Les fronteres del llenguatge

Lingüística i comunicació no verbal

a cura de

Lluís Payrató

Núria Alturo

Marta Payà

PPU

LES FRONTERES DEL LLENGUATGE
LINGÜÍSTICA I COMUNICACIÓ NO VERBAL

LES FRONTERES DEL LLENGUATGE
LINGÜÍSTICA I COMUNICACIÓ NO VERBAL

A cura de
Lluís Payrató, Núria Alturo i Marta Payà

PPU

Secció de Lingüística Catalana
Departament de Filologia Catalana
Universitat de Barcelona

Barcelona, 2004

Primera edició, 2004

La reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, compresos la reprografia i el tractament informàtic, i la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec públics, resta rigorosament prohibida sense l'autorització escrita dels titulars del Copyright, i estarà sotmesa a les sancions establertes per la Llei.

© dels textos respectius: Aria Adli, Marina Àlamo, Núria Alturo, Carles Bertran, Emili Boix, Eudald Carbonell, Ignasi Clemente, Jaume Fitó, Mireia Galindo, Marta Juanhuix, Jaume Mascaró, Juan Pablo Mora, Marta Payà, Lluís Payrató, Isabella Poggi, Fernando Poyatos, Miquel Pueyo, Josep Quer, Sebastià Serrano, F. Xavier Vila i Jorge Wagensberg

© de l'edició: Lluís Payrató, Núria Alturo i Marta Payà
(Secció de Lingüística Catalana, Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona)

Organització del CLUB 9 (*Les fronteres del llenguatge. Lingüística i comunicació no verbal*): Lluís Payrató, Núria Alturo i Marta Payà
Organització de la VII Jornada sobre la Variació Lingüística (*Línies de recerca en lingüística i comunicació no verbal*): Xarxa temàtica «Variació lingüística: dialectologia, sociolingüística i pragmàtica» i GrEPAD (Grup d'Estudis de Pragmàtica i Anàlisi del Discurs); coordinadors: Lluís Payrató, Núria Alturo i Marta Payà

COL·LECCIÓ LINGÜÍSTICA CATALANA, 7

PPU, SA
Promociones y Publicaciones Universitarias, SA
Muntaner, 200, entl. 2a 08036 Barcelona
Tel. 932 095 340 Fax 932 095 541

DL: B-4.291-2016

Imprimeix: PPU. Promociones y Publicaciones Universitarias, SA

TAULA

Preàmbul 9

NOVÈ COL·LOQUI LINGÜÍSTIC DE LA UB (CLUB 9):
«LES FRONTERES DEL LLENGUATGE.
LINGÜÍSTICA I COMUNICACIÓ
NO VERBAL»

Lluís PAYRATÓ
Lingüística i comunicació no verbal: breus apunts introductoris 13

Miquel PUEYO
Sociolingüística i comunicació no verbal 39

Juan Pablo MORA
De gestos, signos y palabras 47

Fernando POYATOS
Nuevas perspectivas lingüísticas en comunicación no verbal 57

TAULA RODONA
L'anàlisi de la comunicació verbal i no verbal

Lluís PAYRATÓ (moderador) 93

Jorge WAGENSBERG 94

Eudald CARBONELL 100

Jaume MASCARÓ 104

Sebastià SERRANO 108

Lluís PAYRATÓ (mod.) 109

VII JORNADA SOBRE LA VARIACIÓ LINGÜÍSTICA: «LÍNIES DE RECERCA EN LINGÜÍSTICA I COMUNICACIÓ NO VERBAL»

Lluís PAYRATÓ, Marina ÀLAMO, Jaume FITÓ i Marta JUANHUIX
El projecte VARCOM. Variació, Comunicació Multimodal i Multilingüisme: estils discursius i consciència lingüística en la producció de textos orals 111

Emili BOIX, Mireia GALINDO, Marta JUANHUIX i F. Xavier VILA
Les ideologies lingüístiques de les noves generacions barcelonines: aproximació a un projecte de recerca 123

Núria ALTURO
Hipòtesis sobre la representació multimodal (verbal i gestual) dels esdeveniments 141

Marta PAYÀ
Interacció del grup tonal i el gest en el discurs: una aproximació d'anàlisi multimodal 155

Ignasi CLEMENTE
«Quan em clavaran allò?» Algunes consideracions sobre la gestualitat en la negociació del tractament del càncer infantil a Catalunya 173

Josep QUER
Les llengües de signes com a llengües naturals 189

Carles BERTRAN
Els usos de l'espai i la comunicació no verbal. Una aproximació des de l'antropologia lingüística 207

Aria ADLI
El habitus incorporado y la variación gramatical 223

Isabella POGGI
Lexicon and phonology of nonverbal communication systems 247

Preàmbul

Aquest volum aplega les contribucions que es van fer, per una banda, en el Novè Col·loqui Lingüístic de la Universitat de Barcelona (CLUB 9, amb el títol de «Les fronteres del llenguatge. Lingüística i comunicació no verbal»), celebrat el 12 de desembre del 2001, i per una altra les que es van fer a la VII Jornada sobre la Variació Lingüística, organitzada per la Xarxa temàtica «Variació lingüística: dialectologia, sociolingüística i pragmàtica», que va tenir lloc el 12 de setembre del 2002, amb el títol de «Línies de recerca en lingüística i comunicació no verbal».

El CLUB 9 va comptar amb la participació de vuit ponents: Lluís Payrató, Miquel Pueyo, Juan Pablo Mora i Fernando Poyatos, que van presentar sengles ponències en la primera part del Col·loqui, i Jorge Wagensberg, Eudald Carbonell, Jaume Mascaró i Sebastià Serrano, que van intervenir en una taula rodona moderada per Lluís Payrató. Aquest volum inclou el text de les quatre ponències i una transcripció parcial de la taula rodona, que a causa de la naturalesa defectuosa d'una casset només va quedar enregistrada parcialment.

Les quatre ponències exposen, de manera panoràmica i introductòria, els múltiples punts de contacte entre els aspectes verbals i els no verbals. Lluís Payrató ho fa des de l'angle més prototípicament lingüístic: obre el torn de ponències amb una introducció sobre la interfície entre la lingüística i la comunicació no verbal, i en reporta des de les principals dades històriques, fins als autors més destacats, passant pels corrents d'estudi i les disciplines que més se n'han ocupat. A continuació, Miquel Pueyo fa un repàs de l'estudi del llenguatge no verbal des de l'enfocament sociolingüístic, i reflexiona, a partir de la seva experiència docent, sobre la necessitat de sistematitzar una teoria general del comportament no verbal humà per poder analitzar integralment els fenòmens comunicatius. Juan Pablo Mora, a partir de l'anàlisi de dades de gestos que acompanyen la parla en oracions amb verbs de moviment de l'espanyol i l'anglès, postula la conveniència que aquests gestos es considerin elements lingüístics, i no pas no verbals, perquè, juntament amb els signes i les paraules, són elements essencials de la capacitat lingüística humana. La ponència de Fernando Poyatos, sobre les noves perspectives en els estudis de comunicació no verbal, clou aquest primer apartat. Amb una mirada interdisci-

plinària, Poyatos tracta el caràcter tripartit del discurs (verbal, paraverbal i cinèsic), la relació del llenguatge verbal i els sistemes no verbals, les diferents realitzacions dels tres sistemes anteriors, la transcripció del discurs tenint en compte les produccions d'aquests tres sistemes, les principals categories no verbals i l'ús de la literatura com a font de dades.

La taula rodona se centra en el tema de l'anàlisi (conjunta) de la comunicació verbal i no verbal. Quatre especialistes, Jorge Wagensberg, Eudald Carbonell, Jaume Mascaró i Sebastià Serrano, cadascun des de la seva disciplina i perspectiva, aporten una resposta o una mirada a la qüestió plantejada. Wagensberg, des de la museologia, concep l'aprenentatge com el resultat d'una forma de conversa, entesa com a diàleg de l'ésser humà amb el món que l'envolta, i ens parla de les tres classes de comunicació amb el visitant que són la base de la museografia científica moderna: la interactivitat manual, la mental i la cultural. Carbonell, des de l'arqueologia, tracta els orígens del llenguatge verbal: descriu els mètodes en què es basa la paleontologia per estudiar, a partir de restes d'homínids, si aquells individus tenien capacitat per desenvolupar el llenguatge verbal, i sostè que la comunicació està íntimament lligada amb la intel·ligència operativa. Mascaró, des de la perspectiva antropològica, reflexiona sobre la cultura com a *in-corporació* de pautes comunicatives, entén que la cultura és un espai de comunicació i que, per tant, els límits d'una cultura són on comencen els malentesos, i s'ocupa també de les dimensions culturals de les formes de comunicació no verbal. Finalment, Serrano, des de la semiòtica, parla sobre la relació del signe lingüístic amb el no verbal, i distingeix entre el llenguatge, la comunicació no verbal i el món no verbal inconscient.

Pel que fa a la Jornada de la Xarxa temàtica, celebrada gairebé un any després, l'objectiu va ser oferir una mostra representativa de diferents estudis que plantegessin aquesta interfície verbal - no verbal amb diferents punts de vista i metodologies. El resultat, que considerem molt satisfactori, és el que es pot repassar ara en la segona part d'aquest volum. Per començar, Lluís Payrató, Marina Àlamo, Jaume Fitó i Marta Juanhuix, per un costat, i Emili Boix, Mireia Galindo, Marta Juanhuix i F. Xavier Vila, per un altre, hi presenten el projecte VARCOM (Variació, comunicació multimodal i multilingüisme: estils discursius i consciència lingüística en la producció de textos orals), els primers en termes de conjunt i els segons referint-se especialment al tema de la consciència

lingüística. A continuació, es presenten dos dels objectes específics d'anàlisi d'aquest projecte. En primer lloc, Núria Alturo fa una aproximació experimental a la representació multimodal dels esdeveniments des de la perspectiva cognitiva, partint d'una narració entre un avi i el seu nét; això li permet concloure que parla i gest són elements d'un únic procés cognitiu, i que els gestos comparteixen en general les característiques aspectuals del llenguatge. En segon lloc, Marta Payà presenta un altre estudi específic des d'una perspectiva també multimodal, prenent com a material d'anàlisi dades del VARCOM. En aquest cas, Payà estudia la interacció entre les unitats gestuals i les entonatives en el discurs, fonamentalment la relació de sincronia temporal i la iconicitat en la forma del gest manual i la corba melòdica.

Ignasi Clemente enfoca també la gestualitat en un context discursiu particular, el de la interacció entre pacients infantils de càncer, els seus parents i el personal mèdic que els atén. Concretament, estudia la sincronització del gest i la parla en aquest context analitzant detalladament una pregunta que un pacient formula a la seva pediatra oncòloga, per tal de demostrar la complexa interrelació i complementaritat entre el component verbal i el no verbal. Josep Quer, per la seva banda, presenta el cas de les llengües de signes com a llengües naturals, un tema lamentablement molt poc tractat en la lingüística catalana. Després d'un repàs de les característiques gramaticals de les llengües de signes, l'adquisició infantil i les afàsies entre signants, conclou que hi ha prou raons per pensar que les llengües de signes no són essencialment diferents de les llengües orals. Des d'una perspectiva antropològica, Carles Bertran fa una incursió en els usos de l'espai i la comunicació no verbal. Seguint una metodologia etnogràfica, estudia el paper que adquireix l'espai en les interaccions dels participants que en fan ús en un cas molt concret: una farmàcia de Barcelona. Aria Adli, a cavall entre la sociologia i la gramàtica, estudia el concepte d'*habitus* en relació amb el de *variació gramatical*, per mitjà de l'anàlisi de les dades obtingudes a partir dels judicis de seixanta-cinc parlants sobre la gramaticalitat de construccions sintàctiques en francès que permeten variacions en l'ordre de les paraules. Argumenta que l'*habitus* porta els parlants a desenvolupar estratègies de distinció en la vida quotidiana i, alhora, permet de comprendre els processos que desemboquen en el comportament lingüístic, tant verbal com no verbal. El volum el clou una contribució d'Isabella Poggi sobre un aspecte fona-

mental de l'anàlisi i la comprensió de la comunicació no verbal: l'establiment d'un lexicó i d'una fonologia dels sistemes de comunicació no verbal. Presenta una descripció de tres sistemes lèxics de comunicació (els gestos simbòlics, el tacte i la mirada en italià), per il·lustrar com alguns sistemes de comunicació no verbal tenen una estructura lèxica i fonològica comparable amb la dels llenguatges verbals; per consegüent, cal estudiar-los i sistematitzar-los com s'ha fet amb els altres.

Potser algun dels temes presentats al llarg de les jornades esmentades, i ara escrits en aquest volum, pot semblar, a més d'original i innovador, sorprenent, i fins i tot per a algú, encara, estrany, almenys a l'hora d'aparellar-lo amb la lingüística. Tanmateix, com es pot desprendre de la lectura de les contribucions, la gran majoria dels aspectes que s'hi tracten tenen molta més història de la que segurament es pressuposava, i la modernor de la temàtica en conjunt cada vegada es més evident que s'està convertint ja, en realitat, en una tradició força sòlida. En canvi, el que resulta de doldre és que els camins de de la lingüística catalana, en particular, i de la hispànica i romànica, més en general, no hagin prestat més atenció, almenys fins fa poc, a una sèrie d'aspectes amb múltiples implicacions per a la teoria i per als camps de les aplicacions.

Com es deia en el fullet que servia per anunciar el CLUB 9, els límits entre el que es pot considerar que és estrictament el llenguatge verbal humà i els mecanismes comunicatius que l'envolten, el reforcen o, a vegades, el desmenteixen, són molt més subtils del que pot semblar a primer cop d'ull. Sigui com sigui, sembla del tot innegable que, amb independència del domini particular al qual s'adscriguin les conclusions, resulta molt pertinent l'anàlisi dels punts de trobada de la multimodalitat comunicativa, de la sincronització verbal - no verbal i de la capacitat humana, en definitiva, de concretar un potencial de significació en missatges i en canals diferents i complementaris. Per descomptat, la interdisciplinarietat és l'única manera de poder comprendre la complexitat de l'entrellat que, al llarg de l'evolució, s'ha anat teixint entre el llenguatge verbal i els mecanismes comunicatius no verbals que s'hi associen.

Els editors
Barcelona, desembre del 2004

Lingüística i comunicació no verbal: breus apunts introductoris[1]

Lluís Payrató
(Universitat de Barcelona)

1 Introducció. Límits, fronteres i definicions

Tot i que no seria fàcil posar d'acord gaires especialistes a l'hora de delimitar amb precisió els dos termes inicials del títol d'aquesta presentació, a tall de definició provisional sembla lícit establir que la lingüística, entesa com a conjunt de ciències del llenguatge, estudia tots aquells aspectes que tenen a veure amb els principis generals del llenguatge verbal humà (i del seu ús, mitjançant llengües naturals), i que la comunicació no verbal és un procés interactiu de modificació de conductes que s'assoleix justament a través de qualsevol canal altre que el verbal.

La provisionalitat de les definicions científiques s'ha justificat tradicionalment en la mesura que l'avenç científic representa posar en dubte, de fet, la *categoricitat* o, almenys, la immutabilitat de la definició, que per tant perd importància en benefici d'uns models pensats com a simulacres o prototips sotmesos a hipòtesis que es corroboren o es rebutgen. Tenint en compte aquestes circumstàncies, l'objectiu d'aquesta introducció no és posar límits o fronteres entre (sub)disciplines sinó més aviat el contrari: parlar des d'una perspectiva àmplia de la interdisciplinarietat que es posa de manifest entre aquestes àrees, un altre tret ben característic també de la ciència contemporània.[2]

---

[1] Aquesta contribució ha estat possible gràcies a l'ajut de recerca BFF2001-3866, i s'inscriu en el projecte VARCOM (vegeu la presentació de Payrató *et al.*, dins aquest mateix volum).

[2] Vegeu la contribució de Poyatos, dins aquest mateix volum, on es fa ben palesa aquesta interdisciplinarietat i on es tracten, amb més profunditat i extensió, alguns dels temes que aquí simplement s'apunten. També a Payrató (2003b) es

2 Esbós d'alguns temes generals

En diferents camps s'han posat en relació, des de fa molts segles, el domini de la paraula i el de la gestualitat, el de la verbalitat i el de la no-verbalitat. Encara que aquesta última va força més enllà del que la parella precedent (*paraula/gest*) suggereix, en aquesta breu revisió ens centrarem només en la gestualitat –això sí, en sentit ampli– i sobretot en l'interès que el fenomen ha despertat en la lingüística, entesa també en un sentit ampli, generós, com a conjunt de ciències del llenguatge.

Al marge de nombroses interrelacions entre la lingüística i l'estudi de la no-verbalitat que analitzarem en els apartats següents des de diverses subdisciplines lingüístiques (de la geografia lingüística a la pragmàtica, veg. § 3-6), hi ha tres temes d'abast general que segurament són els que més han apropat les fronteres del llenguatge amb les de la comunicació no verbal: (*a*) la teoria gestual de l'origen del llenguatge verbal, (*b*) les llengües de signes (les utilitzades per les comunitats de sords i els procediments substitutius del llenguatge verbal) i (*c*) l'exportació de la metodologia lingüística a l'anàlisi de la gestualitat.

(*a*) La teoria gestual de l'origen del llenguatge ha estat represa molt recentment, però en realitat mai no ha deixat d'estar present d'una manera continuada en les recerques i en la bibliografia (veg. Armstrong *et al.* 1995). Va ser Gordon Hewes (veg. sobretot Hewes 1976) qui, d'una manera prou raonada, va articular, a la dècada del setanta, un plantejament sobre el paper que la gestualitat –un sistema de signes– hauria pogut tenir en el desenvolupament del llenguatge verbal. Malgrat que hi ha precedents d'aquest plantejament (sobretot en forma de referències o detalls, però), Hewes és l'autor que més ha destacat en la defensa de la tesi d'un origen gestual de la llengua, la qual, per bé que ha de rebre matisacions si es planteja de manera radical, és fàcilment defensable com a mínim en versions més *febles*: tenint en compte el seu paper en les espècies de primats no humans i en la no-verbalitat humana actual, per exemple en l'ontogènesi del llenguatge, resulta impensable que la vocalitat i els signes facials i manuals no hagin tingut una funció molt important en l'origen del llenguatge, en la seva filogènesi.

---

presenten, amb un caràcter més tècnic i amb més deteniment, la majoria dels temes aquí esbossats.

(*b*) Les llengües de signes, com a llengües dels parlants sords, amb tota la llarga sèrie de mites que les han acompanyat des de sempre, havien estat tractades tradicionalment més aviat en el costat de la no-verbalitat, però aquesta tendència només es pot justificar si ens cenyim al concepte de no-verbalitat entès estrictament com a «no-paraula», però no com a «no lingüístic». Els estudis de la segona meitat del segle XX han posat de manifest el caràcter indiscutiblement lingüístic dels sistemes de signes manuals utilitzats pels sords –o sigui el seu caràcter de *llengua*– i en el cas del català el Parlament de Catalunya ha reconegut recentment aquest caràcter pel que fa a la modalitat signada del català.[3] El fet que es tracti d'un terreny de frontera ja no sol ser utilitzat com a excusa, i molts programes, manuals o cursos convencionals de lingüística contenen (sub) apartats sobre les llengües de signes, tant dels seus aspectes gramaticals (fonologia, morfologia i sintaxi) com dels lèxics i dels pragmàtics i sociolingüístics (inclosos, per exemple, aspectes de multilingüisme i planificació).

D'altra banda, a part d'aquest ús esmentat, *llengua de signes* ha estat un terme que a vegades s'ha utilitzat per referir-se als codis o procediments de substitució del llenguatge verbal que apareixen en altres comunitats: força pobles d'Amèrica del Nord i d'Austràlia, comunitats africanes (amb llenguatges de sons), certes comunitats monacals, etc., fins i tot també en el cas de llenguatges tècnics o especialitzats de diverses professions (veg. Payrató 1989, Kendon 1996, 1997). La confluència dels interessos semiòtics i lingüístics, representada segurament per Thomas A. Sebeok (desaparegut fa ben poc) millor que per ningú més, ha assegurat en aquest cas una bibliografia digna i representativa (Sebeok i Umiker-Sebeok 1976, Umiker-Sebeok i Sebeok 1978, 1987), completable amb treballs d'orientació més sociolingüística (Adler 1979 i Busnel i Classe 1976).

(*c*) Val a dir, per acabar aquesta introducció, que els transvasaments de l'aparell conceptual i metodològic de la lingüística a l'anàlisi de la gestualitat han estat més aviat frustrants, però no exempts d'interès científic, i l'obra de Ray L. Birdwhistell n'és la prova més palpable (veg.

[3] Vegeu més detalls sobre aquestes qüestions en els capítols de Pueyo i Quer, en aquest mateix volum.

Birdwhistell 1952, 1970). Assajant de traslladar les capes del *pastís* estructuralista (fonètica - fonologia - morfologia - sintaxi; fon - al·lòfon - morf - al·lomorf - oració) a l'intricat món de la gestualitat, Birdwhistell va dissenyar un complex i detallat sistema de transcripció/descripció dels codis no verbals. L'intent en particular i l'obra de Birdwhistell en conjunt, tot i que no va salvar l'analogia (estroncada en el nivell de la sintaxi, i dubtosa en els anteriors), va servir no només com a experiència fallida sinó com a comprovació empírica de la naturalesa cultural dels comportaments no verbals, tan mitificats, de fet, com els llenguatges de signes. Aquest va ser, a més, un dels poquíssims estudis que va tenir un lleu reflex en la lingüística espanyola (veg. Torrego 1971, que se'n fa ressò).

3 Apunt històric

Els retòrics, precedents en certa manera de la reflexió semiòtica, sociolingüística i pragmàtica, es refereixen també sovint al gest (sobretot Ciceró i Quintilià), en especial com a part de l'*actio*, el que avui podríem anomenar (amb retocs) *enunciació*.

La tradició retòrica s'allargassa en el temps a través de manuals medievals i es retroba en monografies posteriors sobre el gest, però no es conjumina amb l'interès dels lingüistes. Algunes referències esparses que es poden rastrejar en l'obra d'Edward Sapir (o fins i tot de Leonard Bloomfield) tenen un valor més anecdòtic o simbòlic que efectiu. Qui de debò posa les bases per a un estudi conjunt o, si més no, coordinat, dels aspectes lingüístics i no verbals és l'esmentat Birdwhistell, i el seu brillant *fracàs*, dit en sentit elogiós, facilita el desenvolupament de molts camins complementaris posteriors.

També David Efron (1941) fonamenta el que més endavant serà una visió antropològica conjunta del gest i la paraula, tal com queda ben palès en el llarg subtítol del seu llibre: *A tentative study of some of the Spatio-temporal and «linguistic» aspects of the gestural behavior of Eastern Jews and Southern Italians in New York City, living under similar as well as different environmental conditions*. Tampoc no és pas casualitat que el prefaci d'aquesta obra el firmés Franz Boas, un dels pares de l'etnolingüística.

Altres precedents es poden buscar en les aportacions de Critchley (1939), amb referència a la filologia i la fonètica, Vendryes (1950), i

Danguitsis (1943) i Cortelazzo (1969), aquests dos últims en relació amb la dialectologia. Trager (1958) sol ser citat i admès en general com a fundador de la paralingüística (en el sentit restringit de paralingüística *vocal*), i la de Bolinger (1968) ha estat segurament la primera obra d'un lingüista on els aspectes no verbals hi tenen un paper rellevant de debò, més enllà de l'exemple, el simbolisme o la simple constatació de la necessitat d'estudiar-los.

Des de l'altra riba, o sigui la no-lingüística, hi ha molts més precursors, entre altres coses perquè també hi ha moltes més orientacions: la psicològica, l'antropològica, la biològica (i més tard etològica), la sociològica, més endavant la semiòtica... Però n'hi ha prou ara recordant que Ruesch i Kees (1956) publiquen el que pot ser considerat com a primer manual de comunicació no verbal i hi difonen també el terme, que a partir del seu llibre ja no perdrà vigència, més aviat al contrari, i patirà un inaturable procés d'inflació.

Per acabar l'apunt històric, valdria la pena destacar que pocs estudis clàssics poden presentar-se com a autènticament interdisciplinaris, i ben pocs plantegen el que actualment s'està defensant com a necessitat d'estudi de la multimodalitat comunicativa. Tanmateix caldria esmentar, almenys, el famós experiment concretat en *The Natural History of an Interview* (veg. McQuown *et al.* 1971), com a prova de la utilitat de l'anàlisi conjunta d'un fenomen comunicatiu sense subjectar-se a l'encotillament tradicional de les (sub)disciplines.

4 El trencacolls de les taxonomies: les (sub)categories no verbals

Segurament el que alguns científics anomenen etapes *taxonòmiques* es poden rastrejar al llarg de totes les ciències, per bé que estarien més ben representades pel cas de les ciències naturals. Ara seria absurd presentar l'estudi de la no-verbalitat com una ciència en si, però no ho és pas defensar que hi hagut i hi ha aproximacions científiques al seu estudi, des de les esmentades més amunt, per exemple partint de la lingüística, amb Birdwhistell com a màxim exponent, fins a les esmentades més avall, amb David McNeill com a actual centre de referència, aquest cop des de la psicolingüística.

Tanmateix, cap de les diferents aproximacions a la no-verbalitat ha aconseguit resoldre el trencacolls de la seva (sub)categorització. Si de cas, s'ha aconseguit salvar l'obstacle, és a dir admetre solucions provisionals com a fonament de les recerques. Paul Ekman i Wallace V. Friesen han estat probablement els autors que han proposat la classificació (veg. Ekman i Friesen 1969) més acceptada (o, si més no, la més citada!), en la qual distingeixen cinc tipus d'actes no verbals: emblemes (també anomenats a vegades gestos autònoms, o quasi-lingüístics, o semiòtics), il·lustradors (que fan referència a diversos aspectes del missatge verbal, tot completant-lo), reguladors (de la interacció conversacional), adaptadors (d'un mateix, d'altri o d'objectes) i manifestacions d'estats d'ànim (expressió de les emocions).

Altres categoritzacions s'han basat, esclar, en els canals, i així podem parlar de signes no verbals de diferent tipus arrenglerats segons els sentits involucrats: la vista, l'oïda, el tacte, el gust i l'olfacte. Els tres últims canals ens allunyen més del món de la lingüística, i ens fan entrar en una concepció molt més àmplia de la no-verbalitat, on es poden encabir, encara, altres aspectes, que ara deixem de banda (veg. Payrató 1985, Poyatos 1994, Poggi 2002).

Retornant a la gestualitat, David McNeill ha proposat recentment una escala que, en honor d'Adam Kendon, pare de moltes recerques sobre el gest, ha anomenat *continuum de Kendon*. En aquesta escala, força acceptada actualment com a referent dels límits entre els fenòmens estudiats, s'hi distingeixen cinc categories: (1) gestualitat coverbal (o gesticulació), (2) gestos similars al llenguatge («language-like gestures»), (3) pantomimes, (4) emblemes i (5) signes (de les llengües de signes).

5 Sincronies i paral·lelismes: aspectes psicolingüístics i neurolingüístics

La concepció més aviat *naïf* d'un rerefons gestual que serviria com a context o escenari del missatge *important*, el verbal, fa temps que ha deixat pas a una concepció molt més entenimentada que planteja com a paral·lels els processos de producció verbal i gestual (referit ara en concret a la gestualitat coverbal, és a dir la que es dóna conjuntament amb la parla, no com a substitut). També s'ha desestimat la concepció d'una gestualitat

purament complementària, o sempre subsidiària de la verbalitat, per dues raons comprovades en la recerca empírica:

(a) la gestualitat coverbal va lleugerament avançada als continguts verbals amb els quals es pot relacionar (fenomen relativament fàcil de copsar, fins i tot sense aparells tècnics);

(b) la gestualitat coverbal dóna molt sovint informacions (per exemple sobre l'espai o sobre les direccions, les formes, les situacions, etc.) que no són presents –no estan «repetides»– en els continguts verbals.

Els estudis de Kendon i McNeill han estat decisius per a la constatació d'aquests fenòmens i també de les sincronies (que ja s'havien posat de manifest en la recerca de Condon, veg. p. ex. Condon 1976) i els paral·lelismes entre la producció verbal i la no verbal. La transcendència d'aquest conjunt de sincronismes i paral·lelismes per als plantejaments de la psicolingüística i la neurolingüística és prou evident, i no cal emfatitzar-la: els camins d'integració i de separació del canal verbal i del no verbal són avui un tema bàsic de recerca amb implicacions per a tots els nivells lingüístics (en el cas de la fonologia és ben clar,[4] però també pel que fa al lèxic i a la sintaxi) i que té repercussions també ben evidents en el terreny de les pertorbacions de la comunicació, amb el fenomen central de les afàsies.[5]

Les relacions entre la parla i el pensament són intricades i «gaudeixen» d'una llarga tradició d'estudis, que toquen el llenguatge almenys

[4] Bolinger (1968) ja havia apuntat que el so està *incorporat* al gest, i s'havia fet ressò també de la sincronització entre la gestualitat i els trets vocals (Bolinger 1983). En alguns aspectes, els treballs recents de l'anomenada *fonologia gestual* (*gestural phonology*, veg. p. ex. Albano 2001) continuen posant en relleu els paral·lelismes entre els camps fònic (fonètic) i vocal (paralingüístic). Un altre tema clàssic que es va reprenent de manera periòdica és el de la composicionalitat de la gestualitat o de certs tipus de gestos, és a dir, la possibilitat que es puguin descompondre en unitats mínimes (similars als trets distintius, veg. p. ex. Sparhawk 1978 i Webb 1998).

[5] Vegeu, pel que fa a aquest tema, contribucions recents com les de Lott (1999) i Goodwin (2000b), i les incloses en les respectives seccions de Santi *et al.* (ed.) (1998) i Cavé, Guaïtella i Santi (ed.) (2001).

des de tres grans línies: la filosofia del llenguatge, l'antropologia cultural i cognitiva i el binomi de la psicolingüística i la neurolingüística. El caràcter intricat s'incrementa, esclar, si a la parella pensament/parla hi afegim la gestualitat: ¿quin paper tenen els elements no verbals en la producció (i recepció) dels missatges, en la interacció comunicativa pròpia dels humans i en l'emmagatzematge de la informació i les estructures o espais mentals? Com és obvi, no hi ha respostes fàcils a interrogants complexos (sobretot que no siguin falses o ximples), però es poden esbossar alguns camins suggerits com a vies d'anàlisi.

McNeill, per exemple (veg. McNeill 1992, (ed.) 2000), que no pas per atzar s'ha convertit en un dels autors amb un prestigi més sòlid en aquest camp, ha popularitzat la metàfora de la gestualitat (coverbal) com a finestra a la ment. En realitat, un clàssic com Bulwer (1644 [1974]: 121) ja feia referència també a una altra metàfora que sovint s'aplica a la parla i es referia al «Discoursing Gesture of the Finger» i al fet que la persona sembla que disposi de «another mouth of fountain of discourse in his hand». També han estat utilitzades altres metàfores, en sentits relativament similars, que posen de manifest aquesta interrelació entre el gest i la paraula: el cos com a text, el gest com a discurs, la incorporació («incorporeïtzació» o *embodiment*) de la paraula, etc.

El cert és que, tot i que no es pugui donar encara a la gestualitat un paper molt ben definit (i consensuat) dins el marc de les actuals teories psicolingüístiques i neurolingüístiques, McNeill ha proposat regles de sincronia en tres nivells: (*a*) regles de sincronia fonològica (la fase central del gest no és mai posterior a l'accent principal), (*b*) regles de sincronia semàntica (hi ha una interrelació *necessària* entre el significat verbal i el gestual), i (c) regles de sincronia pragmàtica (gest i parla acompleixen coordinadament una mateixa funció comunicativa).

Ja a McNeill (1985) es defensava de manera molt argumentada que els gestos no podien ser considerats simplement «no verbals» i havien de compartir per força amb la parla algun estadi o fase computacional de la producció: els gestos tenen lloc només en el procés de la parla,[6] tenen funcions paral·leles a les de la parla (en termes semàntics i pragmàtics), se sincronitzen amb les unitats lingüístiques, queden afectats per l'afàsia

[6] L'afirmació poria ser matisada, però cal tenir en compte que es refereix (com aquesta exposició en conjunt) a la gestualitat coverbal, no a la que té capacitat substitutòria (per exemple emblemes, díctics o manifestacions d'estats d'ànim).

com la parla i es desenvolupen en el procés d'adquisició també de manera paral·lela a la parla. Aquestes constatacions han acabat portant McNeill a defensar que la parla i el gest formen part del mateix procés de producció de l'enunciat, tot representant dos modes oposats de pensament: global, sintètic i *imagístic* en el cas de la gesticulació, i lineal, analític i segmentable en el temps pel que fa a la verbalització. Actualment els dos conceptes bàsics de la seva teoria són el de *catchment*, que recull els aspectes recurrents de molts gestos durant el discurs, i el de *growht point*, és a dir, el punt de creixement a partir del qual es va diferenciant (des de la unitat) el significat gestual.

Adam Kendon, segurament l'autor més reconegut del panorama actual junt amb McNeill (veg. Kendon 2000), ha mantingut també al llarg dels seus estudis (almenys des de 1972!) que la gestualitat es pot considerar com una part integrant de la parla, i que hi ha múltiples analogies entre les unitats entonatives i les *frases gestuals*. Altres autors han emfatitzat també aquests paral·lelismes i la sincronització apuntada, per bé que amb matisos diferents, que en alguns casos han portat al naixement de noves teories també diferents i que s'allunyen del que proposa McNeill (veg. p. ex. Beattie 1981).[7]

Altres aspectes d'interès psicolingüístc i neurolingüístic tenen a veure amb els processos de desenvolupament del llenguatge i del gest, que corren en paral·lel però amb matisos interessants: tot i que se saben encara poques coses sobre l'adquisició de la competència comunicativa gestual, sembla provat que el nombre i tipus de gestos varien segons l'etapa de l'infant, i no pas perquè sempre vagin, senzillament, en augment, sinó més aviat perquè gest i parla formen una mena d'associació de caire semanticopragmàtic en què cada modalitat realitza unes funcions determinades segons l'edat. Fins a quin punt el gest facilita la recuperació lèxica (l'accés mental al lexicó) és un altre dels temes que han estimulat molta recerca, conjuntament –des de fa menys anys– amb l'anàlisi dels fenòmens gestuals que tenen lloc en el cas de l'aprenentatge de segones llengües (cas en certa manera paral·lel al del multilingüisme nascut a partir de codis verbals i llengües de signes). Aquestes diferents situaci-

[7] McNeill (ed.) (2000) presenta un excel·lent conjunt d'estats de la qüestió que permeten fer-se càrrec de com es conceben avui dia les interrelacions entre el llenguatge verbal i la gesticulació coverbal. Se'n troba un resum també a Payrató (2003b). Vegeu també la contribució de Mora, dins aquest volum.

ons, i sobretot el cas de les patologies o pertorbacions comunicatives (veg. nota 6), poden il·luminar els camins d'accés al coneixement sobre la localització (i la lateralització) de les àrees cerebrals que controlen la producció de la parla i de la gesticulació, parcialment comunes; per tant, són una font de dades bàsica per a les teories cognitives.

6 El «text» no verbal: aspectes pragmàtics i discursius

Si la gestualitat no és un simple rerefons o pantalla on es projecta el «veritable» missatge (verbal), vol dir que en realitat és un conjunt de recursos que serveixen per generar significat, per dur a terme accions i per gestionar o controlar la interacció comunicativa. Per consegüent, a més, si el discurs verbal és polifònic, no ens ha d'estranyar que el text o discurs no verbal també ho sigui, i contingui trets com el dialogisme o l'heterogeneïtat. Les diferents veus de l'individu no són només verbals, són també vocals no verbals (paralingüístiques) i gestuals (facials i manuals).

Altres teories i conceptes teòrics desenvolupats en el camp de la pragmàtica (verbal) sembla que tenen o haurien de tenir una aplicació evident al món no verbal, començant pel concepte de rellevància o pertinència. La teoria de la rellevància, desenvolupada per Sperber i Wilson (1986) i que ha revitalitzat moltes recerques pragmàtiques, de fet és una teoria de pragmàtica cognitiva que enllaça el món de la cognició amb el de la comunicació (el subtítol del llibre no és casual: *Communication and cognition*). La necessitat, pel que fa a la selecció i interpretació dels missatges comunicatius, d'una guia com la que ofereix el principi de rellevància sembla bastant evident, d'aquí la raonabilitat de postular que aquesta guia s'hagi d'ampliar a la «gestió» de l'univers d'estímuls i missatges no verbals que constantment ens envolta.

Uns altres conceptes tan importants com els d'*acte de parla* i *força il·locutiva* també han de tenir un reflex o una aplicació en el camp no verbal, on trobem senyals (sobretot els emblemes) que els *gestualitzen* en les interaccions quotidianes (veg. Riley 1976, Payrató 1993, 2004 i Kendon 1995, 1996, 1997). La teoria de prototips i el concepte de semblança de família semblen bons candidats també per explicar relacions entre elements de força (sub)classes gestuals, difícils de concebre en termes de categories tradicionals (veg. Payrató 2003a).

Els treballs de Goodwin (1986, 2000a) i Goodwin i Goodwin (1986, 1987) descriuen molt bé el terreny de frontera i de connexió entre una pragmàtica verbal i una de no verbal, i il·lustren com la comunicació es canalitza alhora per diferents sistemes que treballen coordinadament, de manera que les divisions que fan els investigadors són artificials i només es justifiquen per la incapacitat de copsar o analitzar fenòmens globals, *multimodals* com se solen anomenar des de fa uns anys.

Fins i tot les fronteres entre el que és verbal i no verbal s'haurien de replantejar. McNeill ja ho va dir amb ironia amb el títol d'un article molt citat de 1985 («So You Think Gestures Are Nonverbal?»), en un sentit ontològic, i Slama-Cazacu (1976) ja havia parlat, en un sentit ara funcional, propi d'una reconeguda lingüista aplicada, de *mixed syntax*, per explicar la inserció de fragments gestuals en la cadena vocal.

El caràcter borrós d'aquestes fronteres i la necessitat d'estudiar conjuntament els elements verbals i no verbals s'ha posat també de manifest en tots els estudis que des de fa uns anys relacionen el llenguatge amb els aspectes de concepció i maneig de l'espai. Els sistemes verbals i no verbals díctics i d'orientació dels individus poden ser absoluts o relatius, i depenen de les llengües i les cultures (veg. Jarvella i Klein (ed.) 1982, Levinson 1992, Haviland 1993, 2000 i Emmorey i Reilly (ed.) 1995). Sovint no té sentit en aquests casos entendre el gest com un element extern al llenguatge, de manera semblant al que s'esdevé en el cas dels díctics en general o per assenyalar (*pointing*, veg. p. ex. Sherzer 1972 i Kita i Essegbey 2001).

Es podrien afegir casos als anteriors si plantegem la relació entre estils de parla i graus de distància entre els interlocutors, o bé si analitzem la gestualitat que regula la interacció conversacional (els trets no verbals col·laboren amb els verbals en la mecànica del canvi de torn de parla). Encara disposem d'escassos estudis que analitzin la relació entre gèneres discursius i tipus de gest, però s'intueix que hi ha diferències ostensibles segons els contextos situacionals i els propòsits comunicatius. La variació funcional no afecta només la conducta verbal, i de sempre s'ha deixat entreveure que, per exemple, les situacions formals tendeixen a inhibir la gesticulació, mentre que les col·loquials o informals l'accentuen. La relació entre la gesticulació, per un costat, i l'estructura discursiva i la cohesió textual, per un altre, s'ha anat explorant amb profit (cf. Kendon 1972, McNeill i Levy 1993, Contento 1998, McNeill (ed.) 2000, McNeill *et al.* 2001).

7 L'empremta sociocultural: aspectes antropològics i sociolingüístics

Les relacions entre la comunicació no verbal i el control de l'ordre social són explícites si més no des del treball de Scheflen i Scheflen (1972), que podríem prendre com a model de perspectiva sociològica. Pel que fa a la diversitat social de les pràctiques gestuals, és evident i innegable, però si bé ha estat reconeguda per molts dels estudis esmentats fins ara, pocs l'han analitzada a fons o com a objecte principal de la recerca (n'hi ha mostres a Weiss 1943, Barakat 1973, Moerman 1990). Han estat més aviat els factors culturals els que han rebut atenció, tant pel que fa a la gestualitat en sentit estricte (veg. p. ex. entre molts altres Graham i Argyle 1975, Contarello 1980, Aboudan i Beattie 1996), com pel que fa a altres aspectes no verbals, posem per cas la proxèmia, amb estudis tradicionals sobre la diferent concepció i gestió de l'espai en cultures diverses, que és relacionable al seu torn amb els estils de parla (veg. p. ex. Sebeok, Hayes i Bateson (ed.) 1964, Hall 1974, Moerman i Nomura (ed.) 1990).

Les diferències de gènere també han estat tingudes en compte (veg. p. ex. Shuter 1977, Vrugt 1987), i alguns treballs etnogràfics han dut a terme l'anàlisi combinada de fenòmens verbals i no verbals, per exemple Sherzer (1991, 1993), sobre els gestos emblemàtics. D'altres han prioritzat el paper de l'auditori i les convencions que s'aparellen amb la formació de gestos (Streek 1994, Le Baron i Streek 2000).

L'etnometodologia ha reconegut la importància del gest, especialment, esclar, atesos els seus plantejaments, en relació amb l'activitat conversacional. Tanmateix no hi ha dedicat gaires estudis més enllà del ja clàssic article de Schegloff (1984), per bé que cal destacar el de Heath (1986), centrat en la interacció metge-pacient. Els estudis de Goodwin, no gaire lluny de l'orientació anterior, han intentat fer veure el procés de construcció de la interacció social gràcies a la participació de mecanismes verbals i no verbals (veg. p. ex. Goodwin 1986, 2000a).

Pel que fa a estudis de caire més antropològic o centrats en factors predominantment culturals, el clàssic d'Efron (1941) ha donat pas a múltiples anàlisis, que s'han beneficiat en part del debat entre les hipòtesis de caire més biològic o universal i les de caire més cultural o relativista (se'n poden trobar molts exemples al llarg de Raffler-Engel 1971, 1976; Key 1977 i Wolfgang (ed.) 1979, (ed.) 1984; vegeu pel que fa al català Mas-

caró 1981). El fenomen del multilingüisme, però, ha despertat poca curiositat en relació amb la no-verbalitat, malgrat que el mateix Efron (1941) ja s'hi va referir. Pocs estudis han plantejat quins són o podrien ser els punts de contacte entre una capacitat verbal –com a mínim, en un cert sentit– *duplicada*, i una capacitat no verbal que s'hi aparella i que es manifesta alhora amb l'actualització de les diferents llengües de l'individu (vegeu com a mostra Lacroix i Rioux (1978), sobre bilingües francès-anglès, Santi i Ruiz (1998), sobre les estratègies de bilingües francès-espanyol, o Ussa i Ussa (2001) sobre els bilingües U'wa; cf. Payrató 2002).

8 Aplicacions: no-verbalitat i lingüística aplicada

Les relacions entre els estudis sobre la no-verbalitat i el camp (amplíssim) de la lingüística aplicada són múltiples i molt variades. Les més antigues ens porten a parlar de la lexicografia gestual, en el sentit de la necessitat de recopilar les unitats gestuals d'una manera o una altra (que inevitablement té estructura, més simple o més complexa, de diccionari). Francis C. Hayes ja va dedicar un article a la necessitat de comptar amb diccionaris gestuals i un altre a confegir una guia per recollir gestos (Hayes 1940, 1959). Poyatos (1975) i Kendon (1981) es refereixen també als aspectes metodològics (cf. igualment Poggi i Magno Caldognetto 1997, Payrató 2001 i Bouissac 2002). Entre els nombrosos reculls i diccionaris existents, les comparacions no són tanmateix fàcils, a causa de la diferència de mètodes utilitzats (veg. Kendon 1981, Payrató 1993 i, com a mostres, Austin 1806 i De Jorio 1832 entre els clàssics i, entre els moderns, Johnson, Ekman i Friesen 1975 per a l'anglès americà, Meo-Zilio i Mejía 1980-1983 per al castellà, Calbris 1990 per al francès i Poggi i Magno Caldognetto 1997 per a l'italià). Algun cop s'han fet reculls dins d'estudis de caire dialectal i monogràfic (per exemple el cas molt poc conegut de Danguitsis 1943), en estudis d'abast geogràfic molt ampli i amb mètodes similars als de la geografia lingüística (Morris *et al.* 1979) o bé en obres que es plantegen com a diccionaris universals (Bäuml i Bäuml 1975).

Un altre terreny clàssic d'aplicació ha estat el de l'ensenyament de la llengua, tant de la primera o materna com de les anomenades segones llengües. Brault (1963) ja planteja el tema de la cinèsica i l'ensenyament

del francès, i Green (1968) ja va dedicar tot un llibre a l'ensenyament de gestos associables amb l'aprenentatge de l'espanyol. Força estudis des d'aleshores s'han dedicat a diversos aspectes relacionats amb aquesta temàtica: la gestualitat dels professors (i doncs els aspectes més didàctics), la gestualitat dels aprenents (per exemple les funcions que hi tenen els gestos coverbals) i la interacció entre els uns i els altres i entre natius i no natius (veg. Montané 1975, Johnson 1985, Santi *et al.* 1998, Cavé, Guaïtella i Santi 2001).

Finalment, altres terrenys de connexió entre la verbalitat i la no-verbalitat admeten aplicacions de moltes menes, o de fet es poden concebre com a aplicats en essència. L'anàlisi del discurs i de la comunicació intercultural o interètnica és un dels més generals (veg. p. ex. Schiffrin 1974, Knapp, Enninger i Knapp-Potthoff (ed.) 1987), al costat de qüestions més particulars però també de caire cultural com el reflex literari de la no-verbalitat o el cas de la traducció (Poyatos 1983, (ed.) 1997, 1998, 2002). En el vessant més tecnològic, algunes aplicacions tenen a veure amb la teràpia de patologies (o com a reforç de l'ensenyament, per exemple les *talking faces*, veg. Massaro 2001) i moltes provenen del camp de l'automatització de la comunicació home-màquina i del camp de la simulació (cf. Wachsmuth i Fröhlich (ed.) 1998, Cassell *et al.* (ed.) 2000, Bunt i Beun (ed.) 2001, Gibet i Julliard 2001, Kipp 2001).

9 A manera de conclusió

La dignificació dels estudis sobre comunicació no verbal ja s'ha aconseguit en molts sentits i en molts aspectes, però potser la seva difusió no, tot i l'enorme bibliografia produïda i consultable especialment en forma de manuals, reculls i actes (veg. Payrató 2003b). Aquesta dignificació, si se'n pot dir així, i la consegüent expansió dels coneixements sobre el tema representen l'allunyament de dos extrems negatius: el rebuig o l'oblit, per una banda, de la tradició lingüística, textual i discursiva, que no hi ha parat atenció, i la banalització de les publicacions «populars» o dels llibres d'autoajuda, que solen associar la temàtica amb empreses com fer amics, trobar parella (ràpida) o «triomfar» en els negocis (tot plegat, se suposa, gràcies a la interpretació –via gestual– dels pensaments i les actituds d'altri, sense oblidar la imparable seducció promoguda per la conducta no verbal d'un mateix).

Òbviament, l'empresa seriosa –i indefectiblement llunyana– vista des del panorama actual és la construcció d'una teoria sobre la comunicació i sobre l'acció humana. Les peces de la teoria s'han d'anar col·locant a mesura que les microrecerques i els replantejaments de conjunt avancen, i les aportacions que hi calen són nombroses, com no podria ser d'una altra manera atesos els objectius d'una teoria sobre la conducta. La recerca empírica en comunicació no verbal necessita avui dia unes plataformes compartides, segurament sobretot una metodologia comparable, unes bases de dades comunes, explotables per diferents investigadors alhora, i uns sistemes de transcripció unificats (per exemple el recull, ja gairebé clàssic, de Scherer i Ekman (ed.) (1982) agrairia un complement actualitzat). La unificació o coordinació no implica la uniformitat, i caldria vetllar per la construcció d'una massa crítica d'investigador(e)s que fomentés el debat i permetés la diversitat (no caòtica) de perspectives. De fet, la diversitat no significa caos, ni la interdisciplinarietat, d'altra banda, no hauria de servir com a excusa per beneir qualsevol iniciativa.

Amb relació a les ciències del llenguatge, una de les «grans» (?) preguntes per contestar durant el nou segle és fins a quin punt poden continuar fent l'orni davant el fenomen de la multimodalitat. Sigui en el cas de la llengua escrita, on la multimodalitat se sol entendre de manera més compacta (lletra i grafia / imatge), sigui en el cas de la llengua oral, on la multimodalitat unifica múltiples codis comunicatius, no sembla que disciplines com la pragmàtica, la sociolingüística o l'anàlisi del discurs, centrades en el concepte d'ús lingüístic, puguin continuar mantenint (o fent veure més o menys dissimuladament) que aquest ús, aquesta mostra verbal de la competència comunicativa, és independent de tota una sèrie de fenòmens vocals i gestuals que hi estan sincronitzats. El gran repte de la recerca sobre la multimodalitat, per tant, serà el de construir un paradigma integrador amb models d'anàlisi globals, que situïn el llenguatge al costat d'altres sistemes coordinats i que permetin explicar –o simplement descriure, per començar– que la nostra capacitat comunicativa és única, per bé que es manifesta per canals i amb mitjans diversos.

Bibliografia

ABOUDAN, R. i G. BEATTIE (1996): «Cross-cultural similarities in gestures: The deep relationship betxeen gestures ans speech which transcends language barriers». *Semiotica* 111, pàg. 269-294.

ADLER, M.K. (1979): *Non-vocal language and language substitutes: A sociolinguistic study*. Hamburg: H. Buske.

ALBANO, E.C. (2001): «Abstractness in gestural phonology». Dins Cavé, Guaïtella i Santi, pàg. 445-449.

ARMSTRONG, D.F. *et al.* (1995): *Gesture and the nature of language*. Cambridge: Cambridge University Press.

AUSTIN, G. (1806): *Chironomia [...]*. Londres. Reimpr.: Carbondale, Edwardswille: Southern Illinois University Press, 1966.

BARAKAT, R.A. (1973): «Arabic gestures». *Journal of Popular Culture* 6, pàg. 749-787.

BÄUML, B.J. i F.H. BÄUML (1975): *A Dictionary of Gestures*. Metuchen: Scarecrow Press.

BEATTIE, G.W. (1981): «Language and nonverbal communication –the essential synthesis?». *Linguistics* 19, pàg. 1165-1183.

BIRDWHISTELL, R.L. (1952): *Introduction to kinesics: An annotation system for analysis of Body motion and gesture*. Washington: Foreign Service Institute, Department of State.

— (1970): *Kinesics and Context. Essays on Body Motion Communication*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press. Trad. cast.: *El lenguaje de la expresión corporal.* Barcelona: G. Gili, 1979.

BOLINGER, D. (1968): *Aspects of language*. Nova York: Harcourt, Brace & World.

— (1983): «Intonation and Gesture». *American Speech* 58, pàg. 156-174.

BOUISSAC, P. (2002): «Describing gestures: boundaries, scales and perspectives».
<http://semioticon.com/virtuals/talks/bouisssac.htm>

BRAULT, G.J. (1963): «Kinesics and the Classroom: Some Typical French Gestures». *The French Review* 36, pàg. 374-382.

BULWER, J. (1644): *Chirologia: Or The Natural Language of the Hand [...]*. Londres. Reimpr.: Carbondale: Southern Illinois University Press, 1974.

BUNT, H.C. i R.J. BEUN (ed.) (2001): *Cooperative multimodal communication*. Berlín: Springer.

BUSNEL, R.G. i A. CLASSE (1976): *Whistled Languages*. Berlín: Springer.

CALBRIS, G. (1990): *The semiotics of French gestures*. Bloomington: Indiana University Press.

CASSELL, J. *et al.* (ed.) (2000): *Embodied conversational characters*. Cambridge: MIT Press.

CAVÉ, C., I. GUAÏTELLA i S. SANTI (ed.) (2001): *Oralité et gestualité. Interactions et comportements multimodaux dans la communication*. París: L'Harmattan.

CONDON, W.S. (1976): «An analysis of behavioral organization». *Sign Language Studies* 13, pàg. 285-318.

CONTARELLO, A. (1980): *Differenze ed uniformità culturali nel comportamento e nella comunicazione non verbale*. Bolonya: Patron.

CONTENTO, S. (1998): «Forme et fonction du geste pour la cohésion discursive». Dins Santi *et al.* (ed.), pàg. 589-594.

CORTELAZZO, M. (1969): *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana. I. Problemi e metodi*. Pisa: Pacini.

CRITCHLEY, M. (1939): *The Language of Gesture*. Londres: Arnold. Reimpr.: Nova York: Haskell.

DANGUITSIS, C. (1943): *Étude descriptive du dialecte de Démirdési (Brousse, Asie Mineure)*. París: G.-P. Maisonneuve.

DE JORIO, A. (1832): *La Mimica degli Antichi Investigata nel Gestire Napoletano*. Nàpols: Stamperia del Fibreno. Reimpr.: Nàpols: Associazione napoletana per i monumenti e il paesaggio, 1964.

EFRON, D. (1941): *Gesture and Environment.* Nova York: King's Crown. Reimpr.: *Gesture, Race and Culture.* La Haia: Mouton, 1972. Trad. cast.: *Gesto, raza y cultura.* Buenos Aires: Nueva Visión, 1970.

EKMAN, P. i W.V. FRIESEN (1969): «The repertoire of non verbal behavior: categories, origins, usage and coding». *Semiotica* 1, pàg. 49-97.

EMMOREY, K. i J.S. REILLY (ed.) (1995): *Language, gesture, and space.* Hillsdale, N.J.: Erlbaum.

GIBET, S. i F. JULLIARD (2001): «Description informatisée de gestes de communication». Dins Cavé, Guaïtella i Santi (ed.), pàg. 376-380.

GOODWIN, C. (1986): «Gestures as a resource for the organization of mutual orientation». *Semiotica* 62, pàg. 29-49.

— (2000a): «Action and embodiment within situated human interaction». *Journal of Pragmatics* 32, pàg. 1489-1522.

— (2000b): «Gesture, aphasia and interaction». Dins McNeill (ed.), pàg. 84-98.

GOODWIN, C. i M.H. GOODWIN (1987): «Concurrent Operations on Talk: Notes on the Interactive Organization of Assessments». *IPrA Papers in Pragmatics* 1, pàg. 1-54.

GOODWIN, M.H. i C. GOODWIN (1986): «Gesture and coparticipation in the activity of searching for a word». *Semiotica* 62, pàg. 51-75.

GRAHAM, J.A. i M. ARGYLE (1975): «A cross cultural study of the communication of extraverbal meaning by gestures». *International Journal of Psychology* 10, pàg. 57-67.

GREEN, J.R. (1968): *A Gesture Inventory for the Teaching of Spanish.* Filadèlfia: Chilton Books.

HALL, Edward T. (1974): *Handbook for Proxemic Research.* Washington: Society for the Anthropology of Visual Communication.

HAVILAND, J. (1993): «Anchoring, iconicity, and orientation in Guugu Yimithirr pinting gestures». *Journal of Linguistic Anthropology* 3, pàg. 3-45.

— (2000): «Pointing, gesture spaces, and mental maps». Dins McNeill (ed.), pàg. 13-46.

HAYES, F.C. (1940): «Should we have a dictionary of gestures?». *Southern Folk-lore Quarterly* 4, pàg. 239-245.

— (1959): «Guía para el que recoge ademanes o gestos». *Folklore Américas* 19, pàg. 1-6.

HEATH, C. (1986) *Body movement and speech in medical interaction.* Cambridge: Cambridge University Press.

HEWES, G. (1976): «Current status of the gesture theory of language origins». *Annals of the New York Academy of Sciences* 280, pàg. 382-504.

JARVELLA, R.J. i W. KLEIN (ed.) (1982): *Speech, Place, and Action. Studies in Deixis and Related Topics.* Chichester: J. Wilet.

JOHNSON, S. (1985): *Handbook of nonverbal communication for teachers of foreign languages.* Rowley: Newbury.

JOHNSON, H.G., P. EKMAN i W.V. FRIESEN (1975): «Communicative Body Movements: American Emblems». *Semiotica* 15, pàg. 335-353.

KENDON, A. (1972): «Some Relationships between Body Motion and Speech: An Analysis of an Example». Dins Siegman, A. W. i B. Pope (ed.) (1972): *Studies in Dyadic Communication.* Nova York: Pergamon, pàg. 177-210.

— (1981): «Geography of gesture». *Semiotica* 37, pàg. 129-163.

— (1995). «Gestures as illocutionary and discourse markers in Southern Italian conversation». *Journal of Pragmatics* 23, pàg. 247-279.

— (1996) «An agenda for gestures studies». *The Semiotic Review of Books* 7, pàg. 8-12.
<http://www.univie.ac.at/Wissenschaftstheorie/srb/srb/gesture.html>

— (1997). «Gesture». *Annu. Rev. Anthropol.* 26, pàg. 109-128.

— (2000): «Language and gesture. Unity or duality?». Dins McNeill (ed.) (2000), pàg. 47-63.

KEY, M.R. (1977): *Nonverbal Communication. A Research Guide & Bibliography*. Metuchen: Scarecrow.

KIPP, M. (2001): «Analyzing individual nonverbal behavior for synthetic character animation». Dins Cavé, Guaïtella i Santi (ed.), pàg. 240-244.

KITA, S. i J. ESSEGBEY (2001): «Pointing left in Ghana. How a taboo on the use of the left hand influences gestural practice». *Gesture* 1, pàg. 73-95.

KNAPP, K., W. ENNINGER i A. KNAPP-POTTHOFF (ed.) (1987): *Analyzing Intercultural Communication*. Berlín: Mouton de Gruyter.

LACROIX, J.M. i Y. RIOUX (1978): «La communication non-verbale chez les bilingues». *Canadian Journal of Behavioural Sciences* 10, pàg. 130-140.

LE BARON, C. i J. STREECK (2000): «Gestures, knowledge, and the world». Dins McNeill (ed.), pàg. 118-140.

LEVINSON, S.C. (1992): «Primer for the field investigation of spatial description and conception». *Pragmatics* 2, pàg. 5-47.

LOTT, P. (1999): *Gesture and aphasia*. Berna: Lang.

MASCARÓ, J. (1981): «Notes per a un estudi de la gestualitat catalana». *Serra d'Or* 259, pàg. 25-28.

MASSARO, D.W. (2001): «Perceiving the many modalities of spoken language: Theories and data». Dins Cavé, Guaïtella i Santi (ed.), pàg. 34-37.

MCCORMACK, W.C. i S.A. WURM (ed.) (1976): *Language and Man: Anthropological Issues*. La Haia: Mouton.

MCNEILL, D. (1985): «So You Think Gestures Are Nonverbal?». *Psychological Review* 92, pàg. 350-371.

— (1992). *Hand and Mind. What Gestures Reveal about Thought*. Chicago: The University of Chicago Press.

— (ed.) (2000): *Language and gesture*. Cambridge: Cambridge University Press.

MCNEILL, D. i E.T. LEVY (1993): «Cohesion and gesture». *Discourse Processes* 16, pàg. 363-386.

MCNEILL, D. *et al.* (2001): «Catchments, prosody and discourse». *Gesture* 1, pàg. 9-33.

MCQUOWN, N. *et al.* (1971): *The natural history of an interview.* Chicago: The University of Chicago Press.

MEO-ZILIO, G. i S. MEJÍA (1980-3): *Diccionario de gestos. España e Hispanoamérica.* Bogotà: Instituto Caro y Cuervo, 2 vol., 1980 (I) i 1983 (II).

MOERMAN, M. (1990): «Studying gestures in social context». Dins Moerman i Nomura (ed.), pàg. 5-52.

MOERMAN, M. i M. NOMURA (ed.) (1990): *Culture embodied.* Osaka: National Museum of Ethnology.

MONTANÉ, M. (1975): «Per una didàctica del llenguatge gestual». *Perspectiva Escolar* 2, pàg. 34-40.

MORRIS, D. *et al.* (1979): *Gestures, their origins and distribution.* Londres: J. Cape. Reimpr.: Triad/Granada, 1981.

PAYRATÓ, L. (1985): «Comunicació no verbal, tipologies del gest i gest autònom». *Anuario de Filología* 11, pàg. 151-180.

— (1989): «Als voltants de la verbalitat». *Límits* 6, pàg. 91-103.

— (1993): «A pragmatic view on autonomous gestures: A first repertoire of Catalan emblems». *Journal of Pragmatics* 20, pàg. 193-216.

— (2001): «Methodological remarks on the study of emblems: The need for common elicitation procedures». Dins Cavé, Guaïtella i Santi (ed.), pàg. 262-265.

— (2002): «Variation, multimodal communication and multilingualism: The VARCOM project». <http://www.utexas.edu/coc/cms/International_House_of_Gestures>

— (2003a): «What does 'the same gesture' mean? Emblematic gestures from some cognitive-linguistic theories». Dins Rector, M., I. Poggi i

N. Trigo (ed.): *Gestures: Meaning and Use*. Porto: Ediçoes Universidade Fernando Pessoa, pàg. 73-81.

— (2003b): «Nonverbal communication». Dins Verschueren, J., J.-O. Östman, J. Blommaert i C. Bulcaen (ed.): *Handbook of pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins. <http://www.benjamins.com>

— (2004): «Notes on pragmatic and social aspects of everyday gestures». Dins Posner, R. i C. Müller (ed.): *Semantics and Pragmatics of Everyday Gestures*. Berlín: Weidler, pàg. 103-113.

POGGI, I. (2002): «Gesture, gaze and touch: Literal or indirect meaning». <http://semioticon.com/virtuals/talks>

POGGI, I. i E. MAGNO CALDOGNETTO (1997): *Mani che parlano. Gesti e psicologia della comunicazione*. Pàdua: Unipress.

POYATOS, F. (1975): «Gesture inventories: Fieldwork methodology and problems». *Semiotica* 13, pàg. 199-227.

— (1983): *New Perspectives in Nonverbal Communication. Studies in Cultural Anthropology, Social Psychology, Linguistics, Literature and Semiotics*. Oxford: Pergamon.

— (1994): *La comunicación no verbal*. Madrid: Istmo, 3 vol.

— (1998): *Literary anthropology*. Amsterdam: John Benjamins.

— (2002): *Nonverbal communication across disciplines*. Amsterdam: John Benjamins.

— (ed.) (1997): *Nonverbal communication and translation*. Amsterdam: John Benjamins.

RAFFLER-ENGEL, W. von (1971): «Cultural Differences in the Acquisition of Nonverbal Behavior». *Word* 1/2/3, pàg. 195-204.

— (1976): «Linguistic and kinesics correlates in code switching». Dins McCormack i Wurm (ed.) (1976), pàg. 269-286.

RILEY, P. (1976): «Discourse and communicative functions of non-verbal communication». *Mélanges Pédagogiques*. Université de Nancy II, CRAPEL, pàg. 1-18.

RUESCH, J. i W. KEES (1956): *Non-Verbal Communication: Notes in the Visual Perception of Human Relations*. Berkeley: University of California Press.

SANTI, S. *et al.* (ed.) (1998): *Oralité et gestualité*. París: L'Harmattan.

SANTI, S. i M. RUIZ (1998): «Stratégies gestuelles en espagnol et en français de sujets bilingues en situation d'interview». Dins Santi *et al.* (ed.), pàg. 421-426.

SCHEFLEN, A.E. i A. SCHEFLEN (1972): *Body Language and the Social Order: Communication as Behavioral Control*. Englewood Cliffs: Prentice Hall. Trad. cast.: *Lenguaje del cuerpo y orden social*. Mèxic: Diana, 1976.

SCHEGLOFF, E. (1984): «On some gestures' relation to talk». Dins Atkinson, J.M. i J. Heritage (ed.): *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, pàg. 266-298.

SCHERER, K.R. i P. EKMAN (ed.) (1982): *Handbook of Methods in Nonverbal Behavior Research*. Cambridge: Cambridge University Press.

SCHIFFRIN, D. (1974): «Handwork as Ceremony: The Case of the Handshake». *Semiotica* 12, pàg. 189-202.

SEBEOK, T.A., A.S. HAYES i M.C. BATESON (ed.) (1964): *Approaches to Semiotics*. La Haia: Mouton.

SEBEOK, T.A. i J. UMIKER-SEBEOK (ed.) (1976): *Speech Surrogates: Drum and Whistle Systems*. La Haia: Mouton, 2 vol.

SHERZER, J. (1972): «Verbal and non-verbal deixis: the pointed lip gesture among the San Blas Cuna». *Language and Society* 2, pàg. 117-131.

— (1991): «The Brasilian thumbs-up gesture». *Journal of Linguistic Anthropology* 1, pàg. 189-197.

— (1993): «Pointed lips, thumbs up, and cheek puffs: some emblematic gestures in social interactional and ethnographic context». SALSA I, pàg. 196-211.

SHUTER, R. (1977): «A field study of nonverbal communication in Germany, Italy, and the United States». *Communication Monographs* 44, pàg. 298-305.

SLAMA-CAZACU, T. (1976): «Nonverbal components in message sequence: 'Mixed syntax'». Dins McCormack i Wurm (ed.), pàg. 217-227.

SPARHAWK, C.M. (1978): «Contrastive-Identificational Features of Persian Gesture». *Semiotica* 24, pàg. 49-86.

SPERBER, D. i D. WILSON (1986): *Relevance: Communication and cognition*. Oxford: Basil Blackwell (2a ed., 1995). Trad. cast.: *La relevancia*. Madrid: Visor, 1994.

STREEK, J. (1994): «Gesture as communication II: The audience as co-author». *Research on Language and Social Interaction* 27, pàg. 239-267.

TORREGO, E. (1971): «Lingüística y cinésica». *Revista de Filología Española* LIV, pàg. 145-159.

TRAGER, G.L. (1958): «Paralanguage: a first approximation». *Studies in Linguistics* 13, pàg. 1-12.

UMIKER-SEBEOK, J. i T.A. SEBEOK (ed.) (1978): *Aboriginal Sign Languages of the Americas and Australia*. Nova York: Plenum.

— (ed.) (1987): *Monastic Sign Languages*. Berlín: Mouton de Gruyter.

USSA, M. del C. i M. USSA (2001): «Les U'wa bilingues: un cas de gestualité multiculturelle». Dins Cavé, Guaïtella i Santi (ed.), pàg. 591-594.

VENDRYES, J. (1950): «Langage oral et langage par gestes». *Journal de Psychologie normale et pathologique* 43, pàg. 7-33.

VRUGT, A. (1987): «The meaning of nonverbal sex differences». *Semiotica* 64, pàg. 371-380.

WACHSMUTH, I. i M. FRÖHLICH (ed.) (1998): *Gesture and sign language in human-computer interaction*. Berlín: Springer.

WEBB, R. (1998): «The lexicon and componentiality of American metaphoric gestures». Dins Santi *et al.* (ed.), pàg. 387-391.

WEISS, P. (1943): «The Social Character of Gestures». *The Philosophical Review* LII, pàg. 182-186.

WOLFGANG, A. (ed.) (1979): Nonverbal behavior: Applications and cultural implications. Nova York: Academic.

— (ed.) (1984): *Nonverbal behavior. Perspectives, applications, intercultural insights*. Lewiston: C.J. Hogrefe.

Sociolingüística i comunicació no verbal

Miquel Pueyo
(Universitat de Lleida)

La sociolingüística o la sociologia de la llengua –en el nostre àmbit geogràfic i acadèmic, no hem conservat la mateixa divisió rigorosa establerta en l'àmbit nord-americà– és una disciplina que ha assolit un cert grau de maduresa, que ha superat la fase de revolució científica i que disposa ja d'un paradigma científic propi, en el sentit donat a aquest terme per Thomas S. Kuhn. Sens dubte, aquesta afirmació pot no suscitar un acord absolut, però no és aquesta l'ocasió ni el moment adequats per analitzar-la més profundament, com tampoc no és l'ocasió ni el moment per dedicar-nos a discutir qui ha alletat més profusament i generosament aquesta criatura –els sociòlegs, els lingüistes, els antropòlegs, els psicòlegs...–, ni per rebatre les acusacions de sociopatriotisme que la sociolingüística catalana ha rebut en alguns àmbits periodístics i polítics, per la seua banda fortament ideologitzats.

El terme *sociolingüística* va ésser usat, per primer cop, pel filòsof nord-americà Haver C. Currie, l'any 1952, però tendim a venerar –si em permeteu l'exageració, forçosament poc científica–, com a primera obra conceptualment i metodològicament sociolingüística, a més d'actualíssima en molts aspectes, *Languages in contact*, el llibre publicat l'any 1953 per Uriel Weinreich, seguit l'any 1959 pel celebèrrim article *Diglossia*, de Charles Ferguson, que introduïa un concepte *pervertit* posteriorment per l'admirable –en tants altres aspectes– Joshua Fishman i destinat a convertir-se, en l'àmbit de la sociolingüística, la pedagogia, el discurs polític i la conversa de cafè catalanes, en una autèntica plaga bíblica, els efectes de la qual trigarem generacions a guarir. Una plaga, val a dir, deguda essencialment al fet que, almenys en aquest país, hom ha llegit i gairebé memoritzat la revisió fishmaniana de 1967 («Bilingualism with and without Diglossia. Diglossia with and without Bilingualism», publicada a *The Journal of Social Sciences*), mentre que l'article original de Ferguson (traduït al català, l'any 1983, en una revista

universitària lleidatana) tendia a ésser oblidat i gairebé mai no era llegit directament. Posteriorment, ha estat Joshua Fishman, sens dubte, l'especialista més important en l'expansió i en la consolidació dels estudis sociolingüístics, i finalment, pel que fa a la sociolingüística catalana –força ben historiada i analitzada per Francesc Vallverdú–, hi ha un cert consens a l'hora de situar el seu acte fundacional a Toronto, l'any 1974, en el decurs d'una sessió del comitè número 27 del VIII Congrés Mundial de Sociologia.

La concentració dels interessos de la sociolingüística en l'estudi i la descripció sistemàtica dels fenòmens de l'ús lingüístic constitueix el principal tret definitori d'aquesta disciplina, especialment quan la comparem amb el conjunt de les que integren els *curricula* dels estudis lingüístics universitaris, per exemple, i que s'ocupen essencialment de l'exploració de l'estructura lingüística, tant si ho fan des d'una perspectiva clàssicament filològica, com *saussureana* o postestructural. La sociolingüística, però, no és una disciplina homogènia, sinó que ofereix alternatives tan diferenciades com el variacionisme de Labov; la psicolingüística; les noves aportacions de la política i la planificació lingüístiques; les perspectives antropològiques i interaccionals, i la mateixa sociologia de la llengua, que té en Joshua Fishman el seu capdavanter més destacat. Per tant, les orientacions sociolingüístiques són diverses i podem intentar de classificar-les (Grimshaw, 1971) d'acord amb la manera com, en cada cas, és considerada la imbricació entre les estructures lingüístiques, d'una banda, i les estructures socials, de l'altra –de vegades amb la intervenció d'un tercer factor, com la ment humana–. Aquesta diversitat essencial de la sociolingüística, però, no pot ni ha d'ésser considerada negativament, sobretot si tenim en compte que la sociolingüística o la sociologia de la llengua –a partir d'ara, utilitzarem indistintament els dos termes– constitueix una orientació científica profundament i volgudament interdisciplinària, que s'estén al llarg d'un *continuum* definit (Boix i Vila, 1998) per tres dimensions: la social-col·lectiva, la individual-mental i la lingüística-estructural.

Un cop realitzada aquesta introducció indefugible, ara cal analitzar la pertinència o la impertinència del fet de relacionar l'estudi del llenguatge no verbal amb l'enfocament sociolingüístic. Fa més de vint anys que treballo en l'àmbit universitari de la sociolingüística, la política i la planificació lingüístiques, i, en cursos alterns, en els darrers set anys, he impartit una assignatura –emparada sota la denominació oficial de Prag-

màtica Aplicada– i un curs de doctorat directament relacionats amb l'estudi del llenguatge no verbal, des d'una perspectiva que necessàriament he de qualificar d'interdisciplinària, inspirada per l'enfocament sociolingüístic, però situada a cavall entre la semiòtica, la psicologia social i les perspectives antropològiques i interaccionals. Per tant, d'entrada he d'admetre que la sociolingüística estricta no s'ha enfrontat tradicionalment amb l'anàlisi del llenguatge no verbal i que aquest estudi –si més no, pel que jo en sé– l'hem de situar, en tot cas, en les zones frontereres de la sociolingüística i en una íntima relació amb els interessos i la metodologia de la semiòtica, i especialment de la semiòtica considerada com un *organon* o instrument de totes les ciències (Charles Morris, 1971), en la mesura que totes les ciències hi han de recórrer, a l'hora de resoldre els seus problemes d'anàlisi sígnica, i per tal com, simultàniament, la semiòtica proporciona una base per comprendre les principals formes d'activitat humana i les seues interrelacions, ja que aquestes activitats i aquestes interrelacions queden sempre plasmades en signes. Uns signes, val a dir, que, en el cas del llenguatge no verbal, de vegades són tan utilitaris com significatius –com en el cas del vestuari o els colors– i que generalment no incorporen la mateixa càrrega d'arbitrarietat que el signe lingüístic definit per Saussure.

Significativament –ni que sigui en les seues formulacions més màgiques o rudimentàries– l'anàlisi de la comunicació no verbal és molt anterior a les formulacions lingüístiques i sociolingüístiques contemporànies, i fins i tot a la filologia clàssica. Podríem remuntar-nos a la lectura paracientífica del rostre, en la tradició xinesa, vinculada a la memòria de Gui Gu-Tze, un taoista famós de l'època dels Regnes Combatents (481-221 a. de C.), o a la tradició europea de la fisiognomia, els orígens de la qual Julio Caro Baroja (*La cara, espejo del alma. Historia de la fisiognómica*. Barcelona, Galaxia Gutenberg, 1987) situa en els criteris amb què Pitàgores seleccionava els seus alumnes i en les primeres observacions dels socràtics. Certament, ens podem estalviar, en el context no historiogràfic d'aquesta intervenció, la revisió de les principals etapes de l'evolució de la fisiognomia –molt més significativa, des del punt de vista de la història de les idees, que des de l'òptica de la ciència racional–, i que ens duria a través de les opinions de la medicina medieval; de les reflexions de Leonardo da Vinci i de Michel de Montaigne, i dels estudis de Gian Battista Porta; de les opinions dels teòlegs catòlics dels segles XVI i XVII; del rebuig amb què va ésser

rebuda, en el segle XVIII; de la revifalla que experimentà, en la segona meitat del segle XIX, de la mà d'antropòlegs criminalistes italians, com Lombroso, i, finalment, del seu desenvolupament positiu, a partir de les investigacions morfològiques d'Ernst Kretschmer, molt més relacionades amb la psicologia i la psiquiatria, que amb les antigues supersticions.

En termes estrictament científics, però, segurament ja sabeu que és l'obra de Charles Darwin *The Expressions of the Emotions in Men and Animals*, publicada l'any 1872, la que és considerada com una primera aproximació seriosa a l'estudi del gest, des d'un punt de vista psicobiològic i basada en la relació de les expressions no verbals de l'ésser humà amb el comportament animal. Segons Darwin, la manifestació de les emocions –i especialment de les vinculades a la sexualitat– estaria en la base i constituïria l'origen de la comunicació –fins i tot de la verbal– i, en definitiva, del coneixement, la qual cosa constitueix un punt de vista clarissimament revolucionari i extremament modern. Malauradament, aquest punt de vista darwinià no va ésser reprès fins després de la II Guerra Mundial. A partir d'aleshores, no només els lingüistes s'han interessat molt més per allò que Saussure considerava fenòmens de la lingüística externa –un enorme calaix de sastre integrat per tot allò que no fos estrictament l'anàlisi de l'estructura lingüística–, sinó que els esforços de Charles Peirce i dels seus continuadors en els estudis semiòtics han estat desbordats –i ho dic en un sentit positiu– per l'eclosió i l'expansió de nous paradigmes científics, totalment o parcialment inspirats per la voluntat d'estudiar sistemàticament els sistemes de signes i/o les competències comunicatives.

Molt breument, hauríem de citar l'etologia: branca de la biologia que considera el comportament dels animals, sota els condicionants del seu hàbitat i dels mecanismes que el determinen, que ha fornit eines i metodologia a la proxèmica, que és un terme introduït l'any 1964 per Edward T. Hall; l'etnologia i l'etnografia de la comunicació; la microsociologia o sociologia de la vida quotidiana, inspirada per Erving Goffman; la psicoanàlisi i la psicologia; l'estètica, etc.

De cadascuna d'aquestes orientacions, en podríem parlar a bastament; podríem comparar les seues bases conceptuals i, sobretot, les seues metodologies; podríem comparar les terminologies respectives, però no disposem del temps necessari. Val a dir, però, que un lingüista que no accepti la reclusió en l'estudi de les estructures lingüístiques, un sociolingüista que pretengui ampliar els tradicionals temes d'anàlisi de la seua

disciplina, o un especialista de la semiòtica o de la comunicació haurien d'estar ben disposats a conèixer –si més no, sintèticament– aquestes diverses orientacions de l'anàlisi de la comunicació no verbal, i a moure's còmodament en el terreny de les interseccions, tal i com s'ha fet, durant anys, per aconseguir sistematitzar un paradigma bàsic de la sociolingüística, per posar un exemple recent i proper.

Malauradament, es necessita molt de temps i molt d'esforç per poder simultanejar, de manera fructífera, l'estudi de les observacions de Frans de Waal, sobre la política dels ximpanzès; de les observacions d'Alexander Lowen, sobre la dinàmica física de les estructures del caràcter; de les opinions de Harold Garfinkel, sobre l'etnometodologia; dels experiments de Bret i Economides, sobre la comunicació no verbal en un test olfactiu, o de les aplicacions de l'anàlisi transaccional a la pedagogia i a l'anàlisi dels fenòmens que s'esdevenen dins de l'aula. No es tracta, a més, de la mena d'ocupació del temps d'investigació que encoratja el sistema universitari vigent i, sobretot, no es tracta de la mena de línia de treball que jo aconsellaria a un o a una estudiant de doctorat que pretengui fer-se un nom i una posició d'una manera ràpida i segura, i sobretot, sense cridar perillosament l'atenció dels mascles o les femelles alfa del seu entorn acadèmic. Tanmateix –i com intentaré demostrar al final–, aspiro modestament a convèncer-vos que l'anàlisi integral dels fenòmens comunicatius és un afer amb un futur extraordinàriament ampli i plural, tant des del punt de vista científic, com des del punt de vista de les seues aplicacions pràctiques.

Fins i tot –i encara que es tracti, generalment, d'aportacions paracientífiques o, fins i tot, manifestament tramposes–, reconec que m'interessa –com a curiositat i com a termòmetre de les inquietuds i dels interessos socials, i també per advertir als meus alumnes que cal saber separar el gra de la palla– el fenomen de la literatura *self-help* o d'autoajuda –i, fins i tot, de certes revistes populars–, que han trobat en els comportaments no verbals una autèntica mina d'or, a partir de la promesa de facilitar-nos les claus per intimidar un negociador, per seduir una altra persona o per copsar el grau de sinceritat que pot haver-hi, darrere de la conducta verbal d'un interlocutor. Benauradament o malauradament, sabem que ni tan sols l'anomenat «detector de mentides» no resulta prou segur, de tal manera que haurem d'arxivar la major part d'aquesta literatura –amb una certa tradició editorial a Catalunya, representada per l'entranyable i prolífic Dr. Vander– en el mateix prestatge

dels mètodes per fer funcionar el matrimoni, guanyar amics, incrementar l'autoestima, educar fills brillants o, darrerament, aconseguir el suport actiu dels àngels. Tanmateix, la florida d'aquests reculls de sofismes més o menys benintencionats, torno a repetir que constitueix, d'alguna manera, un indici evident del fet que la comunicació no verbal preocupa o interessa els nostres contemporanis, i probablement i d'una manera indirecta, també del fet que ni les nostres famílies ni les nostres institucions educatives –per no parlar d'altres àmbits de socialització– no proporcionen als individus un grau satisfactori de competència comunicativa integral.

Arribats en aquest punt, estem convençuts que l'ésser humà és un «savi social» (em penso que l'expressió és d'A. Giddnes) o un «actor-personatge» (segons Erving Goffman) i que el seu cos està integrat, com les altres figures geomètriques, en un espai de tres dimensions, on s'expressa la seua motricitat, i que aquesta motricitat incorpora un alt component social. O, per dir-ho d'una altra manera, que l'ésser humà imprimeix desviacions en el seu significant, que és el cos, i que aquestes desviacions són significatives, són pertinents; és a dir que segreguen un significat que resulta comprensible. Això no significa, però, que disposem ja d'eines suficients i satisfactòries per explorar i explicar un autèntic oceà de materials significatius –si pensem que aquest és un canal que roman sempre obert i que, en la pràctica, supera en magnitud i en fiabilitat a la comunicació verbal–, ni tan sols si decidim –en la línia de Ray L. Birdwhistell– submergir-nos profundament en l'anàlisi més detallista de materials filmats, perquè aleshores ens podem trobar que necessitem hores per analitzar uns segons de la realitat, sense ni tan sols arribar a tenir la seguretat que podrem extreure conclusions universals i fiables d'aquesta mena d'anàlisi microscòpica. Reconec que el concepte de quinema –en paral·lel al de fonema– pot ésser llaminer, per tot allò que té de sistemàtic, però no és el mateix enfrontar-se amb unes desenes de fonemes, estructurats linealment, que amb centenars o milers de quinemes que se superposen i que s'emeten simultàniament.

En conseqüència, he de dir que les anàlisis de Lluís Payrató, sobre els emblemes catalans; de Josep Martí, sobre determinats aspectes de la gestualitat algueresa; de Fernando Poyatos, sobre la no-verbalitat en materials literaris, etc., em semblen una forma prudent, però acumulativa –i que permet d'establir aspectes terminològics i metodològics bàsics–, en l'anàlisi del llenguatge no verbal, perquè opera –sobretot en el cas dels

moviments del cos, i especialment dels emblemes– amb repertoris que si bé no són tancats, almenys tampoc no resulten, a l'hora de la veritat, pràcticament incomptables. Si admetem una classificació del llenguatge en set vies d'anàlisi:

1. Moviments del cos
2. Característiques físiques
3. Comportament de contacte
4. Parallenguatge
5. Proxèmica
6. Accessoris
7. Factors ambientals

i admetem la classificació tradicional dels moviments del cos:

1. Emblemes
2. Il·lustradors
3. Mostres d'estats d'ànim
4. Reguladors
5. Adaptadors

haurem d'ésser prou modestos, però responsables i científicament exigents, com per afirmar que –si més no– el parallenguatge –en aquest sentit, els treballs de Fernando Poyatos són admirables i exhaustius– i determinats aspectes dels moviments del cos i les postures –per aquesta banda, la tesi doctoral i l'activitat investigadora de Lluís Payrató mereix una menció d'excel·lència– comencen a ésser coneguts, analitzats i sistematitzats d'una manera científica, positiva i allunyada d'especulacions massa generalistes, sense que això no signifiqui renegar de la necessitat d'afinar, cada cop més, una teoria general –segurament, de base semiòtica– del comportament no verbal humà. Seguint aquesta línia de treball, a més, sí que podríem arribar a efectuar una transferència d'alguns dels temes bàsics de l'orientació sociolingüística i intentar donar resposta a qüestions com ara l'existència –en una comunitat– d'un repertori no verbal, al costat del seu repertori verbal; de fenòmens d'interferència no verbal, de la interrelació entre mecanismes de canvi lingüístic i canvi no verbal, etc.

Quant a les característiques físiques, els comportaments de contacte, la proxèmica, els accessoris i els factors ambientals, és evident que no podrem prescindir de la participació d'un amplíssim ventall d'especialistes en temes tan diversos com l'etologia, l'antropologia, la història de la moda o el disseny d'espais, per posar alguns exemples prou diferenciats. Sens dubte, però, torno a repetir que si no aconseguim de sistematitzar una teoria general del comportament no verbal humà, mai no superarem definitivament un estadi que si no és percebut, en conjunt, com a prolegomen o part d'una visió general i superior, risca de no depassar mai el nivell de la trivialitat, de l'anècdota o de l'excessiva dispersió.

En el darrer tram d'aquesta intervenció, m'agradaria afegir algunes reflexions sobre el moment actual de les habilitats comunicatives i –tal i com he anticipat al principi– sobre el valor científic i professional que estan adquirint i que adquiriran, en un futur immediat, tant des del punt de vista científic com des del punt de vista de l'activitat professional i fins i tot, si em permeteu una modesta profecia, des del punt de vista de les relacions humanes, en general. En paraules de Sebastià Serrano (*Comprendre la comunicació. El llibre del sexe, la poesia i l'empresa.* Barcelona: Proa, 1999):

> «(...) la persona amb valors de futur ha de ser, d'alguna manera, interdisciplinària, multifuncional i polivalent, és a dir, una persona més avesada a moure's per les xarxes o a establir ponts de contacte que no pas a vigilar aferrissadament el manteniment de les fronteres. De fet, els problemes amb què ens enfrontem demanen plantejaments interdisciplinaris capaços de generar estratègies amb les quals es pugui navegar per la complexitat de la vida social. (...)
>
> »Una gran part de les dificultats que trobem en treballar sobre fenòmens complexos, com poden ser els de les interaccions, rau en el fet d'haver rebut una educació eminentment disciplinària i és així perquè el món modern s'ha teixit amb les agulles de la disciplinaritat i de mapes amb fronteres de les àrees de coneixement al cap. Som fills i filles d'un món intel·lectual preocupat per esmicolar el tot i fer-li perdre la categoria de totalitat en diluir-lo en les seves parts.» (p. 12)

De gestos, signos y palabras

Juan Pablo Mora
(Universidad de Sevilla)

1 Introducción

Normalmente se tiende a enfatizar la diferencia entre las gesticulaciones, es decir, los gestos que acompañan al habla, y los signos de las lenguas de signos usadas por las personas sordas. La razón principal está en la reivindicación legítima de la lengua de signos como una lengua al mismo nivel que cualquier otra. Tradicionalmente se ha considerado que los gestos que acompañan al habla no son parte de lo lingüístico y han quedado por tanto relegados al ámbito de la llamada comunicación no verbal (CNV) y apenas han sido estudiados desde la lingüística. En cierto modo sucede con las gesticulaciones lo mismo que hasta hace muy poco sucedía con los signos de las lenguas de signos. Los lingüistas tampoco les prestaban atención. Es lógico, pues, que en el afán de elevar el estatus de las lenguas de signos se defienda que éstas poco o nada tienen que ver con los gestos que acompañan al habla.

En este trabajo voy a defender que los gestos que acompañan al habla no son muy diferentes de los signos de las lenguas de signos. Mi objetivo es elevar el estatus de los gestos que acompañan al habla para que puedan ser considerados «lingüísticos» y, como tales, objeto de estudio de la lingüística. Si se consigue este objetivo, las lenguas de signos se beneficiarán, pues los gestos son la materia sobre la que se asientan.

En la primera sección voy a tratar los tipos de gestos y lo que McNeill ha denominado el continuo de Kendon. En la segunda parte trataré el énfasis que los investigadores de las lenguas de signos han puesto en diferenciar signo de gesto. En la tercera parte expondré los argumentos a favor de considerar las gesticulaciones como objeto de la lingüística. En concreto presentaré datos de los gestos que acompañan al habla en oraciones de movimiento de las lenguas española e inglesa que apuntan a

que los gestos son una parte fundamental del contenido oracional (McNeill y Duncan 2000 y Mora 2001).

2 Tipos de gestos según Kendon y McNeill

Los principales investigadores de los gestos enfatizan la distinción entre gesto que acompaña al habla y los signos de las lenguas de signos. McNeill (2000: 1-7), en la introducción a *Language and Gesture*, señala que la cuádruple distinción de Kendon entre gesticulaciones, pantomima, emblema y signo (de las lenguas de signos) se puede organizar en cuatro continuos. En todos ellos, gesticulación y signo estarían en los extremos opuestos. Estos cuatro continuos constituyen cuatro dimensiones según las cuales se pueden diferenciar los tipos de gestos. El primer continuo lo establece McNeill basándose en la relación del gesto con el habla. Las gesticulaciones estarían en el extremo en el que el habla es obligatoria y tiene que estar presente, mientras que los signos requieren la ausencia de habla. El segundo continuo es establecido según las propiedades lingüísticas que pueda presentar el gesto. En este ámbito los signos de las lenguas de signos tendrían propiedades lingüísticas, mientras que los gestos que acompañan al habla o gesticulaciones no las tendrían, según McNeill. El tercer continuo viene determinado por el grado de convencionalización del gesto. Así, los signos serían producto de una convención, mientras que los gestos que acompañan al habla no participarían de ninguna convención. El último continuo sería lo que McNeill denomina continuo semiótico. Según este continuo, mientras que el habla y los signos de las lenguas de signos serían segmentables y analíticos, las gesticulaciones serían globales y sintéticas.

De esta manera, McNeill establece un paralelismo entre palabra y signo, que quedan enfrentados a las gesticulaciones que acompañan al habla (y que según algunos autores, como Liddell (2000 y 2003), también podrían estar presentes en las lenguas de signos). Así, las gesticulaciones obligatoriamente acompañan al habla, no son convencionales, son globales y sintéticas y no tienen propiedades lingüísticas por sí mismas. Por el contrario, tanto las palabras como los signos son convencionales, segmentables y analíticos y tienen propiedades lingüísticas.

3 Gestos y signos en los estudios sobre las lenguas de signos

En las publicaciones de los investigadores de las lenguas de signos también se suele enfatizar la oposición entre gesticulación y signo. Como muestra, sirva esta cita de la sección de Conceptos Básicos de uno de los manuales de Introducción a la Lingüística de la Lengua de Signos Norteamericana:

> ASL [American Sign Language] and other sign languages are also very distinct from the gestures found in many spoken languages. As David McNeill has explained, and as we will see as we explore the structure of ASL, one of the basic principles of languages is that parts combine to create larger wholes. In ASL, handshape, movement, and other grammatical features combine to form signs and sentences. In spoken languages, smaller gestures do not combine. In addition, units of language have standards of form (that is, a word or a sign is consistently produced the same way and that way is recognized by the community that uses it). Gestures do not have such standards of form. Each gesture is created at the moment of speaking and is not controlled by the structure of a linguistic system. ASL is such an autonomous linguistic system and it is independent of English. It has all of the features that make a language a unique communication system. ASL is a language. (Valli y Lucas 2000: 15)

Así pues, según estos autores las lenguas de signos son muy diferentes de los gestos que acompañan al habla, ya que los signos se pueden combinar para formar unidades mayores y los signos tienen que ser producidos siempre de la misma manera para que puedan ser reconocidos como tales. Estas características se corresponden con los continuos sobre las propiedades lingüísticas y la convencionalización que señalaba McNeill.

Valli y Lucas señalan a continuación que la lengua de signos norteamericana es un sistema lingüístico autónomo que tiene todas las características de una verdadera lengua. Es significativo que esta declaración del estatus de la lengua de signos esté precedida de la afirmación de la distinción entre gesto y signo. Con ello se quiere dejar patente que los signos no son meros gestos y que van más allá.

Este deseo de trascender los gestos que acompañan al habla resulta comprensible si se tiene en cuenta que hasta hace apenas 40 años se creía que la lengua de signos no era una lengua, sino una simple colección de gestos sin estructura ni validez lingüística. Fue en el periodo que va desde

las primeras publicaciones de William Stokoe (1960) hasta la aparición de Bellugi y Klima (1979) cuando quedó demostrado que esa era una idea equivocada y que las lenguas de signos, se las estudie desde la perspectiva que se las estudie, son lenguas con las mismas características que las demás lenguas. Así, presentan los mismos fenómenos de variación en el espacio y en el tiempo, se adquieren igual como primeras y segundas lenguas, entran en contacto con otras lenguas, tienen las mismas bases fisiológicas y están sujetas a los mismos tipos de alteraciones cuando se produce daño en el cerebro. Sin embargo, al elevar el estatus de las lenguas de signos, los gestos se quedaron detrás. En mi opinión, es muy posible que se esté cometiendo con los gestos que acompañan al habla el mismo tipo de error que cuando se consideraba que las lenguas de signos no eran verdaderas lenguas.

4 Argumentos a favor del carácter lingüístico de los gestos que acompañan al habla

Paradójicamente, uno de los más sólidos argumentos que se puede usar para elevar el estatus de los gestos es precisamente la existencia de las lenguas de signos y el reconocimiento de las mismas como lenguas. Las lenguas de signos demuestran que los gestos que se realizan con las manos pueden llegar a ser tan lingüísticos como las palabras del habla. Bajo esta perspectiva, tendríamos que erradicar la noción de que las lenguas son fundamentalmente orales y tener en cuenta el componente viso-gestual presente en la comunicación por medio del lenguaje de los seres humanos.

Otros argumentos son, por un lado, la hipótesis de que el origen del lenguaje humano pudiera haber sido una lengua de signos que fue reemplazada por el lenguaje oral (Armstrong, Stokoe, y Wilcox 1995 y Corballis 1991). Los gestos que acompañan al habla serían los restos de esa lengua de signos y, por tanto, gestos y palabras estarían más íntimamente relacionados de lo que se supone. Por otro lado, la hipótesis de que las lenguas de signos podrían haber surgido de gestos que acompañan al habla que pasaron a ser usados como signos caseros en familias con personas sordas y que fueron convertidos en las lenguas de signos en el seno de las comunidades de sordos. Esta hipótesis se ha usado, por ejemplo, para explicar el desarrollo de la estandarización de la lengua de

señas de Nicaragua después de que el gobierno estableciera por primera vez escuelas de educación especial para sordos en 1980 (Morford y Kegl 2000).

La verdadera naturaleza de los gestos que acompañan al habla y su verdadero estatus no podrá ser determinado mientras no se disponga de estudios más detallados sobre los gestos que acompañan a una amplia gama de construcciones de diversas lenguas del mundo. Los lingüistas se han centrado hasta ahora en lo verbal, ya que gracias a la escritura y a los alfabetos fonéticos es lo que se podía transcribir sin dificultad y estudiar con detalle. Los gestos son demasiado efímeros y no se han podido estudiar hasta hace relativamente poco, con la aparición de las nuevas tecnologías que permiten la grabación de imágenes.

Una de las pocas construcciones que se ha empezado a estudiar con detalle son los gestos que acompañan a oraciones que hablan de objetos que se han movido siguiendo una trayectoria. Desde que en 1985 Talmy estableciera su tipología de lenguas en cuanto a cómo expresan la trayectoria del movimiento estas construcciones han sido objeto de numerosos estudios desde una perspectiva multidisciplinar (véase Mora 2001). En concreto, el profesor McNeill y sus colaboradores de la Universidad de Chicago llevan varios años analizando los gestos que acompañan a las oraciones de movimiento en diversas lenguas para determinar si la diferencia tipológica observada por Talmy se ve reflejada también en los gestos que acompañan al habla.

Los resultados de las investigaciones de McNeill indican que los gestos que acompañan a estas construcciones tienen formas y funciones diferentes según el tipo de lengua que se trate (McNeill y Duncan 2000). Me voy a centrar en este trabajo en los gestos de manera que acompañan a este tipo de oraciones en inglés y español. Inglés y español son tipológicamente diferentes en este ámbito. Mientras que lo normal en español es que se codifique en el verbo la trayectoria seguida en el movimiento, en inglés la trayectoria se expresa habitualmente en lo que Talmy denominó un satélite del verbo. En inglés, lo que codifica el verbo habitualmente es la manera del movimiento. En español, la manera, o no se expresa verbalmente, o se incluye como un gerundio o una frase adverbial dependiente del verbo de trayectoria. Esto se ve en ejemplos como el siguiente y su correspondiente traducción:

The bowling ball rolled into the bowling alley ['La bola entró dentro de la bolera (rodando)']

La manera del movimiento en español «rodando» va entre paréntesis porque normalmente se omitiría, puesto que se presupone que rodar es la manera en la que se desplazan las bolas. Así pues, en muchos contextos donde en inglés aparecería en lo verbal la manera de movimiento en el verbo, en español no aparecería.

Según McNeill y Duncan (2000: 150), los gestos de manera que acompañan a estas oraciones en inglés y en español reflejan esta diferencia tipológica. Así, en inglés siempre aparecen sincronizados con el verbo de manera de movimiento, mientras que en español, como es muy frecuente que la manera no aparezca en lo verbal, puede expresarse sólo en lo gestual y en distintas posiciones en la oración, aunque a veces también aparecen sincronizados con el gerundio o frase adverbial que expresa manera si está presente. Además, en inglés la presencia o ausencia del gesto de manera puede tener la función de enfatizar o quitar importancia a la información sobre la manera del movimiento que está usualmente presente en el verbo. Se le quitaría importancia a la manera, por ejemplo, si en lugar de hacer un gesto de manera el hablante acompaña la oración con un gesto de trayectoria que sigue el objeto sincronizado con la partícula o preposición que expresa la trayectoria en inglés. Esto no sería posible en español.

En cuanto a la forma del gesto de manera, parece que también hay diferencias entre las dos lenguas, ya que en español es frecuente observar gestos de manera que incorporan la forma y el tamaño del punto de referencia por donde tiene lugar el movimiento. En inglés esta clase de gestos no aparece. La explicación puede estar, de nuevo, en la diferencia tipológica entre las dos lenguas. En lo verbal se ha comprobado que, mientras que los hablantes de inglés suelen elaborar más la dinámica del movimiento con trayectorias complejas en una misma oración, los hablantes de español suelen dar menos detalles de las trayectorias pero suelen compensarlo con una descripción más detallada del lugar por donde se produce el movimiento (Slobin 1996, 1997). Parece, pues, que esos gestos de los hablantes de español que, aparte de indicar la manera del movimiento, dibujan y describen el punto de referencia, se deben a las características tipológicas del español. Los gestos que indican la trayectoria en ambas lenguas también reflejarían la diferencia tipológica según

los resultados obtenidos por McNeill y sus colaboradores. Así, los gestos de trayectoria del español serían más difusos y continuos, reflejando la menor presencia de trayectorias complejas y segmentadas en las oraciones del español, mientras que los gestos de trayectoria que acompañarían a las oraciones de movimiento dirigido del inglés reflejarían las trayectorias más complejas y divididas en segmentos del inglés.

Faltan todavía muchos estudios de los gestos que acompañan a las diversas construcciones lingüísticas en las diferentes lenguas del mundo. Sin embargo, de los resultados de McNeill se puede empezar a atisbar que los gestos que acompañan al habla son una parte fundamental de lo lingüístico y que, por tanto, deberían ser estudiados por los lingüistas igual que los signos de las lenguas de signos. Será precisamente el área de estudio de las lenguas de signos una de las más beneficiadas si logramos comprender mejor la naturaleza de los gestos que acompañan a las lenguas orales.

5 Conclusión

La principal conclusión de este trabajo es que en lugar de situar a los signos de las lenguas de signos junto a las palabras de las lenguas habladas oponiéndolos a los gestos que acompañan al habla, una visión más adecuada sería reconocer que gestos, signos y palabras constituyen elementos esenciales de la capacidad lingüística humana. La Lingüística del siglo XXI tendrá como gran reto incorporar el estudio del componente visual de la comunicación humana. A finales del siglo XX se empezó a incorporar a la Lingüística el estudio de las lenguas de signos. Falta ahora por integrar el estudio de los gestos que acompañan al habla. Cuando lo logremos la Lingüística habrá dado un gran paso adelante en el estudio de la complejidad real de los sistemas lingüísticos de comunicación humana.

Obras citadas

ARMSTRONG, David, William C. STOKOE y Sherman A. WILCOX (1995): *Gesture and the Nature of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

CORBALLIS, Michael C. (1991): *The Lopsided Ape: Evolution and the Generative Mind*. Oxford: Oxford University Press.

KENDON, Adam (2000): «Language and Gesture: Unity or Duality». En McNeill (ed.), pág. 47-63.

KLIMA, E. y U. BELLUGI (1979): *The Signs of Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

LIDDELL, Scott K. (2000): «Blended Spaces and Deixis in Sign Language Discourse». En McNeill (ed.), pág. 331-357.

— (2003): *Grammar, Gesture, and Meaning in American Sign Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

MCNEILL, David (1992): *Hand and Mind: What Gestures Reveal about Thought*. Chicago: The University of Chicago Press.

— (ed.) (2000): *Language and Gesture*. Cambridge: Cambridge University Press.

MCNEILL, David y Susan DUNCAN (2000): «Growth Points in Thinking-for-speaking». En McNeill (ed.), pág. 141-161.

MORA, Juan Pablo (2001): «Directed Motion in English and Spanish». *Elies* 11, <http://elies.rediris.es/elies11>.

MORFORD, Jill P. y Judy A. KEGL. «Gestural Precursors to Linguistic Constructs: How Input Shapes the Form of Language». En McNeill (ed.), pág. 358-387.

SLOBIN, Dan I. (1996): «Two Ways to Travel: Verbs of Motion in English and Spanish». En Shibatani, Masayoshi y Sandra A. Thompson (ed.): *Grammatical Constructions: Their Form and Meaning*. Oxford: Oxford University Press, pág. 195-219.

— (1997): «Mind, Code, and Text. Essays». En Bybee, Joan, John Haiman y Sandra A. Thompson (ed.): *Language Function and Lan-*

guage Type: Dedicated to T. Givón. Amsterdam: John Benjamins, pág. 437-467.

STOKOE, W. (1960): «Sign Language Structure: an Outline of the Visual Communication System of the American Deaf». *Studies in Linguistics* Occasional Paper No. 8, 1960.

VALLI, Clayton y Ceil LUCAS (2000): *Linguistics of American Sign Language.* Tercera edición. Washington, D.C.: Clerc Books, Gallaudet University Press.

Nuevas perspectivas lingüísticas en comunicación no verbal

Fernando Poyatos
(University of New Brunswick)

The heavenly gentleness of his smile made his apologies irresistible. The richness of his deep voice added its own indescribable charm to the interesting business question which he had just addressed to me.

(Collins, *M*, «Second Period», II)

1 Lingüística, comunicación no verbal e interdisciplinaridad

Siempre ha sido para mí una experiencia sumamente interesante el tener que pasar a veces, para hablar de mi trabajo en comunicación no verbal, no sólo de una cultura a otra tal vez muy distinta –por ejemplo, de Canadá a Japón, de España a la India, o a Finlandia a pesar de no salir del Occidente–, sino, dentro de mis propias fronteras, entre zonas lingüísticas con marcadas diferencias y, por añadidura, entre disciplinas diferentes o, por lo menos, intereses y objetivos diferentes dentro de un mismo campo. No hace ni un mes me encontraba en Andalucía resumiendo algunas de las áreas dentro de los estudios de comunicación no verbal que pueden enriquecer notablemente el campo de la enseñanza de la lengua española en la modalidad verbal - no verbal del habla andaluza (con la particularidad de que la asociación, con sede en la Andalucía occidental, se reunía en la Oriental, precisamente con un habla tan diferente, en contra de lo que el español medio suele creer).

Pues bien, igual que cuando tengo que cambiar de disciplina (antropología, psicología, semiótica, literatura, etc.), también supone siempre un reto que, invariablemente, demuestra el grado de interdisciplinaridad de los estudios de comunicación no verbal y que para cada campo existen aplicaciones muy concretas con las que, sin excepción, puede ampliarse y ofrecer

nuevas perspectivas de investigación y de docencia. Siempre he sugerido en las universidades españolas la integración de la comunicación no verbal en los currículos de lingüística, así como en las diversas filologías; y también en la enseñanza del propio idioma, es decir, de concienciar a sus hablantes hacia la realidad verbal - no verbal de su habla diaria (aparte de los casos de lenguas diferentes en convivencia bilingüe), compuesta básicamente de esa estructura lenguaje verbal-paralenguaje-kinésica del hablante andaluz, asturiano, catalán, gallego, manchego, riojano o vasco. Se trata, pues, de incluir esos campos ya bien delimitados que estudian lo no verbal y de fomentar tipos de proyectos que les hagan observarse a sí mismos como hablantes y a la vez como observadores de los demás hablantes con quienes conviven a nivel nacional fuera y dentro de sus propias «zonas de expresión». Creo que las muchas perspectivas que ofrece la incorporación de la comunicación no verbal y el enriquecimiento indiscutible que supone en un programa de lingüística es lo que suscitó la amable invitación de un estudioso de lo no verbal en el ámbito catalán como es el profesor Payrató. Aparte, claro, de lo que esto supone también para quienes se dedican a enseñar su propio idioma como lengua extranjera el tratar de proporcionar a esos hablantes extranjeros lo que debe ofrecérseles: una fluidez verbal - no verbal, expresiva, en su totalidad, y no sólo basada en palabras y estructuras gramaticales, lo que fomentará una lingüística realista que incluya la comunicación no verbal.[1]

[1] Estos dos usos de nuestra propia lengua, enseñarla a sus hablantes nativos y a los extranjeros, lo ilustra el hecho de que mi primer libro sobre comunicación no verbal (Poyatos 1976a) me lo encargara precisamente una asociación de departamentos de inglés del estado de Nueva York, el New York State English Council, y que Thomas Sebeok, tras anunciar su publicación en un congreso de semiótica organizado por Umberto Eco en Milán en 1974, lo utilizara en seguida en su Center for Language and Semiotic Studies de la Universidad de Indiana para un proyecto sobre enseñanza de lenguas extranjeras. También intenté, entre 1974 y 1975, fomentar su aplicación a la enseñanza del español con varios artículos en una interesante pero ya desaparecida revista para profesores de español, *Yelmo*, y en los 70 en la revista norteamericana *Hispania*, de la Asociación Americana de Profesores de Español y Portugués (ej., Poyatos 1978), a la vez que animé a muchos a combinar el estudio de la lengua con el de la literatura, por ejemplo, en *Yelmo*, en la *Revista de Occidente* (Poyatos 1972), en un volumen sobre novela (Poyatos 1976b) y en congresos internacionales de hispanistas, en cuyo campo estuve bastante activo hasta los años 70. Pero ya entonces, por necesidad, había empezado a trabajar en otras

En esta ocasión intentaré ofrecer un resumen de los aspectos teóricos y metodológicos que considero más útiles para la lingüística desde un punto de vista inevitablemente interdisciplinar: la realidad tripartita del discurso, la relación de lenguaje verbal y sistemas no verbales, sus diferentes realizaciones combinatorias, su transcripción, las más importantes categorías de conductas no verbales y, como fuente de datos para todo ello (además de constituir un campo de trabajo en sí mismo), el uso de la literatura, lo que ya se hace a través de todo el artículo. Pero antes debo ofrecer dos definiciones: la primera, la de *comunicación no verbal*, porque refleja la trayectoria progresiva e interdisciplinar que durante más de treinta años he tratado de seguir en mi propio trabajo:

> Las emisiones de signos activos o pasivos, constituyan o no comportamiento, a través de los sistemas no léxicos somáticos, objetuales y ambientales contenidos en una cultura, individualmente o en mutua coestructuración.

Y a esta definición he de añadir la de *interacción*, ya que a mi estudio de las interacciones interpersonales y con el entorno he aplicado siempre mi concepto de lo que es comunicación no verbal, y porque uniendo ambas definiciones puede comprenderse mejor el enfoque interdisciplinar –es decir, realista– de cualquier estudio de la comunicación que se pretenda abordar:

> El intercambio consciente o inconsciente de signos comportamentales o no comportamentales, sensibles o inteligibles, del arsenal de sistemas somáticos y extrasomáticos (independiente de que sean actividades o no-actividades) y el resto de los sistemas culturales y ambientales circundantes, ya que todos ellos actúan como componentes emisores de signos (y como posibles generadores de subsiguientes emisiones) que determinan las características peculiares del encuentro.

---

disciplinas y a enseñar mi propio trabajo en los departamentos de antropología, sociología y psicología de mi Universidad.

2 La naturaleza triple de nuestro hablar: palabras-paralenguaje-kinésica

2.1 Cuando uno tiene que hablar de comunicación no verbal, siempre hay que empezar por reconocer, sobre todo si se está haciendo oralmente, que como hablante está uno utilizando tres canales que constituyen lo que ya en mis trabajos más tempranos llamaba la *estructura triple básica* del discurso: lo que decimos (el lenguaje verbal, las palabras), cómo lo decimos (el paralenguaje, toda modificación de la voz y tipos de voz, más las muchísimas emisiones cuasi léxicas independientes) y cómo lo movemos (kinésica: gestos, maneras y posturas).

Siendo realistas, no podemos dejar de reconocer esta triple realidad y el carácter *segmentable* de: palabras, emisiones paralingüísticas independientes (ej., «Mm», «¡Pst!»), pausas, gestos y posturas; y *no segmentable*: entonación, rasgos paralingüísticos modificadores de la voz y rasgos parakinésicos de movimientos y posiciones; pero también la capacidad de esos tres sistemas para substituirse mutuamente dentro de un orden sintáctico y las posibles funciones verdaderamente léxicas y gramaticales del paralenguaje y la kinésica. El paralenguaje y la kinésica pueden aparecer, como en estos ejemplos, en lo que percibimos como una oración verbal - no verbal completa:

(a) *simultáneamente* al lenguaje verbal, es decir, superpuestos a él:

Pg	registro 2 - registro 3 - registro 1 - alargamiento + glotalización		
Lg	¡Pero... eso es		terrible!
K	frunciendo el ceño	+ meneando la cabeza	

(b) *como substituto sintáctico* del lenguaje verbal alternando con las palabras en la misma frase:

Pg	egresión narial fuerte - clic [tz'] - voz glotalizada
Lg	¡Fuera de aquí!
K	labios apretados + sin pestañear + /2 deícticos pronom./ + /fuera/

Pero esta última frase también podría empezar como verbal-paralingüística y terminar sólo kinésicamente con los dos deícticos:

Pg	alargamiento + palatalización intensa
Lg	¡Tú y tú!
K	¡Fuera de aquí!

(c) *independientemente* del lenguaje verbal, con el paralenguaje constituyendo una forma de frase sin ambigüedad alguna, acompañada sólo de kinésica, como en una expresión de aprobación que equivaldría a «Ah, muy bien, hombre, muy bien»:

Pg	alargamiento prolongado de [a]
Lg	¡Ah, muy bien, hombre, muy bien!
K	sonriendo + cejas algo levantadas + asentimiento de cabeza repetido

Este tipo de substitución lo encontramos frecuentemente en la novela (y en el diálogo dramático si lo completamos con sus acotaciones), y con otros sistemas de signos:

> –¿Hija de usted? [la enferma] / Respondieron unos ojos llenos de lágrimas [de la madre] (Espina, *EM*, XIX)

Pero esto no ocurre en un vacío semiótico, sino en relación con el comportamiento y actitudes sociales dentro del entorno objetual y natural, percibido sensorial e intelectualmente y en estrecha relación con la cultura, nivel socioeducacional, personalidad, temperamento, estado de ánimo, etc. (ej., «Movida y comunicación no verbal en Cataluña»).

2.2 Primero, nuestro *lenguaje verbal* es, dicho simplemente, una sucesión de palabras y frases que morfológicamente muestran un nivel segmental de vocales y consonantes que forman esas palabras y otro suprasegmental a base de curvas de entonación (sin significado en sí mismas, sino calificando a las palabras); con una selección léxica en la que incluimos conceptos para cuya expresión contamos con palabras, es decir, que son «decibles», mientras que otros que son inefables, «indecibles», con simples palabras desnudas, sí que podemos expresarlos cuando les añadimos elementos paralingüísticos y/o kinésicos que no todo hablante posee necesariamente: «Sí, es algo... muy sutil», elevando la mano y frotando «sutilmente» sus tres primeros dedos, propio de cierto refinamiento. Es decir, que, por ejemplo, los elementos kinésicos que dinamizan los rasgos de un rostro y las cualidades de la voz que recibimos a través de él tienen el poder no sólo de lexicalizarse, sino de expresar lo que de otro modo sería inefable. La cita de Collins utilizada como epígrafe a este artículo resume mucho de lo que en él pueda yo explicar.

2.3 Nuestras palabras, pues, simultáneamente o alternando, son acompañadas por el *paralenguaje* (al que he dedicado la única monografía existente [Poyatos 1993])[2], que he dividido en cuatro categorías resumidas aquí muy sucintamente:

[2] Reseñada por Emilio Lorenzo en *Saber Leer* y Mary Key en *Semiotica*.

a. cualidades primarias básicas, como son, por ejemplo, los registros, el tempo y el ritmo del habla masculina y femenina de la Andalucía occidental, con la kinésica de los rasgos faciales, las manos y el cuerpo, todos ellos tan peculiares:

> –Oh! mais comme c'est ennuyeux! dit la veille dame, d'une voix haute et flûté, et avec l'accent d'une convinction plus belle que nature: voix et accent qui, à eux seuls, lauraient trahie pour une personne du grand monde» (Montherlant, *C*, VIII)

b. calificadores que producen distintos tipos de voz con diversos controles, por ejemplo: control laríngeo o faríngeo (ej., voz quejumbrosa, áspera, cascada, susurrante), labial (ej., el redondeamiento francés o con actitud mimosa), mandibular (ej., mascullando), objetual (ej., con una pipa en la boca):

> [don Quijote, agarrando a la criada de la venta en la oscuridad] Y, teniéndola bien asida, con voz amorosa y baja le comenzó a decir: –[...] fermosa y alta señora [...] (Cervantes, *DQ*, I, XVI)

> His accent seemed more cockney and glottal as he got more worked up (Wilson, *ASA*, II, I)

c. diferenciadores de reacciones fisiológicas –algunas reflejos que, sin embargo, podemos modificar paralingüística y kinésicamente con intención comunicativa– y psicológicas, que varían funcional y actitudinalmente entre culturas: risa (de afiliación, agresión, juego, adulación, ansiedad, etc.), llanto (de afiliación, agresión, dolor, gozo, etc.), gritos (de agresión, alarma, sorpresa, éxito propio, aprobación, etc.), suspiros (de placer, nostalgia, alivio, etc.), toses y carraspeos (fisiológicos o puramente controlados e intencionalmente comunicativos para advertir, ahogar una voz, etc.), estornudos y bostezos (cultural y socialmente asociados o no a conductas verbales y no verbales autocontroladas), incluso el eructar o el escupir (para incluir en inventarios, ya que pueden modificarse comunicativamente):

'Ho-ho-ho!' laughed dark Car. / 'Hee-hee-hee!' laughed the tippling bride [...] 'Heu-heu-heu' laughed dark Car's mother (Hardy, *TD*, X)

Felisita sorbía con las narices y escondía silenciosos lagrimones (Sánchez Ferlosio, *J*, 189)

La Guardia civil, quién sabe si por eso de que la parte ofendida tan presto entra en razón, se atusó los mostachos, carraspeó [...], se marchó sin incordiar más (Cela, *PD*, VIII)

Davy Byrne smiledyawnednodded all in one: / –Iiiiiichaaaaaaach! (Joyce, *U*, 177)

Ten cuenta, Sancho, de no mascar a dos carrillos, ni de erutar delante de nadie (Cervantes, *DQ*, II, XLIII)

I had my mouth full of tobacco juice. I bent down to her and *Phth!* says I to her like that [...] *Phth!* [...] right into her eye (Joyce, *PAYM*, I)

d. alternantes, un verdadero vocabulario más allá del diccionario oficial –pero bastantes ya en diccionarios más realistas que los nuestros (ej., el *Webster* americano)–, fomentado gráficamente (junto a otros muchos sonidos) por lo que he llamado 'sonografías' (abundantísimas en los cómics): chasquidos linguales, aspiraciones y espiraciones, siseos, chisteos, bisbiseos, fricciones faríngeas o nasales, gemidos, gruñidos, resoplidos, ronquidos, soplos, sorbos, jadeos, sonidos dubitativos, etc.; a su vez modificables por rasgos kinésicos y paralingüísticos (ej., un 'Tz-tz' reprobatorio suavizado por un benevolente registro más bajo y sonreído) para referirse a cualidades personales ('Es un tío, ¡mmmg!', glotalizando con los labios cerrados para denotar valor o voluntad férrea), actividades (ej., 'Y nos pasó en la carretera, ¡Ffffp!'), o para interaccionar con animales (llamándolos o imitándolos):

De repente, pim... un tiro. ¡Ellos!... Al instante toda nuestra gente se echa los fusiles a la cara. Ta-ta-ra-trap... Un negrazo salta sobre mí, y zás, le meto el machete por el ombligo (Galdós, *FJ*, I, IV)

–Chsss..., cálmese –le decía–; tranquilícese, hombre (Sánchez Ferlosio, *J*, 67)

2.4 Alternando o entretejido con palabras y paralenguaje, utilizamos el tercer cosistema de nuestro discurso, la *kinésica*, que he definido como: movimientos y posiciones de base psicomuscular conscientes o inconscientes, aprendidos o somatogénicos, de percepción visual, audiovisual y táctil o cinestésica, aislados o combinados con la estructura lingüística y paralingüística y con otros sistemas somáticos y objetuales, que comunican intencionadamente o no.[3]

Comprende, por tanto, todo movimiento o posición externo observable: gestos, maneras, posturas, la mirada, respingos, tics, atusamiento de cabello y cualquier acto kinésico visible, que a veces, aunque parezca mínimo, puede ser, por ejemplo, realmente catalán, como ocurre con los llamados *marcadiscursos*, identificados más abajo. La kinésica sigue un desarrollo ontogénico, una estratificación social, una distribución geográfico-cultural y unos cambios sociales (por el vestido, el mobiliario, los valores morales, etc.). Lo dicho hasta ahora sugiere ya la necesidad de elaborar inventarios y atlas catalanes o comparativos con otras regiones de España). Los aspectos más básicos para su análisis y recogida de datos son:

A. *Configuración kinésica* personal (repertorios de movimientos y posiciones) y hasta dialectal, siempre coherente con el lenguaje y el paralenguaje (excepto en anomalías clínicas):

descubrí [...], en lo vehemente de sus meneos, en la manera como accionaba, como acompañaba con las manos, con la cabeza, con los hombros, a las palabras que le salían de la boca [...] un parecido atroz con mi tío Manolo [...], algún vínculo debía existir entre mi familia y esos Torres de Fez (Ayala, *CC*)

[3] Véase en Poyatos 2002b, vol. II, cap. 5, la versión más actualizada de mi trabajo en kinésica. Poyatos 2002d es una aplicación de la literatura a la investigación kinésica, en el primer número de la revista *Gesture*, dirigida por Adam Kendon y Cornelia Müller.

B. La distinción entre:

- *gestos*:

  [Winifred] Clenching her lips, she nodded (Galsworthy, *IC*, I, IX)

  He shook his big stupid finger in my face. «Holden [...] I'm *warning* you, now [...]» (Salinger, *CR*, VI)

  El cabo tamborileaba con los dedos sobre el correaje, como haciendo acopio de paciencia (Caballero Bonald, *DDS*, II, XI)

- *maneras*, 'la manera' como se realiza un gesto o postura según cultura, sexo, nivel socioeducacional, estado de ánimo, etc., así como comiendo, bebiendo, abanicándose, fumando, cruzándose de piernas o brazos, saludando, rascándose, etc.:

  Daniel levantó en el aire la botella y se iba tumbando conforme bebía (Sánchez Ferlosio, *J*, 38)

  [en el bar de Ayuso] El muchacho se rascaba por la entrepierna (Caballero Bonald, *DDS*, I, VI)

- *posturas*, de gran valor comunicativo, intercultural, social y personal (ej., diferencias generacionales), a veces combinadas con maneras, como en el primer ejemplo:

  andaba arrastrando los pies *[manera]*, escorado hacia la derecha *[postura]* (Caballero Bonald, *DDS*, I, VIII)

  Cada mañana [mi padre] oía su misa, sentadas ambas rodillas en el suelo, juntas las manos, levantadas del pecho arriba, el sombrero encima dellas (Alemán *GA*, I, I)

C. Actos kinésicos *libres* (ej., /¡Adiós!/ con la mano en el aire) y *trabados* (ej., atusándose el pelo, abrazando).

D. Las *tres fases* de lo que constituye la verdadera ejecución del acto kinésico: *formativa, central* y *desarticuladora*; la primera y la última explotadas a menudo por la fotografía periodística como manipulación, mientras que la central representa el gesto o postura más fielmente (la que generalmente documenta, junto con las posturas, la pintura, importante fuente diacrónica y sincrónica de datos); las tres son muy importantes en un inventario kinésico (ej., la ejecución de un gesto rural del Pirineo catalán).

E. Las *cualidades parakinésicas* (como las paralingüísticas para la palabra), importantísimas porque su estudio nos ayudará a definir no sólo estilos personales y culturales, sino, por ejemplo –igual que el paralenguaje–, los repertorios no verbales del hablante catalán, andaluz, etc., peculiaridades del desarrollo ontogénico, desviaciones sexuales, etc.

- *intensidad* (tensión muscular):

  Robin stirred his coffee furiously (Wilson, *ASA*, I, IV)

- *presión*:

  Ana, al darle la mano [a Mesía] tuvo miedo de que él se atreviera a apretarla un poco (Alas, *R*, XVI)

- *campo*:

  [Andrés, reconociéndole] arremetió a don Quijote y, abrazándole por las piernas, comenzó a llorar (Cervantes, *DQ*, I, XXXI)

- *velocidad*:

  It was a slow smile [...] a very sensual smile and it made her heart melt in her body (Maugham, *PV*, II)

- *duración*:

  [bebiendo de las botas] meneando las cabezas a un lado y a otro [...] se estuvieron un buen rato (Cervantes, *DQ*, II, LIV)

  and, suddenly, with a curt handshake, took her departure (Galsworthy, *MP*, II, IV)

F. La *coestructuración*

- *intersistémica*, es decir, su relación con las palabras, el paralenguaje, el sonrojo, etc., incluso en una misma frase:

  Sancho [ante el moribundo don Quijote] empezó a hacer pucheros y a derramar lágrimas (Cervantes, *DQ*, II, LXXIV)

  He [Jude] shook his head hopelessly, his eyes wet (Hardy, *JO*, II)

- *intrasistémica*, dentro de la misma kinésica:

  Don Pedro se deshacía en gestos denegatorios al mismo tiempo con la cabeza y con las dos manos (Martín Santos, *TS*, 51)

G. La formación de *kinefrases* gestuales:

[don Quijote] enarcó las cejas, hinchó los carrillos, miró a todas partes, y dio con el pie derecho una gran patada en el suelo, señales todas de la ira que encerraba en sus entrañas (Cervantes, *DQ*, I, XLVI)

H. La *simultaneidad semántica múltiple*:

seguía él hablando con expresión de caricia y de celo [...] seguro de vencer todas las dificultades (Espina, *AM*, I)

I. La *congruencia* o *incongruencia* entre los diversos componentes kinésicos, la primera en:

"I *won't bear* it. No, I *won't*" he said, clenching his hand with a fierce frown (Beecher Stowe, *UTC*, III)

J. Los frecuentes *gestos anticipatorios*, característica de los gestos ilustrativos del discurso:

'[...] If I sit here thinking of him', snarls the old man, holding up his ten impotent fingers, 'I want to strangle him now' (Dickens, *BH*, XXI)

K. Los abundantes *gestos fónicos* (que he llamado fonokinésica), de carácter cuasi verbal y diferenciados por personalidad y cultura:

> with the fork in her hand se came and snapped her fingers softly and viciously in Temple's face (Faulkner, *S*, VII)

L. Lo que debemos llamar *microkinésica*, movimientos y posiciones de mínima magnitud: microgestos (ej., en una contracción muscular), micromaneras (ej., una levísima inclinación de saludo) y microposturas (ej., de los dedos sosteniendo una taza al beber, de los labios, típicamente permanente en algunos hablantes), reveladores de niveles y sutilezas interactivos percibidos y valorados según nuestra sensibilidad:

> el tenedor [...] continuaba elevándose [...] hasta depositar, con un leve giro, el trozo de carne entre los labios, imprescindiblemente separados (López Pacheco, *CE*, II, XXII)

M. Lo que son realmente *posturas dinámicas*, cuando una postura básica contiene un elemento moviente (ej., como tic):

> Después [Nicolás] meditó un rato, las manos cruzadas y dando vuelta a los pulgares uno sobre otro (Galdós, *FJ*, II, IV)

N. Las *posturas contactuales*, que pueden variar por períodos y generacionalmente (ej., una pareja caminando abrazados por la cintura, ella con la mano dentro del bolsillo trasero del pantalón de él):

> Dentro de unos años me lo agradecerá usted. (Levantándose y cogiéndole la mano.) Siento que no podamos seguir colaborando. (Llevándole por el hombro hasta la puerta.) (Martín Santos, *TS*, 211)

O. También hay *gestos ocultos*, tanto faciales como manuales, no vistos por otros al ocultarlos más o menos conscientemente, aunque de todas formas el gesto *está ahí*, y por tanto, una ofensa (ej., una sonrisa burlona) no deja de serlo.

P. El *contacto físico* (tocarse), como fase más íntima de la proxémica, de carácter personal y, aún más cultural o subcultural, imprescindible en un inventario kinésico catalán y para definir muchos tipos de conductas (ej., saludos, comportamiento entre familiares, amigos o extraños).

3 Las relaciones básicas de los sistemas no verbales con el lenguaje

Una vez identificados los tres sistemas fundamentales de la interacción personal –pues quedan fuera de este resumen todos los demás sistemas somáticos que pueden asociarse y combinarse con el discurso o alternar con él–,[4] es imprescindible tener en cuenta lo que los sistemas no verbales (ej., paralenguaje, kinésica, lágrimas) pueden hacer a las palabras:

- *añadirles información*, si el gesto o el paralenguaje precede, acompaña o sigue al mensaje verbal expresando algo además de lo que dice por sí solo (ej., 'Bueno, usted paga lo suyo...', con un encogimiento de hombros que significa 'como es su obligación' y un gesto manual que añade: 'Y a ti no te importa lo que hagan los demás'):

  > –Pero ¿qué quieren ustedes que les diga yo? –preguntó Andrés con un acento en que se confundían la contrariedad, harto manifiesta, y el enojo muy mal disimulado (Pereda, *S*, XXIV)

- *apoyarlas*:

  > –Lo que Amalia me ha dicho –afirmó Jacinta con súbita ira, llena de dignidad, poniéndose en pie y afianzando con un gesto admirable su aseveración– es verdad. Yo digo que es verdad, y basta (Galdós, *FJ*, III, I, II)

- *repetir* lo que han expresado:

  > Major Petkovitch called, 'Hello. Hello. Hello', in an irritated voice and then slammed down the receiver (Greene, *ST*, IV, I)

[4] Véase el cap. 2 del vol. I de Poyatos 1994a, pero muy ampliado en Poyatos 2002a: cap. 2, ya que éste muestra el lenguaje en el contexto comunicativo total de sistemas sensoriales en nuestras interacciones personales y con el entorno.

- *realzar* su significado:

> 'You have done right!' he said, in a tone of unqualified approbation, while his face brightened (A. Brontë, *TWF*, XLV)

- *debilitarlas*, como un 'Sí' que suena dubitativo por su alargamiento y quizá por otros acompañamientos paralingüísticos ('Mmmm... sí'):

> "[...] I would let you make the kind of pictures you want to make." His voice trailed off as if he regretted the timing of the proposition (Mailer, *DP*, XVI)

- *contradecirlas*, como el mismo 'Sí' dubitativo, pero con gesto y paralenguaje que significan '¡Sí, claro, qué bien!'

> the white row of upper teeth, and keenly-cut lips [...] suggested an idea of heartlessness, which was immediately contradicted by the pleasant eyes (Hardy, *FMC*, XX)

- *enmascarándolas*, incluso también sus calificadores paralingüísticos, aunque, por ejemplo, una emoción puede entreverse por una 'fuga de información'; y puede haber 'enmascaramiento verbal', como en el segundo ejemplo:

> Hacía el traidor que sus lágrimas acreditasen sus palabras y los suspiros su intención (Cervantes, *DQ*, I, XXVIII)

> –Tu abuela está en ruina como sus hijos –decía don Miguel, disimulando con palabras corteses la cólera de su acento (Espina, *EM*, XV)

- *economizando las palabras*, cuando el gesto o la voz añaden información que evitan otras (ej., 'Bueno... /gesto de 'por un oído le entra y por otro le sale'/):

> Mr Pecksniff replied, by a shrug of his shoulders and an apparent turning-round of his eyes in their sockets before he opened them, that he was still reduced to the necessity of entertaining that desire (Dickens, *MC*, III)

- *por deficiencia verbal* cuando realmente no se recuerda o no se conoce la palabra o palabras adecuadas:

'Tiene un despacho soberbio, con una lámpara de esas... toda...', acompañado del gesto que describe una lujosa 'araña'

4 Las diez realizaciones de lenguaje, paralenguaje y kinésica

Para apreciar las características de las modalidades verbales - no verbales del habla y poder elaborar un corpus ordenadamente, es necesario reconocer las diez posibles realizaciones de los tres sistemas:

- *lenguaje verbal*, de una manera más bien neutra, sin rasgos de la voz ni movimientos significativos: un simple «¿Qué hora es?»;

- *lenguaje verbal-paralenguaje*, con el verdadero significado en la parte verbal:

  No me hagas pensar en lo que quiero olvidar –replicó Santa cruz con hastío... (Galdós, *FJ*, I, IV)

- *lenguaje verbal-kinésica*, como en expresiones verbales que siempre se acompañan de su equivalente kinésico, bien porque hacen referencia al gesto o porque en esa cultura el gesto acompaña siempre a ciertas expresiones verbales:

  ¿Allí había bastante? / –¿Bastante de qué? / –Bastante de comer –aclaró, llevándose hacia la boca, juntos, los formidables dedos de su mano (Ayala, *T*)

- *lenguaje verbal-paralenguaje-kinésica*, las construcciones más características, con los tres cosistemas equilibrados:

  fue tanto [el enojo de don Quijote], que, con voz atropellada y tartamuda lengua, lanzando vivo fuego por los ojos, dijo: / –¡Oh bellaco villano [...] (Cervantes, *DQ*, I, XLVI)

- *paralenguaje* por sí solo (risa, llanto, alternantes):

  Oyó que alguien siseaba desde la puerta [...] / –Sss... (Caballero Bonald, *DDS*, I, XII)

- *paralenguaje-lenguaje verbal*, con el paralenguaje mucho más notable y significativo que la parte verbal:

  –Diga./ –No, verá, es que... (Caballero Bonald, *DDS*, I, XII)

- *paralenguaje-kinésica*, cuando la parte más importante es la paralingüística:

  Sólo pudo articular un sonido gutural, débil expresión de su ira, atenazada por la dignidad (Galdós, *LDB*, XLVI)

- *kinésica* sólo, los casos mejor conocidos, ej.: juntando los dedos apiñados y abriéndolos dos veces, para 'atestado';

- *kinésica-paralenguaje*, a menudo faltando la parte paralingüística sin detrimento del contenido semántico:

  and Colonel Zane laughed as he slapped his friend on the shoulder (Grey, *LT*, II)

- *kinésica-lenguaje verbal*, cuando la conducta kinésica es más significativa que las palabras:

  –¡Mira; si no te callas...! –amagaba Mauricio (Sánchez Ferlosio, *J*, 47)

5 La transcripción realista del discurso verbal - no verbal

Cuando empecé (invitado para aplicarlo en un proyecto de la Universidad de Nancy en 1976) a transcribir lenguaje, paralenguaje y kinésica en tres niveles paralelos, apenas había pasado de 'la estructura triple' en mi estudio de la comunicación interpersonal. Más tarde, analizando la estructura de la conversación en cualquier entorno y circunstancia dentro del marco más amplio de la interacción interpersonal cara a cara y con el medio circundante, me daba cuenta de que una transcripción que contuviera sólo los tres sistemas era también insuficiente:

> La discusión tomaba carácter personal y agresivo [...], las tazas del café chocaban furiosas contra los platillos; don Manuel, trémulo de coraje, vertía el anisete al llevarlo a la boca; tío y sobrino alzaban la voz mucho más de lo regular,

> y, después de algún descompasado grito o frase dura, había instantes de armado silencio, de muda hostilidad, en que las chicas se miraban, y Nucha, con la cabeza baja, redondeaba bolitas de miga de pan, o doblaba muy despacio las servilletas de todos, deslizándolas en las anillas. (Pardo Bazán, *PU*, XIII)

Veía, pues, que pasaban otras cosas en los encuentros que parecían incluso influir en la selección léxica durante la conversación, en la manera como eran emitidas paralingüísticamente y en los gestos o posturas que las acompañaban. Me daba cuenta asimismo de que una transcripción de lenguaje-paralenguaje-kinésica era también insuficiente y no reconocía la verdadera naturaleza del discurso. Fue la coestructuración, a veces tan sutil, entre todos los posibles componentes de la interacción, lo que me revelaba esos niveles más profundos y me obligaba a registrar todo cuanto pudiera relacionarse por lo menos con el lenguaje verbal, el paralenguaje o la kinésica.[5]

Uno se pregunta: ¿Cómo podrá una transcripción sólo de lo verbal reflejar el hablar de nadie, cuando esos hablantes están utilizando, como mínimo, lenguaje verbal, paralenguaje y kinésica, estos dos últimos cosistemas con un valor cuasiléxico y sintáctico? Faltarán esos rasgos paralingüísticos de la voz que pueden modificar el significado de las palabras (reforzándolo, contradiciéndolo o camuflándolo) y esos elocuentes elementos independientes paralingüísticos que alternan semántica y gramaticalmente con las palabras (ej., un carraspeo); y faltarán también las conductas kinésicas que pueden asimismo modificar el significado de las palabras y significar por sí mismas con funciones perfectamente léxicas (como sustantivos, verbos, adjetivos, conjunciones, etc.). Cuando se nos presenta una transcripción nada más que de palabras, por mucha fidelidad que se haya observado en su recogida, la kinésica quedará 'invisible', lo mismo que el paralenguaje quedará 'inaudible.' Por otra parte, no se trata de indicar aparte que en un momento dado el tío «vierte el anisete», sino 'ver' cómo ese acto coincide con su expresión facial y con las actividades verbales y/no verbales de los demás participantes en esa interacción, lo mismo que haríamos con la interacción completa del ejemplo citado, que invito al lector a imaginar detenidamente; y si se produce ese silencio del ejemplo citado se indicarán los actos kinésicos que hacen que ese «armado silencio»

[5] Los niveles más obvios, así como los más profundos, de la interacción los he estudiado en Poyatos 1994b: cap. 7 y, mejorado, en Poyatos 2002b: cap. 8 (véase fig. 8.1).

esté bien lejos de ser un vacío; y si alguien dijera algo riéndose, tendría que transcribirse como 'lenguaje reído', integrando esa risa exactamente donde ocurre en el nivel paralingüístico de la transcripción, además de identificar sus rasgos paralingüísticos y kinésicos (que tanto pueden variar y definir características personales). Y pensemos también en los elementos de un encuentro interactivo conversacional que puedan definir, por ejemplo, a hablantes catalanes y sus características y entorno culturales.

Finalmente, es preciso insistir, primero, en que una transcripción del discurso no debe buscar sólo 'lo que ocurre', 'lo que se dice', ni siempre la relación causa-efecto en el flujo de la conversación, porque esa limitada perspectiva nos ocultará el valor de lo no dicho (lo silenciado) o lo no hecho, sobre todo cuando se esperaba que se dijera o hiciera, así como el efecto de estas conductas que nunca lo fueron en el mismo discurso de los interlocutores; y, segundo, en la urgente necesidad de elaborar inventarios o atlas verbal-paralingüístico-kinésicos y sólo kinésicos (teniendo en cuenta las pérdidas, creaciones y préstamos interculturales no verbales), utilizando también la narrativa y el teatro de otros períodos.

Todas estas consideraciones me llevaron a un tipo de transcripción más realista (que podría, precipitadamente, desdeñarse como 'demasiado complicada'), esquematizada en la Fig. 1, que sugiere la superposición de hablantes y oyentes (pensemos en la retrocomunicación o 'feedback' del oyente y otras conductas simultáneas interpersonales tan significativas).

1	Transcripción ortográfica		A B
2	Transcripción fonética		A B
3	Transcripción paralingüística		
	Cualidades Primarias	Calificadores	A B
		Diferenciadores	B A
		Alternante	A B
4	Transcripción kinegráfica y parakinegráfica		
	Cara: ojos, dirección ocular frente, cejas, nariz y aletas, mejillas, boca, mandíbula Cabeza, tronco piernas, pies Hombros, brazos, antebrazos, muñecas, manos, dedos		A B
5	Fonokinésica (kinésica audible)		A B
6	Reacciones químicas y dérmicas		A B
7	Notación proxémica (distancia interpersonal, orientación)		A B
8	Otros hablantes y oyentes		A B
9	Actividades / No actividades contextuales/interfirientes		A B
10	Notación cronémica		A B
11	Descripción contextual (cultura, rasgos personales, relaciones)		A B

Fig. 1. *Transcripción total del discurso interactivo*

1. *Transcripción ortográfica*, que puede leerse rápidamente siguiendo las páginas.

2. *Transcripción fonética*, incluyendo los rasgos entonativos básicos y utilizando los símbolos del AFI (IPA) y cualquier otros que puedan ser necesarios, tales como los sugeridos por Poyatos (1993, 1994a, 1994b).

3. *Transcripción paralingüística*, con espacios para los cuatro tipos de fenómenos: *cualidades primarias*, o rasgos individualizadores, con tres grados sobre una línea básica y tres por debajo (timbre, volumen, tono, etc.); los *calificadores* o tipos de voz que tal vez caractericen a los hablantes; los *diferenciadores*, cuando modifican las palabras (si no, pueden ir, pero no necesariamente, en la próxima sección), como en discurso reído, llanto o discurso llorado, suspiros y palabras suspiradas, toses, etc.); y los *alternantes* (chasquidos linguales, titubeos, fricciones nariales, etc.), incluyendo los silencios momentáneos paralingüísticos.

4. *Transcripción kinegráfica y parakinegráfica*,[6] diferenciando tres zonas principales del cuerpo: cara (ojos y dirección de la mirada, cejas, frente, nariz [aletas], pliegues nasolabiales, mejillas, boca, mandíbula); cabeza, tronco, piernas y pies; hombros, brazos, antebrazos, muñecas, manos, dedos solos. Los rasgos parakinésicos (intensidad campo, velocidad y duración), pueden anotarse, bien al principio, si abarcan todo el discurso como características de la persona (ej., KT/KR para kinésica tensa/rápida), o para conductas concretas.

5. *Fonokinésica*, incluyendo cualquiera de los sonidos 'cuasiparalingüísticos' tan elocuentes vistos más arriba (probablemente acompañando las palabras).

6. *Reacciones químicas y dérmicas*. Actividades como el sonrojo, el derramamiento de lágrimas y el sudor o la palidez emocionales, indicando su duración, qué partes del discurso abarcan o si ocurren alternando con las palabras; y, naturalmente, en el nivel correspondiente al interlocutor, qué conductas de éste responden a esas reacciones: "[...] you've had an armour [...] To protect yourself against me [...]. She [Mrs. Foxe] smiled at him. Anthony dropped his eyes, blushed and mumbled some incoherent phrase" (Huxley, *EG*, LII).

7. *Notación proxémica*, que puede ser imprescindible, incluyendo no sólo la distancia interpersonal sino el tipo de orientación entre los participantes (frontal, lateral, en ángulo recto, etc.), además de la distribución del mobi-

[6] Utilizando las kinegrafías de Birdwhistell (1970), el sistema abreviado sugerido por Kendon (1969), los símbolos que yo usé en Nancy (Poyatos 1994b: fig. 4.6), o símbolos propios.

liario y de las características generales del espacio donde tiene lugar el encuentro, para lo cual conviene acompañar la transcripción de un plano indicando su configuración (Poyatos 2002a: cap. 7).

8. *Otros hablantes y oyentes*, cuyas conductas tendran funciones más o menos importantes que pueden servir de reguladores interactivos (ej., proporcionando retrocomunicación o 'feedback', interrupciones, distracciones, etc.).

9. *Actividades y no-actividades contextuales o interfirientes*, tal vez relacionadas significativamente con ciertos elementos contextuales extrapersonales: condicionadas por la conducta (llamando a una puerta, un elocuente portazo intencionado, el timbre del teléfono, ruido de pasos, la televisión del vecino o los olores de comida propia o ajena, etc., que pueden provocar gestos o comentarios), causadas mecánicamente (ej., el 'íntimo' tic-tac de un reloj), por el ambiente natural (ej., la lluvia contra los cristales, el aroma penetrante de un jardín en un encuentro romántico), el ambiente objetual (mobiliario, alfombras, objetos de arte, libros, etc.) o el ambiente construido (iluminación, música, textura de los materiales, espacios arquitectónicos, etc.).

10. *Notación cronémica*,[7] indicando los rasgos temporales de cualquier actividad o elemento interactivo cuya duración se considere significativa (ej., alargamiento excepcional de una palabra o de un grito, de la voz susurrante, de un gesto de amargura, de una postura, o del sonido de la lluvia), incluyendo la del encuentro del principio al fin.

11. *Descripción contextual*, indicando el medio cultural y el origen cultural de cada participante, sus características físicas (rasgos faciales [estáticos, pero también artificiales, como peinado, maquillaje, gafas, etc.) y, al menos de una manera impresionista, su personalidad, nivel socioeconómico-educacional y la relación entre los participantes.

La lingüística, pues, debe fomentar que los investigadores no desdeñen elementos que puedan considerar innecesarios por irrelevantes, cuando no lo sean, partiendo de la premisa de que todo fenómeno observable –por el hecho de que ocurre dentro de los límites del encuentro estudiado– puede comunicar y es pertinente mientras no se demuestre lo contrario.

[7] Acuñé en 1972 el término *chronemics*, como análogo a proxémica, para indicar la conceptualización y estructuración del tiempo y como área de estudio.

6 El modelo de las categorías no verbales

Para estar seguros de que una transcripción del discurso no omite ninguno de sus posibles componentes, he aprovechado dos modelos íntimamente ligados al de la transcripción, que pueden serle de gran utilidad al investigador a medida que se adentre en la realidad de nuestras interacciones: el de la interacción y el de la conversación.[8] Para los objetivos de nuestra investigación, de la totalidad del modelo de 17 categorías no verbales, pueden aislarse solamente cinco que ayudarán mucho en la elaboración de inventarios catalanes, gallegos o andaluces.

6.1 *Emblemas*. Sobre todo (pero no exclusivamente) dentro de la kinésica y definidos como gestos que tienen un equivalente verbal sin ninguna ambigüedad en su propia cultura (ej., en Níger, /abarrotado/, tapando con la palma de la mano el puño vertical de la otra, es muy semejante al gesto con que nuestros jóvenes denotan '¡Te fastidias!', dicho finamente; el signo V de /victoria/, el pulgar hacia arriba con un pequeño y enérgico movimiento anterior, /¡Bien!/)[9]:

> Creo que en Madrid tiene así los amantes (juntando y separando los dedos (Alas, *R*, V)

6.2 *Marcadiscursos*, los verdaderos 'movimientos del hablar', conductas (sobre todo kinésicas) conscientes o inconscientes que puntúan y refuerzan (con movimientos de cabeza, cejas, mirada, manos y tronco) la sucesión acústica y gramatical de palabras y frases, según su posición y relevancia, y coinciden con los símbolos de puntuación (que son gramaticales y actitudinales a su vez). Sus funciones, por tanto, son principalmente gramaticales (sintácticas y morfológicas), aunque el valor semántico total de una palabra o combinación de palabras depende de sus coactividades paralingüísticas y kinésicas y cualesquiera otras conductas concurrentes. Los marcadiscursos deben observarse cuidadosamente como uno de los aspectos más importantes de nuestro 'hablar', la esencia 'visual-acústica' de cada idioma y lo más sutil y difícil de identificar, definir y describir.

---

[8] El de la conversación, principalmente en Poyatos 1994a: cap. 7; reelaborado en 2002a: cap. 7.

[9] Para el catalán, véanse, por ejemplo: Amades (1957) y Payrató (1991, 1994).

6.3 Una tercera categoría, la de los *identificadores*, sirve para dar forma corporal, sobre todo con cara y manos, a conceptos abstractos (/imposible/, /absurdo/, /un no sé qué/), a cualidades físicas y morales de personas, animales y cosas (/duro/, /suave/, /antipático/, /asqueroso/, /un día criminal/) y a cualidades de referentes objetuales y ambientales (/sucio/, /transparente, transparente/, /sofocante/):

> ¿Perooo...? ¿Definitivo? –decía el Chamaris haciendo con la mano un hachazo en el aire–. ¿Para siempre? (Sánchez Ferlosio, *J*, 185)

6.4 Los *exteriorizadores* son reacciones a la realidad presente, pasada, anticipada o imaginada de otras personas, a lo que nosotros u otros hemos dicho o hecho, estamos diciendo o haciendo o diremos o haremos, o hemos silenciado o no hecho, silenciamos o no hacemos o silenciaremos o no haremos, a sucesos pasados, presentes, anticipados o imaginados, a nuestros propios fenómenos somáticos, a agentes animales y ambientales y a experiencias estéticas y espirituales:

> where I stood, wringing my hand in silent rage and anguish (Brontë, *TWF*, XL)

> Madame Houdet's rouged cheeks trembled a little, her lipsticked old mouth twitched. "*Jamais, Yves, jamais*", she said (Wilson, *ASA*, II, II)

6.5 Una quinta categoría, determinada por nuestra conducta proxémica,[10] es la de los *alteradaptadores*, contactos físicos con los demás (independiente o como parte de la estructura lenguaje-paralenguaje-kinésica), que comprenden, por ejemplo, los saludos verbales - no verbales (ej., dos hombres andaluces dándose la mano pero a continuación palmeándose o tocándose en una ijada o en el estómago):

> La niña ya está hecha una moza, dentro de poco en edad de merecer –dijo el maestro al tiempo que daba una palmadita en la cara de la niña (López Salinas, *M*)

[10] La proxémica, ya bien conocida como campo, comprende la conceptualización y estructuración del espacio, principalmente interpersonal, en nuestras interacciones.

7 Metodología, limitaciones y problemas de los inventarios kinésicos culturales y subculturales

Sabiendo que los 'gestos' son el material casi exclusivo de la mayor parte de la investigación científica y literaria y de todos los inventarios y 'diccionarios' publicados, debe fomentarse la elaboración de otros más realistas y completos, para lo cual resumo aquí algunas normas.[11]

7.1 *Selección del material.* Gestos, maneras, posturas identificados como tales, bien en secciones independientes del inventario o subdividiendo las que corresponden a cada tema y subtema (ej., 'Comiendo': 'maneras', uso de cubiertos, de la navaja campesina, bebiendo, comiendo el pan, etc.; 'Posturas': diferenciadas socialmente, en el campo, etc.). Aunque un inventario debe recoger lo 'pintoresco', la fraseología gestual de cada cultura, se trata también del estilo cultural que va mas allá del pintoresquismo más obvio y que también depende de maneras y posturas, que pueden estar asociadas a ciertas actividades, oficios, actitudes, etc.:

> los hombres [...] retorcían el culo de la bota y el chorro hilado pasaba justo entre los labios entreabiertos (López Salinas, *M*, 49)

7.2 *Observación directa.* Ésta es, naturalmente, la única válida, pero comprende varias modalidades aceptables en situaciones *interactivas* (bien no suscitando uno las conductas o participando y a la vez como observador a la vez, situación ideal del trabajo de campo) o *no interactivas* (como en el caso del participante no 'axial' en el intercambio, es decir que se limita a observar), ambas mutuamente complementadas.

7.3 *Fuentes.* Aparte de la observación personal, el material clasificado y estudiado puede provenir de las siguientes fuentes: informantes; televisión, cine y vídeos; periódicos y revistas; fotografía; dibujos; literatura narrativa; teatro; pintura, ilustraciones literarias y escultura.

[11] Véase Poyatos 2002b: capítulo 5.14, ampliando Poyatos 1994b: cap. 5.6. Ambas versiones basadas en un trabajo de 1975 publicado en *Semiotica*, que luego Kendon reeditó en un volumen con los trabajos más influyentes de esa revista.

7.4 *Clasificación del material.* La única clasificación exhaustiva que puede incluir cualquier situación es la ideológica, es decir, ordenada por temas y situaciones que a su vez se presentan alfabéticamente, o sea, incluyendo, por ejemplo: *Saludos*: de lejos, cruzándose en la calle, en un interior, etc., especificando las relaciones interpersonales que presenten diferencias; *Bebida*: manera de beber en la mesa, de un botijo, -bota, -taza, /beber/, /¿Qué quieres beber?/, /Sed/, /borracho/, /borrachera/, etc., pidiendo bebida, otra ronda, etc.; *Persona*: rasgos personales: gorda, flaca, feo, guapo, atractiva, etc. Un diccionario ideológico ofrece muchísimo material aplicable en su clasificación temática y puede complementarse con la fraseología contenida en otros diccionarios, ya que muchas de estas frases contienen gestos; pero, para no caer en las limitaciones ya tradicionales, no olvidemos los más sutiles, como son los marcadiscursos o los reguladores de la conversación (ej., petición, concesión, supresión de turno, retrocomunicación). Este diccionario debe llevar un *índice final* en el que se encuentre cada acto kinésico con arreglo a la palabra que mejor lo describa o a la expresión verbal que lo acompañe.

7.5 *Ilustración.* En cuanto a la ilustración del material kinésico, los *dibujos* deben ser de la mayor expresividad y realismo kinésicos, como los de Nierenberg y Calero (1973), o al menos captando, como en la segunda edición de Saitz y Cervenka (1972), lo esencial de la expresión facial y a veces con líneas y flechas direccionales cuando son necesarias. Las *fotos* suelen mostrar también la expresión facial que a veces acompaña característicamente a un gesto manual, para lo cual todas las publicaciones son suficientemente realistas (ej., Meo Zilio y Mejía 1980, 1983; Payrató 1994; Cestero 1999; Tohyama y Ford, en preparación [Tohyama 1998]). Las ilustraciones con *vídeo* (ej., Archer 1991), son, naturalmente, el medio ideal –aunque no tan accesibles como las impresas–, pero su mayor valor estaría en proporcionar las imágenes dinámicas audiovisuales en las construcciones lingüístico-paralingüístico-kinésicas y en servir como base para dibujos.

7.6 *Descripción.* Todos los gestos, maneras y posturas no requieren ilustración visual, pero sí una descripción verbal completa, aunque escueta (al menos como las de Meo Zilio y Mejía [1980-1983]) que comprenda: los *rasgos parakinésicos* pertinentes (campo, velocidad, etc.), la *relación proxémica* entre interlocutores en ciertos casos, la *conducta cronémica* (ej., el

abrazo español entre hombres amigos, a menudo iniciado antes de su ejecución y a cierta distancia), su *realización más estándar* y cualquier *combinación verbal - no verbal* entre las que pueden darse dentro de la estructura lenguaje-paralenguaje-kinésica; por otra parte, deben evitarse la *ambigüedad* –al presentar, por ejemplo, una sola versión del abrazo entre hombres cuando en realidad varía con el contexto situacional– y las *descripciones incompletas* que ignoren tanto un complejo kinesintáctico como cualquiera de las combinaciones intersistémicas mencionadas.

7.7 *Comentario cultural.* En ciertos casos (y para ello es imprescindible la fluidez cultural del investigador o su confianza en un informante hábil) es preciso añadir algún comentario cultural sobre el origen, nivel social o contexto situacional, frecuencia o carácter de préstamo intercultural de ese acto kinésico, así como los casos de *falsos cognados* con relación a otras culturas, para lo cual el investigador debe familiarizarse con cuantos inventarios culturales pueda reunir.

8 La literatura como fuente de documentación: presencia implícita de paralenguaje y kinésica

Cualquier estudio de la comunicación no verbal se enriquece enormemente si los ejemplos adquiridos en trabajo de campo se complementan con los tomados de textos literarios. Sólo mencionaré aquí cómo, además de la presencia más explícita del paralenguaje y la kinésica representados o descritos en una novela (junto con los demás sistemas culturales), también se nos dan implícitamente en el texto.

8.1 Paralenguaje

- por la conducta kinésica del personaje, ya que a ciertas actitudes visibles corresponden ciertos rasgos de la voz, al menos (nunca debe olvidarse) en una cultura dada, si no universalmente, y siempre que no estemos demasiado alejados históricamente del personaje:

  ¿Si me cayera ahí...? / –No lo contabas. / –¡Qué miedo, chico! / Hizo un escalofrío con los hombros (Sánchez Ferlosio, *J*, 199)

- cuando, además de la conducta kinésica, se identifica su significado:

> A smile coyly bridged the crack in the door. / 'Shall I bring in the milk?' (Dos Passos, *MT*, II, I)

- por la conocida correlación entre otras reacciones somáticas y el paralenguaje, como ocurre con el sonrojo y el llanto, incluso culturalmente:

> y derramando lágrimas en grande abundancia, le dijo: / –Señor mío [...] (Cervantes, *DQ*, I, XLIV)

- por el contexto situacional externo que se describe, algo a menudo tan específicamente cultural que en este ejemplo de Agee sólo el estar muy compenetrado con la cultura norteamericana me permite 'oír' a la mujer de Jay hablando así cuando se han levantado inesperadameente durante la noche:

> 'Well, you got to *eat*, Jay. It'll still be chilly for hours.' She spoke as if in a church or library, because of the sleeping children, unconsciously, because of the time of night (Agee, *DF*, II)

- por la personalidad del personaje, estado de ánimo o estado emocional, igualmente diferenciados transculturalmente en sus manifestaciones, y en este ejemplo con la típica entonación inglesa de la pregunta afirmativa:

> Mike was advancing across the kitchen with his fists clenched. Joey's jaw set; he picked up a chair. / 'I'll crown you with it' (Dos Passos, *MT*, II, VI)

- en el caso del lector nativo, o el muy familiarizado con esa cultura, por los rasgos paralingüísticos que automáticamente le evocan la lectura de lo expresado verbalmente, o por otras conductas no verbales o el contexto situacional:

> –Iba a sacar una canasta de uvas, mala puñalá... (Caballero Bonald: *DDS*, II, IV)

8.2 Kinésica

- por las palabras del personaje:

  –¿A mí? Por aquí me entra y por aquí me sale (Sánchez Ferlosio, *J*, 214)

- por su conducta paralingüística descrita verbalmente:

  'What do you want?' old Tom mumbled around his mouthful of nails (Steinbeck, *GW*, VIII)

- por otra conducta kinésica, como la expresión facial que en este ejemplo imaginamos por la manual:

  Mauricio le hacía a Aniano ademanes de calma con las dos manos en el aire y le siseaba para que se aplacase: / –Chsss..., cálmese (Sánchez Ferlosio, *J*, 67)

- por reacciones químicas, como las lágrimas:

  Sancho [...], compungiéndose de manera que le vinieron las lágrimas a los ojos [...], con voz dolorida y enferma le dijo (Cervantes, *DQ*, II, XXVIII)

- por la conocida correlación entre la conducta kinésica y ciertas reacciones dérmicas:

  Me quedé mirando a Jane con impertinencia. / –Es usted muy buena conmigo. / Se encendieron sus mejillas un momento. Esperó a que desapareciese su rubor para contestarme (Delibes, *SCA*, II, V)

- por la personalidad del personaje, sobre todo si su creador nos ha ofrecido un retrato inicial con sus rasgos más característicos y nos lo va dando a conocer mejor y dejándonos imaginar sus conductas no verbales.

Así pues, además de elaborar inventarios o verdaderos atlas kinésicos –con lo que pudiera llamarse *isokinemias*, similares a las isoglosas de Morris *et al.* (1979)– o verbales - no verbales, a base de trabajo de cam-

po, y la documentación literaria y cinematográfica disponible, debe reconocerse la responsabilidad multidisciplinar del investigador. La gran riqueza de nuestros repertorios interactivos justifica ampliamente el desarrollo organizado de equipos y proyectos que, además enriquecerían enormemente las perspectivas de investigación y enseñanza.

9 Conclusión

Para ofrecer alguna conclusión, pienso que, además del investigador profesional, cuanto se ha resumido va destinado a los alumnos de filología, tratando de fomentar en ambos la incorporación de la comunicación no verbal a su trabajo y a sus currículos, ya que son los alumnos quienes heredan y transmiten nuestro lenguaje con todo lo que conlleva en su uso diario. Por eso hay que hacerles conscientes, como mínimo, de cómo dicen lo que dicen y de cómo lo mueven, que también equivale a decir de su imagen como comunicadores.

Bibliografía científica

AMADES, Joan (1957): «El gest a Catalunya». *Anales del Instituto de Lingüística* 6, pág. 88-117. Mendoza: Universidad Nacional de Cuyo.

ARCHER, Dane (1991): *A World of Gestures* [vídeo, 30 minutos, con manual]. University of California Media Center. 2176 Shattuck Avenue, Berkeley, CA 94704.

BIRDWHISTELL, Ray L. (1970): *Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication*. Filadelfia: University of Pennsylvania Press; Nueva York: Ballantine Books, 1972.

CESTERO, Ana María (1999): *Repertorio básico de signos no verbales del español*. Madrid: Arco/Libros.

KENDON, Adam (1969): «Progress report on an investigation into aspects of structure and function of the social performance in two-person encounters». En Argyle, M. (ed.): *Social Interaction*. Londres: Methuen.

MEO ZILIO, Giovanni y Silvia MEJÍA (1980, 1983): *Diccionario de gestos: España e Hispanoamérica*. Vol. I y II. Bogotá: Instituto Caro Cuervo.

MORRIS, Desmond, Peter COLLETT, Peter MARSH y Marie O'SHAUGHNESSY (1979): *Gestures: Their Origins and Distributions*. Nueva York: Stein and Day.

NIERENBERG, Gerard I. y Henry H. CALERO (1973): *How to Read a Person Like a Book*. Nueva York: Pocket Books.

PAYRATÓ, Lluís (1991): *Assaig de dialectologia gestual: Aproximació pragmàtica al repertori bàsic d'emblemes del català de Barcelona*. Tesis doctoral, Universidad de Barcelona. Microficha, 809.

— (1994): «Emblema: Quan el gest ho és tot». *Revista d'etnologia catalana* 4 (febrero), pág. 20-31.

POYATOS, Fernando (1976a): *Man Beyond Words: Theory and Methodology of Nonverbal Communication*. Oswego, N.Y.: Nueva York State English Council.

— (1993): *Paralanguage: A Linguistic and Interdisciplinary Approach to Interactive Speech and Sounds*. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.

— (1994a): *La comunicación no verbal.* Vol. I: *Cultura, lenguaje y conversación*. Madrid: Ediciones Istmo.

— (1994b): *La comunicación no verbal.* Vol. II: *Paralenguaje, kinésica e interacción*. Madrid: Ediciones Istmo.

— (1994c): *La comunicación no verbal.* Vol. III: *Nuevas perspectivas en novela y teatro y en su traducción*. Madrid: Ediciones Istmo.

— (2001a): *Nonverbal Communication Across Disciplines.* Vol. I: *Culture, Communication, Interaction, Language*. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.

— (2001b): *Nonverbal communication Across Disciplines.* Vol. II: *Paralanguage, Kinesics, Silence, Personal and Environmental Interaction*. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.

— (2001c): *Nonverbal Communication Across Disciplines.* Vol. III: *Narrative Literature, Theater, Film, Translation*. Amsterdam/Filadelfia: John Benjamins.

SAITZ, Robert L. y Edward J. CERVENKA (1972): *Handbook of Gestures: Colombia and the United States*. La Haya: Mouton (1ª ed., *Colombian and North American Gestures: A Contrastive Inventory*. Bogotá: Centro Colombo Americano, 1962).

TOHYAMA, Yasuko (1998): «Report on the project of compiling a dictionary of Japanese nonverbal behaviour». En Caron, B. (ed.): *Proceedings of the XVIth International Congress of Linguists*. Oxford: Pergamon Press.

Bibliografía literaria

AGEE, James (1938): *A Death in the Family*. Nueva York: Avon Books, 1963. *DF*

ALAS, Leopoldo (1884-1885): *La Regenta*. Madrid: Alianza, 1967. *R*

ALEMÁN, Mateo (1599, 1604): *Guzmán de Alfarache*. Madrid: Espasa Calpe (Clásicos Castellanos), 1963. *GA*

AYALA, Francisco (1949): «El tajo». En *La cabeza del cordero* (ed. K. Ellis). Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1968. *T*

— (1949): «La cabeza del cordero». En *La cabeza del cordero* (ed. K. Ellis). Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1968. *CC*

BEECHER STOWE, Harriet (1852): *Uncle Tom's Cabin*. Nueva York: Signet, 1998. *UTC*

BRONTË, Anne (1848): *The Tenant of Wildfell Hall*. Londres: Penguin Books, 1979. *TWF*

BRONTË, Emily (1847): *Wuthering Heights*. Nueva York: W.W. Norton, 1963. *WH*

CABALLERO, Bonald (1967): *Dos días de setiembre*. Barcelona: Seix Barral, 1967. *DDS*

CELA, Camilo José (1942): *La familia de Pascual Duarte*. Barcelona: Destino, 1955. *PD*

CERVANTES, Miguel de (1605-1615): *Don Quijote de la Mancha*. Barcelona: Editorial Juventud, 1965. *DQ*

COLLINS, Wilkie (1868): *The Moonstone*. Londres: Penguin, 1986. *M*

DELIBES, Miguel (1948): *La sombra del ciprés es alargada*. Barcelona: Destino, 1959. *SCA*

DICKENS, Charles (1843-1844): *Martin Chuzzlewit*. Hardsmondsworth: Penguin,1968. *MC*

— (1853): *Bleak House*. Londres: Penguin Books, 1985. *BH*

DOS PASSOS, John (1925): *Manhattan Transfer*. Nueva York: Bantam Books, 1959. *MT*

ESPINA, Concha (1913): *La esfinge maragata*. Madrid: Renacimiento, 1917. *EM*

— (1926): *Altar Mayor*. Madrid: Renacimiento, sin fecha. *AM*

FAULKNER, William (1931): *Sanctuary*. Nueva York: The New American Library, Signet Books, 1961. *S*

GALDÓS: *véase* PÉREZ GALDÓS, Benito.

GALSWORTHY, John (1906): *The Man of Property*. Nueva York: Charles Scribner's Sons, 1968. *MP*

— (1920): *In Chancery*. Hertfordshire: Wordsworth Editions, 1994. *IC*

GREENE, Graham (1932): *Stamboul Train*. Londres: Penguin Books, 1975. *ST*

GREY, Zane (1909): *The Last Trail*. Filadelfia: The Blakiston Company, 1945. *LT*

HARDY, Thomas (1874): *Far from the Madding Crowd*. Londres: Pan Books, 1971. *FMC*

— (1891): *Tess of the D'Urbervilles*. Nueva York: Dell, 1962. *TD*

HUXLEY, Aldous (1936): *Eyeless in Gaza*. Nueva York: Bantam Books, 1961. *EG*

JOYCE, James (1922): *Ulysses*. Nueva York: Vintage Books, 1961. *U*

LÓPEZ PACHECO, Jesús (1958): *Central eléctrica*. Barcelona: Destino. *CE*

LÓPEZ SALINAS (1960): *La mina*. Barcelona: Destino. *M*

MAILER, Norman (1955): *The Deer Park*. Nueva York: Signet, 1957. *DP*

MARTÍN SANTOS, Luis (1968): *Tiempo de silencio*. Barcelona: Seix Barral. *TS*

MONTHERLANT, Henry de (1934): *Les Célibataires*. París: Gallimard, Le Livre de Poche, 1954. *C*

PARDO BAZÁN, Emilia (1886): *Los Pazos de Ulloa. Obras completas.* Madrid: Aguilar, 1947. *PU*

PEREDA, Jose María de (1885): *Sotileza.* Nueva York: Las Américas, 1962. *S*

PÉREZ GALDÓS, Benito (1884): *La de Bringas.* Madrid: Perlado, Páez y Compañía, 1906. *LDB*

— (1886-1887): *Fortunata y Jacinta.* Madrid: Editorial Hernando,1968. *FJ*

SALINGER, J.D. (1951): *The Catcher in the Rye.* Nueva York: Signet Books, 1960. *CR*

SÁNCHEZ FERLOSIO (1958): *El Jarama.* Barcelona: Destino, 1958. *J*

STEINBECK, John (1931): *The Grapes of Wrath.* Nueva York: Bantam Books, 1964. *GW*

WILSON, Edmund (1956): *Anglo-Saxon Attitudes.* Nueva York: The New American Library, Signet. *ASA*

Taula rodona[1]

LLUÍS PAYRATÓ

Bona tarda a tothom, i gràcies per l'assistència. Reprenem les sessions d'aquest Novè Col·loqui Lingüístic de la Universitat de Barcelona amb la taula rodona que servirà de cloenda. En nom de la comissió organitzadora, el primer que em toca de fer (i amb molt de gust) és donar les gràcies d'una manera molt sincera, tant com puc, als assistents i, sobretot, als participants d'aquesta taula rodona, que són persones, com és prou obvi i conegut, molt ocupades, i que ens han reservat un espai dins aquestes seves múltiples ocupacions per participar en aquest col·loqui. No era fàcil poder ajuntar-los, i a mi en particular i en conjunt a tota la comissió ens ha fet realment molta il·lusió que poguessin ser aquí, participant en uns col·loquis que ja fa nou anys que funcionen, i que intentem que tinguin una dimensió docent (sobretot de cara als estudiants) però també una dimensió de cara a la recerca que ens animi a tots a tirar endavant amb nous temes d'estudi.

El tema central d'aquest any ha estat el de lingüística i comunicació no verbal, i el tema central d'aquesta taula rodona és el mateix, amb una certa concreció: exactament, l'anàlisi de la comunicació verbal i no verbal i, doncs, les possibilitats de dur a terme, amb una certa base i amb un cert futur, aquesta anàlisi. *Les possibilitats* vol dir, esclar, 'la manera', 'el com'. Se suposa que *el perquè* no cal que ens el demanem, però *el com*, sí. La taula rodona ha estat organitzada de la següent manera: hi haurà un torn de cadascun dels ponents d'un quart d'hora, en què parlaran d'un tema concret. Ja els he demanat abans que pogués estalviar les presen-

[1] A causa d'un problema tècnic, la taula rodona no es va enregistrar completament. Ens hem vist obligats a substituir l'exposició de Jaume Mascaró per un escrit elaborat per ell mateix, i a resumir breument la de Sebastià Serrano. L'edició i la transcripció de la part de la taula rodona que s'ha conservat és de Marta Payà.

tacions, perquè són –repeteixo– persones que coneixeu prou bé. Començarem pel doctor Jorge Wagensberg, del Museu de la Ciència i de la Facultat de Física de la Universitat de Barcelona, que ens parlarà de comunicació i complexitat; després el doctor Eudald Carbonell, de la Universitat Rovira i Virgili, ens parlarà de l'origen i l'evolució de la comunicació verbal i no verbal; el doctor Jaume Mascaró, de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona, parlarà de cultura i comunicació no verbal; i el doctor Sebastià Serrano, de la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona, clourà aquest primer torn de quinze minuts cada un.

Dit tot això, i com que el temps diuen que és or, jo m'aturo aquí mateix. Em sembla que després de les sessions matinals no té sentit d'anar més enllà, o no té sentit de tornar a dir que, almenys, és relativament important, entre cometes, el tema que estem tractant. I reiterant, per últim, una altra vegada, l'agraïment del Departament i de la comissió als assistents, dono ja directament la paraula al doctor Wagensberg perquè inicii la taula rodona, que com a mínim és rodona en l'esperit i en la metàfora, perquè en d'altres dimensions no ha estat el cas.

JORGE WAGENSBERG

Molt bé. Doncs gràcies per convidar-me, gràcies per la introducció. Jo deixo la resposta de les preguntes per a la segona part, perquè fer teoria és respectable i una activitat molt solemne. El que sí que m'agradaria és transmetre el que he après amb la professió que tinc ara, que és la museologia, que és comunicar amb el museu, comunicar amb la realitat, i que, de fet, és un problema justament de comunicació no verbal i comunicació verbal. He fet algunes descobertes que potser poden ser interessants a l'hora de generalitzar.

Jo estic convençut que, en el fons, s'aprèn sempre en l'extrem d'alguna forma de conversa. Hi ha molts tipus de conversa, no només verbals, no només de paraules, però l'activitat de l'aprenentatge és estrictament solitària: un s'adona tot sol que ha après alguna cosa, però sempre després d'una forma de conversa. Això ja dóna per reflexionar... Jo he estat vint anys a les aules (a l'escola primer, a la universitat després) i, de conversa, n'he trobat molt poca. Sé que ha canviat bastant, però recordo que em castigaven quan intentava conversar, justament. És a dir, les classes no són converses, sinó que són prelectures d'alguna cosa que ja sa-

bem llegir. Ara, hi ha la conversa amb paraules amb una altra persona: l'autèntica conversa, en què fas una reflexió, t'atures, escoltes la resposta, i sobre aquesta resposta fas una altra pregunta, que és l'autèntica conversa, l'única conversa. I la veritat és que en tot el procés d'adquirir coneixement d'aprendre, la primera fase és una comunicació clarament no verbal perquè comença sempre amb una emoció, una emoció que és veure el món. L'emoció de veure el món vol dir que hi ha un objecte real, o un fenomen real, que d'alguna manera t'atura la vista primer, i et poses a mirar; t'atura la mirada després, i estàs observant; atures l'observació, i comences a experimentar. I l'experimentació ja és una forma de conversa no verbal important, és l'hora de la veritat del coneixement científic, que està plena d'emoció perquè experimentar vol dir provocar la natura, fer una pregunta a la natura; i la natura contesta. Hi ha moltes maneres de fer-ho. L'Eudald troba una pedra, troba un os... Segons com sigui el següent moviment, ja és una resposta a la pregunta: doncs ara buscaré per aquí, doncs ara busco per allà, sacrifico això, etcètera.

Aquesta manera de l'experimentació, que és conversar amb la natura, és una forma d'interactivitat, que en els museus és molt important. El contrast entre els museus antics i els nous és que els nous procuren que els objectes, o els fenòmens, puguin servir per a una conversa. Ho dic perquè fa poc he estat al Museu d'Arqueologia de Madrid, el Nacional, un dissabte a les onze del matí. Jo era l'únic visitant, i la veritat és que aquests objectes no hi són per conversar. Hi havia un objecte que m'interessava molt, que era un tros de ceràmica amb una espiral dibuixada, i hi havia tota una vitrina plena... Es veia clar que era una vitrina feta per un arqueòleg, i la feia per a ell mateix, o per als arqueòlegs, o per a la ciència de l'arqueologia. Cada peça tenia un numeret, i després hi havia una llista de numerets amb una llegenda. Amb molta paciència, vaig buscar el numeret que corresponia a l'espiral de la ceràmica. Vaig caminar quatre passos, vaig buscar el mateix numeret, i em vaig trobar amb un text: comunicació verbal (comunicació no verbal era la ceràmica). A la comunicació verbal deia: «tros de ceràmica amb espiral». No hi afegia gaire... En canvi, hi ha moltes altres maneres de continuar la conversa.

Nosaltres parlem, en realitat, de tres tipus d'interactivitat diferent amb els objectes, amb els fenòmens; aquesta conversa no verbal amb la realitat. Una és la que es diu *interactivitat manual* (en el dialecte museístic és el *Hands On*). És a dir, jo provoco amb les meves mans, i la gran emoció és que el que em contesta amb la conversa no és un professor, no és un

llibre, no és un audiovisual, sinó que és la mateixa natura; les lleis de la natura em contesten. Aleshores, sento un gran privilegi: és l'emoció del científic que està parlant amb les lleis de la natura, i és ell el que ha d'interpretar el que està passant. Comencem per dir que aquest tipus de llenguatge, no verbal, en principi, basat en emocions, té una gran característica, i és que és universal. Universal vol dir que no depèn de l'idioma, no depèn del domini de l'idioma, no depèn de la cultura, no depèn de l'edat (per això als museus hi pot anar des d'un nen de tres anys fins a un catedràtic emèrit d'universitat, perquè és el mateix que passejar pel bosc: un hi troba una emoció, un altre hi troba una altra emoció). Amb la comunicació verbal, això no és així. Els llibres no són universals. Hi ha un *target*, a qui et dirigeixes. A nosaltres, en el museu, quan fem una exposició sempre ens demanen a qui ens dirigim. No: els museus no es dirigeixen en particular a ningú, perquè amb la comunicació no verbal el *target* és universal.

Després hi ha també una *interactivitat mental*, una conversa; la reflexió. La reflexió és un altre tipus de conversa, que és un cas particular d'una ment amb si mateixa. És a dir, això es podria representar teatralment amb una taula, dues cadires i una persona que reflexiona, seu a la cadira, parla, s'aixeca, s'asseu a l'altra cadira, escolta, torna a parlar... Això és reflexionar, és una conversa amb un mateix. I aquí comença el problema, perquè quan reflexionem sí que ja es pot discutir que estem utilitzant les paraules. Reflexionem no tant amb llenguatges no verbals, segurament: reflexionem amb un llenguatge verbal. El que procurem amb els museus moderns, els museus actuals, és posar els objectes manuals, interactivament des del punt de vista manual, perquè quan acabis comencis a fer connexions amb la vida quotidiana, arribis a la intel·ligibilitat, que és del que es tracta, i en ciència com a mínim intel·ligibilitat és què hi ha de comú entre coses diferents. Per posar un exemple, nosaltres tenim uns insectes en un terrari, que és la comunicació no verbal: arribes i veus uns insectes en un terrari. El problema és que no els veus, perquè es tracta de no veure'ls; aquí l'emoció és una frustració. Els visitants arriben i no veuen res, i pensen: «home, un altre mòdul del museu que no funciona». El que passa és que t'hi has d'estar una mica més. El nostre problema és aturar tres segons el visitant, perquè si en tres segons no s'ha emocionat, normalment ja l'has perdut. Quan hi ha una filera d'estudiants, normalment és l'últim el que se n'adona, i avisa el primer, i tornen tots. S'adonen que el terrari està ple d'insectes però que estan quiets, que no es

mouen. I que no els veuen perquè estan quiets, i si es mouen llavors es veuen. És a dir, és la invisibilitat per la quietud. Hi ha una interacció manual perquè et contesten els insectes. Per exemple, si bufes, com que al bufar es mourien les fulles però els insectes no, per selecció natural els insectes es mouen quan bufa el vent. Aleshores, hi ha una interactivitat manual: si bufes, imitant el vent, els insectes ballen, fent veure que són fulles. Això és la interactivitat manual. Però la mental, que també passa a la vida quotidiana, és intel·ligible. Per exemple, quan jo sóc en una cafeteria i vull atreure l'atenció d'un cambrer (que per selecció natural no veu res, tampoc), no basta la comunicació oral de fer: «pst!» o xiular, i ni tan sols aixecar la mà, sinó que ja has de fer així,[2] i ja ha de confessar que sí que t'ha vist. Això és interactivitat mental: després de conversar no verbalment amb l'objecte, converses mentalment a partir d'aquest esdeveniment emocional primer.

I després hi hauria també la conversa: la *interactivitat cultural*. Si fem un altre museu, podem parlar de la quietud invisible sense posar-hi els insectes. És a dir, això ens evitaria el que també està passant, que són els museus clons. Hi ha imaginació suficient per tractar altres motius. En síntesi, la comunicació no verbal és molt intensa, és molt forta, i és el que decideix a un individu de quedar-se primer tres segons, si aquests tres segons són prou interessants es queda trenta segons... Primer, al procés emocional hi ha aquesta jerarquia, no? Primer mires, observes... És a dir, són temps que estan sempre inclosos en el següent, i tu vas prenent decisions si vols continuar sabent o no. Sempre hi ha un punt de bifurcació interessantíssim: quan, per exemple, diem, en l'última exposició que hem fet, «el sol és rodó i una bombolla de cava també és rodona», aquí hi ha dues actituds. Dir: «d'acord, i què?», i llavors s'acaba tot (la conferència, la intel·ligibilitat, el procés d'aprenentatge), o dir: «sí, m'interessa què hi ha de comú», i llavors continua el procés amb etapes successives. Clar, al final el que interessa ja és que qualsevol acaba sempre amb un tipus de conversa verbal.

Acabaré només amb dos exemples. Moltes vegades es recolzen mútuament, freqüentment, l'emoció verbal i l'emoció no verbal, i es poden regular mútuament. És a dir, és sofisticadíssima la relació que hi ha entre elles. Per exemple, un altre experiment que tenim al museu és el de la mimosa púdica, que és una planta que toques lleument amb un dit, i la

[2] Aixeca el braç i busca, figuradament, la mirada del cambrer.

conversa no verbal és que la planta retira les fulles. És una emoció molt forta, veure que una planta reacciona. Però el gran debat era què fer amb un museu en què la meitat dels visitants tenen molta energia i tot ho trenquen. Si posem una cosa tan delicada que només es tracta de tocar-la amb la punta d'un dit, ni tan sols se n'adonaran: li arrencaran la fulla. La solució va ser verbal, i va ser el títol del mòdul. El títol és «No em toquis». Clar, si tu dius: «no em toquis», la reacció és mirar primer a la dreta, després a l'esquerra..., i tocar-la, que és exactament el que estàvem buscant. En general, tradicionalment en els museus tenim el text, que és la continuació verbal de l'emoció no verbal. I després de molts anys, i de molts estudis, ens hem adonat que ningú llegeix els textos. Aquest és el problema. Quan es demana amb enquestes: «has llegit el text?», surt que més del 95% de la gent ha dit que sí. Mentida. Si fas preguntes per saber si l'han llegit o no l'han llegit, del 95% baixa per sota del 5%. És a dir, menys del 5% de les persones llegeixen el text en una exposició o en un museu. Ara estem desenvolupant tècniques noves de com afegir la comunicació verbal en un museu. Pot ser que les noves tecnologies ho solucionin, però fins ara han estat mal aplicades, perquè s'utilitzen per substituir l'objecte. Si no tenim un dinosaure, col·loquem una pantalla d'ordinador perquè surti el dinosaure per la pantalla. Això és un gran error: s'ha de portar el dinosaure. Hi ha una gran discussió sobre si el dinosaure ha de ser real, fòssil, de plàstic, etcètera. Nosaltres partim de la idea que l'emoció real només hi és en els objectes reals. Per això no posarem ni un sol motlle. Clar, en aquest punt hi ha una gran discussió amb els paleontòlegs, perquè per a ells les peces reals són sagrades i no són perquè les embruti el públic. Bé, això és una cosa a discutir entre nosaltres; també ho podem discutir. Però la idea és que les tècniques de comunicació verbal no substitueixen les no verbals, sinó que són una altra història. Tenim ara alguns exemples molt emblemàtics que estem intentant solucionar. Els fòssils, que normalment no despertaven interès en les visites, en realitat són objectes que contenen una emoció tremenda, perquè contenen temps. Són com l'últim fotograma d'una pel·lícula llarguíssima. El que vol fer la ciència és reconstruir tota la pel·lícula amb l'últim fotograma. Realment, si posem només la peça, la gent no s'atura, perquè és molt poc interactiva, és molt passiva. Bé, posaré algun exemple del que hem fet nosaltres. Hi ha un cas d'un peix gros que es menja un peix petit. Si passa un visitant, no tens temps de dir-li: «escolta, té certa gràcia: aquesta escena és de fa quaranta milions d'anys». I bé, un peix gros que es menja un

peix petit és molt normal. Bé, no tant: que la fossilització els enganxi just en el moment que un peix es menja l'altre és com si jo em quedés aquí quiet i em quedés així. És molt, molt poc probable. Com transmetre això? Bé, doncs aquí hem utilitzat, per exemple, el teatre. Qui té un problema semblant? Home, per exemple, dintre de la literatura, tenim Sherlock Holmes i Watson, que amb la conversa –és una tècnica de conversa– fan deduccions. Bé, tenim dues persones disfressades, una de Sherlock i l'altra de Watson, que es passegen pel museu, s'aturen davant d'una peça, i llavors Sherlock diu: «Watson, no et sembla que hi ha res estrany, aquí?». I Watson diu: «Home, no: un peix gros que se'n menja un de petit». I llavors, el públic que passa, que probablement passaria de llarg, ja es queda escoltant l'un i l'altre. És a dir, entra en la comunicació verbal d'una conversa aliena. Diu: «Sí, bé, sí que és estrany, perquè esclar. Fixa't: en aquest jaciment, nou de cada deu peixos estan en aquest cas. Encara molt més improbable. Cap matemàtic acceptaria això». La conversa progressa, i això provoca, contamina, estimula, una conversa entre el visitant i la peça. Perquè de tant en tant va a escoltar Sherlock i Watson, i després torna a la peça, i el moment que és d'autèntic orgasme museístic és quan trobes que el visitant està parlant amb en Sherlock sense adonar-se'n, i li diu: «Bé, això segurament és que, clar, s'ha assecat, els que eren molt grossos s'han menjat els que eren molt petits, de sobte un de gros massa petit se n'ha menjat un de petit massa gros, un s'ha escanyat, l'altre s'ha ofegat, i llavors han caigut, i llavors sí que ha començat la fossilització». Clar, el perill és que un visitant pot ser un catedràtic d'universitat i el pobre Sherlock és un actor. Però bé, això és un problema tècnic...

És a dir que, com veieu, jo penso que la idea és que hi ha un procés molt clar que comença amb una comunicació no verbal universal, acaba amb una conversa verbal molt sofisticada, que pot ser cultural, i que hi ha unes possibilitats immenses de combinar amb tot el procés les dues coses.

LLUÍS PAYRATÓ

Moltes gràcies al professor Wagensberg. Té la paraula el professor Eudald Carbonell, que ens parlarà sobre l'origen i l'evolució de la comunicació verbal i no verbal.

EUDALD CARBONELL

Bé, bona tarda. En primer lloc, us agraeixo ser entre vosaltres per poder fer una petita reflexió sobre el que nosaltres anomenem *l'origen del llenguatge*. El Jorge ha començat parlant del llenguatge no verbal. Jo he preparat quatre apunts per parlar precisament del llenguatge verbal. De fet, el llenguatge és una capacitat humana per transmetre imatges del món (que poden ser gràfiques, icòniques, conceptuals, reals, abstractes...) i fonamentalment situar-les en l'espai temps. Això no ho fa ningú més que els humans. Com ningú més –cap espècie ni cap gènere– és capaç de fabricar instruments amb altres instruments. És a dir, hi ha una sèrie de paral·lelismes entre la intel·ligència operativa i la comunicació (en aquest sentit, la verbalització), que fan molt interessant aquest discurs pel que fa al desenvolupament de l'evolució humana. Doncs sobre aquestes qüestions empíriques penso donar quatre idees, perquè el que m'agradaria és que preguntéssim i poguéssim debatre entre nosaltres, perquè jo tampoc no sóc un especialista en el llenguatge, sinó que, com sabeu, jo sóc arqueòleg. Faig paleontologia també i geologia, però sí que m'interessa aquest aspecte tan important lligat a la intel·ligència operativa, que és la meva especialitat. És a dir, la tecnologia. És segur que el llenguatge verbal és important, perquè és una adaptació que la selecció natural s'ha encarregat de fer arribar fins ara. És la suma de tots els llenguatges que hi ha hagut: segurament els gestuals, que són els primers (això és segur, com deia abans el Jorge), però el verbal ha estat seleccionat, i de fet és que en la meva opinió (en la meva opinió, òbviament) totes les espècies del gènere homo han estat capaces de verbalitzar; primer amb un protollenguatge, segurament, i després amb un llenguatge més articulat. Ara bé, en ciència el que no es pot fer és pressuposar: el que s'ha de fer és demostrar. I tu pots plantejar aquestes qüestions, però el que has de fer bàsicament és demostrar realment que això és així. I en les ciències com la paleontologia, amb el mètode científic de l'arqueologia, etcètera, calen proves empíriques del que estem dient. Perquè estem fent una visió diacrònica de l'evolució d'aquesta capacitat. Jo volia remarcar molt aquestes qüestions. ¿Com podem nosaltres discutir sobre l'existència o no de verbalització d'un llenguatge articulat en les espècies que ens han precedit i en la nostra pròpia espècie? Només per una sèrie de proves empíriques. És a dir, per registre que ha fossilitzat: registre que nosaltres podem tractar científicament amb tècniques, amb metodologies, amb disciplines contextuals

que ens permetran fer analogies amb els nostres sistemes orgànics, i d'aquesta manera poder decidir si hi havia un potencial o no d'aquests homínids, i quina és l'espècie que va començar a desenvolupar aquesta facultat tan important que està lligada a la intel·ligència operativa, d'una forma ferma i ben estructurada.

Hi ha tres estructures en les quals nosaltres podem veure això. En primer lloc, estudiant els cranis. La part interior, el que se'n diu l'*endocrani*, conté, com sabeu, el cervell. Afortunadament, disposem de multitud de fòssils, entre els quals a Atapuerca hi ha diversos cranis sencers (nou, concretament), dels quals hem pogut realitzar, a través de la tomografia axial computeritzada, reproduccions en estil litografia, i per tant sabem com eren els cervells dels homínids. Però també actualment podem analitzar com funciona el cervell d'un *homo sapiens* a través de la tomografia d'emissió de positrons: veient les àrees que s'activen, i com funcionen, podem establir analogies entre la morfologia del crani i les àrees que aquest crani desenvolupa perquè el llenguatge verbal sigui possible. Ja coneixeu que hi ha una sèrie d'elements que expliquen que potencialment els homínids hàgim parlat de fa molt temps, que són les àrees anteriors frontals i prefrontals de l'àrea de Brocca, i l'àrea temporal de Wernike; una lligada amb la sintaxi i l'altra amb la capacitat d'entendre, sobretot amb la fisura de Silvi, que separa tota aquesta àrea temporal de la posterior, i això es pot veure en les empremtes, en la reconstrucció dels cervells dels homínids anteriors a les nostres espècies i d'altres gèneres, com l'australopitec i el parantrop, i d'això en parlarem després. Per tant, reconstruint aquests cervells, podem arribar a veure si potencialment aquests homínids podien parlar.

Però també hi ha un aspecte molt important, que és l'angle que forma la base del crani (o *basicrani*) amb tota la cavitat bucal, que ens permet veure si el crani està flexionat o no està flexionat. Perquè puguem parlar, hi ha d'haver una flexió en el crani; això és una cosa absolutament fonamental, que està lligada amb el tracte supralaringi. El fet que el basicrani estigui flexionat o no també es pot relacionar amb la parla o amb la no-parla dels humans.

I en tercer lloc, hi ha un element fonamental, importantíssim, que és l'amplitud del canal vertebral toràcic. Aquest és un element que s'ha pogut estudiar molt bé amb el primer fòssil d'*homo ergaster*, diguem un homínid pràcticament evolucionat, que és el productor d'una tecnologia, les destrals de mà. Contràriament al que es pensava, aquest canal és molt

petit i l'estructura, per tant, d'aquest canal vertebral toràcic indica que el funcionament del diafragma seria diferent al nostre, i com a conseqüència, doncs, tenim una altra prova empírica de si es podia tenir un llenguatge articulat o no en les diferents espècies de la prehistòria. Això és un plantejament de com empíricament podem reconèixer aquest fet. En definitiva, tot plegat no vol dir que, tenint aquestes característiques que també tenim nosaltres, aquests homínids parlessin, però sense aquestes característiques segur que no parlaven.

Aquesta és la qüestió jo diria empírica. Anem del particular, dels elements concrets, a una qüestió ja més complicada. Hi ha dues formes d'interpretar si hi havia o no llenguatge articulat en les espècies que no són les nostres, o fins i tot si la nostra ja el tenia articulat, l'*homo sapiens*, quan es van desenvolupar fa cent mil anys. Bé, anem a veure dos enfocaments diferens. El professor Toharia, que és el primer que va començar a treballar amb les empremtes de cervell (les endocranianes i els còrtexs), amb la reconstrucció del cervell, manté que l'*homo habilis* potencialment ja podia parlar perquè tenia una àrea de Brocca ben organitzada i una àrea de Wernike ben difosa i marcada i, per tant, una fisura de Silvi que el diferenciava ja dels australopitecs. Això és una opinió de Toharia, que manté que, potencialment, des de l'*homo habilis* fins ara ja es podia parlar. En canvi, altres col·legues pensen que no és així, i que precisament el desenvolupament de l'àrea de Brocca és deguda a la capacitat de manufactura que ja tenen els *homo habilis*, contràriament a la incapacitat de manufactura de ferramenta i d'eines que tenen altres gèneres, com per exemple l'australopitec. És una qüestió controvertida, perquè amb unes descobertes de fa molt poc temps, el professor Tim White de Berkeley sembla associar a un australopitec la producció d'eines prehistòriques.

Això no s'acaba aquí, va molt més lluny. I és molt important discutir-ho. No tan sols hi ha gent que no creu que hi hagués un llenguatge ben articulat en l'*homo habilis*, en l'*homo erectus*, en l'*homo ergaster*, sinó que Liberman, que és el que defensa aquestes hipòtesis, diu que fins i tot el Neandertal no parlava. Abans, quan us estava explicant les qüestions que ens permeten identificar si hi ha llenguatge verbal o no, me n'he deixat una, que és una resta esquelètica que se situa sobre la laringe: l'hioide. Segons si té una morfologia arcaica (en aquest cas, se suposa que tindria problemes en el tracte supralaringi per fer-lo funcionar) o una morfologia moderna (per tant, anàloga a la nostra), podria parlar o no. El professor Liberman manté que l'hioide del Neandertal de Kebara, trobat

en un jaciment famós, és arcaic. En canvi, altres col·legues que l'han vist diuen que és modern. Per tant, us estic plantejant la dificultat que comporta, fins i tot científicament, que un mateix os pugui ser interpretat d'una manera molt diferent.

Hi ha qui manté, per tant, que el llenguatge articulat és una producció de l'*homo sapiens* evolucionat (és a dir, entre els cinquanta i els cent mil anys) i que només la nostra espècie ha estat capaç de verbalitzar el que pensa i comunicar-se i, per tant, codificar i descodificar informació per donar pautes de coneixement concret a nivell espaciotemporal. I hi ha qui pensa que hi ha hagut un protollenguatge, un procés que ha funcionat de manera gradual, però també a salts, que ha permès assolir la complexitat de formes d'expressió de llengües que arriben fins a l'actualitat. Des del meu punt de vista, i crec que és un punt de vista compartit per moltes de les disciplines que estudien les qüestions de la complexitat humana, el llenguatge i la comunicació (en aquest cas, el llenguatge verbal) van associats a un estadi de complexitat; és a dir, a un nus d'organització, de resocialització dels primats humans. I jo penso que el primer fet de resocialització important dels primats humans és l'aparició de la intel·ligència operativa. I la intel·ligència operativa està lligada a la capacitat de coordinar d'una manera psicomotriu les extremitats superiors i el cervell. Jo penso que sense aquesta coordinació no podem parlar d'un protollenguatge. Per tant, a l'origen, des de la meva perspectiva, hi està associat, i per tant m'afegeixo als col·legues que defensen la posició que la intel·ligència operativa està lligada també amb la comunicació, i amb elements molt concrets sí que en tenim proves empíriques a Atapuerca. A Atapuerca, els estudis que hem fet de lateralització demostren que tots els homínids que hem estudiat eren dretans. Tots. Hem pogut saber-ho perquè hem estudiat la dentició, les marques de dalt a baix que indiquen que el menjar, la carn, la tallaven amb la mà dreta; ho hem pogut trobar quan feien les eines, les hem reproduït i sempre les tallen seguint el sentit de les agulles del rellotge. Per tant, treballaven amb la dreta i, òbviament, com sabeu, la lateralització és bàsica per entendre el funcionament del lòbul esquerre del cervell. També sabem que cap a tres-cents mil anys, com a mínim, l'*homo heidelbergensis* ja havia arribat a una complexitat important, perquè una forma de comunicació com és l'art ja existeix. Les descobertes d'art prehistòric a Berekhat Ram, de fa dos-cents trenta mil anys, ens indiquen que ja existeix la capacitat iconogràfica en tres dimensions. El fet que enterrin els seus morts o els acumulin, com a l'Avenc

dels Ossos; el fet que s'hagin trobat proves que aquesta gent treballaven el cuiro i, per tant, es vestien; que utilitzessin el foc sistemàticament, tot plegat ens indica que ja estaven en una fase de resocialització important. O sigui, el foc és un element fonamental per entendre la comunicació i la fase de resocialització. I des de la meva opinió, si hem d'estudiar el llenguatge i la seva verbalització, el gran salt és quan el foc se sistematitza, és a dir, se socialitza. El foc se socialitza fa uns dos-cents i escaig de mil anys. I aquí jo posaria una barrera, on el llenguatge ja no és un protollenguatge verbal, sinó que és un llenguatge articulat. Sobre aquestes qüestions, m'agradaria que després en poguéssim parlar.

LLUÍS PAYRATÓ

Moltes gràcies al professor Carbonell. En certa manera hem saltat de la física a la paleontologia, i ara saltarem a l'antropologia cultural amb el professor Mascaró.[3]

JAUME MASCARÓ

L'enculturació com a *in-corporació*

La concepció del *cos* com a suport de signes, tal com ens ha acostumat a pensar l'anàlisi semiòtica, correspon a una visió parcial de la realitat humana, en la qual es privilegia la visió exterior, la que permet a un observador «llegir» el cos de l'altre i interpretar-ne (descodificar) els missatges. En aquesta perspectiva, tots els estudis sobre comunicació no verbal (CNV) han subratllat sempre el caràcter *cultural* de la majoria de missatges no verbals, especialment els que van lligats a la gesticulació que acompanya, complementa o substitueix la paraula, com, per exemple, en els «emblemes gestuals». Però la «culturalitat» d'aquests missatges no verbals sovint equival només a l'afirmació de l'existència de significats

[3] En aquest punt, per problemes tècnics, l'enregistrament va quedar interromput. A continuació, adjuntem un resum de la intervenció del professor Jaume Mascaró, sobre comunicació no verbal i cultura, elaborada pel mateix autor, i una síntesi de la intervenció del professor Sebastià Serrano, elaborada pels editors.

específics o propis d'un grup humà –es digui ètnia, cultura o el que políticament correspongui com a correcte–, sense que en la seva descripció hi hagi una comprensió global de la «lògica», la «mentalitat» o l'estructura de la cultura considerada. Aquesta perspectiva semiòtica es correspon amb la posició de l'antropòleg observador «estrany», descriptor de cultures alienes, que ha caracteritzat sovint la literatura antropològica clàssica i que, pel que sabem, està plena de malentesos i desinformacions. Però, a l'altre extrem, també es tendeix a pensar el seu fonament en la «universalitat» infracultural del no verbal, és a dir, en un origen de base genètica comuna a l'espècie humana, des del qual es concep el gest com una forma de «llenguatge universal». Una perspectiva més àmplia tendeix avui a posar més èmfasi en el caràcter globalitzador que la cultura representa per als individus, és a dir, a mostrar com els «codis» que organitzen els missatges que hom emet, formen part d'un comportament que expressa un sentit global de l'experiència. Viure en una cultura és *in-corporar*, en el sentit literal, un repertori de pautes de resposta, un conjunt de disposicions a veure i mirar, a sentir, a pensar. Això significa pensar el procés d'enculturació com un procés de configuració, en el qual aprenem des del mateix moment de néixer, o fins i tot abans pel que fa a alguns estímuls, si fem cas del que diuen els etòlegs, formes i pautes de comportament, que formen part de la nostra organització corporal, és a dir, les *incorporem*, les integrem en la nostra realitat psicofísica. Les pautes expressives més característiques de la nostra cultura flueixen així com a «naturals» i, per això, sovint confonem l'espontaneïtat de moltes expressions amb un possible caràcter «innat», genètic i per tant, universal. Entendre la cultura com a *in-corporació* de pautes comunicatives vol dir replantejar de forma més complexa la relació cultura/natura (o la relació innat/après, que és el mateix), de tal manera que no es vegin ja com a fonts de conducta que s'exclouen, sinó com a programa biològic que exigeix el seu desenvolupament en l'aprenentatge social. Això que avui sembla ja admès en la concepció de les llengües, caldrà encara aprofundir-ho en la comprensió del no verbal, en el qual encara domina, sovint, el caràcter «universal», és a dir, natural del gest i del «no verbal», en general.

La comunicació com a límit cultural

Un segon nivell de reflexió és el de pensar la cultura com a límit o frontera. Serrano va dir fa temps que la «cultura és un espai de comunicació». És una definició que m'agrada explicar als meus alumnes dient que els límits d'una cultura, és a dir, les zones frontereres que la delimiten, es troben allà on comencen els malentesos. Aquests són molt explícits en la diferència lingüística verbal i, fins i tot, en la dificultat que el parlant sovint té per «traduir» correctament determinades expressions (ex. de barbarismes flagrants, sovint emprats com a «acudits» o com a anècdotes cruels i divertides alhora), però l'experiència de les relacions interculturals mostra com les confusions i els problemes de comunicació provenen sovint dels comportaments no verbals, per als quals no sempre tenim consciència del seu caràcter sociocultural. La convicció popular de la universalitat del gest o la manca de consciència expressa del valor significatiu de certs jocs expressius (per exemple «la mirada») fan que algunes diferències culturals només es facin evidents en el moment en què produeixen algun tipus de malentès. Una anàlisi del tipus de malentesos, de la seva freqüència i amplitud, podria mostrar la distància entre cultures i, de fet, la nostra concepció espontània de la distància cultural es basa, crec, en aquesta experiència del malentès i de la dificultat comunicativa. I aquesta ens sorprèn, sovint, en aspectes del comportament, del qual no havíem esperat prèviament diferències culturals: la proxèmia, per exemple, és a dir, les formes de maneig de les distàncies interpersonals, o la lògica de la mirada, o la valoració dels factors olfactius o, també, la lògica tàctil, la distribució cultural de la geografia corporal i la seva accessibilitat en les relacions humanes, etc., etc.

L'experiència del malentès és, en les relacions amb els altres, la primera constatació dels límits de la comunicació, perquè és la fallida d'allò en què reposa tota comunicació, el «sobreentès», és a dir, el supòsit del que es té en comú, el compartit, que és el fonament des del qual es «codifica» tot missatge. Per això mateix, l'experiència dels límits de la comunicació esdevé la constatació viscuda del caràcter *cultural* de la majoria de les formes de CNV. Però això que l'increment dels estudis interculturals en el camp de la CNV ja va posar de relleu fa temps, és especialment interessant quan ho utilitzem per mostrar la diversitat entre els límits culturals de les llengües i els de les diverses formes de comunicació no verbal.

Les formes culturals de la CNV

Un dels temes més interessants que la comunicació no verbal posa de relleu és el fet que els límits culturals manifestats en els comportaments gestuals no coincideixen amb els límits expressats en la llengua. En alguns casos, com a Europa, és probable que algunes pautes comunicatives gestuals tinguin com a límit fronteres anteriors a les formes verbals actuals. Aquest seria el cas, per exemple, de molts emblemes gestuals de conjur o d'insult que s'originen en tradicions comunes a l'època de l'imperi romà o, fins i tot, anteriors.[4] Això fa de la recerca gestual un àmbit especialment interessant per a delimitació de fronteres comunicatives «transverbals». Els estudis dels repertoris d'emblemes en àmbits geogràfics determinats són probablement el camp en el qual és més fàcil mostrar les relacions i diferències entre llengua i gest. Alguns emblemes, per exemple el gest de «manu pantea», o gest de benedicció amb els dits índex i central junts i estirats i la resta del puny tancat, tenen una significació que deriva de la pràctica judicial romana i que forma part d'una tradició que ha pervingut fins a nosaltres com a expressió de gest simbòlic de poder. Però aquest gest és avui el que en diríem un «cultisme» i no forma part de les pràctiques gestuals comunes. En canvi alguns gestos d'insult, com la «botifarra», tenen un abast cultural molt ampli que desborda els àmbits lingüístics en els quals és utilitzat. El mateix podríem dir d'alguns emblemes de conjur o «màgics» com la «figa», d'origen i abast amplíssim en tot l'àmbit mediterrani i, avui, en bona part d'Amèrica.

Però si el cas dels emblemes sembla més fàcil de determinar des del punt de vista de la seva amplitud cultural i, per això, quan es pensa en un «atles gestual» o en un diccionari de gestos, es pensa sobretot en gestos emblemàtics, més difícil és delimitar culturalment altres aspectes de la conducta no verbal. Podríem deixar de banda els estudis sobre *il·lustradors* (segueixo utilitzant la taxonomia d'Ekman), que solen lligar-los a la llengua en la qual són emprats, però dels quals hi ha pocs estudis interculturals. *Adaptadors* i *reguladors*, en tant que s'han analitzat en relació amb la dinàmica de la conversa, semblen més universals, tot i que els estudis sempre recorden el seu caràcter cultural, sense que els límits de tal

[4] Utilitzo «emblema» en el sentit de gest convencional i autònom, capaç d'ésser emprat substituint el llenguatge verbal, i en el sentit amb què apareix a la classificació gestual d'Ekman i Poyatos.

caràcter semblin clars. En canvi, els estudis de proxèmia van néixer directament lligats a l'experiència de les diferències culturals en el maneig de l'espai.

Vist en conjunt, hom té la impressió que estem encara molt lluny d'una correcta comprensió de les dimensions culturals de les formes de comunicació no verbals. Tal vegada perquè encara no hem superat la fase taxonòmica dels estudis de CNV, o tal vegada perquè la necessitat de comprendre el comportament dels altres és menys necessària en un món més globalitzat i homogeni, en el qual les diferències són progressivament menors i els comportaments més semblants, perquè els d'uns s'imposen com a model als dels altres.

SEBASTIÀ SERRANO

Una de les aproximacions possibles a la comunicació no verbal és la que es pot fer des de la disciplina de la semiòtica i la teoria de la comunicació. La comunicació no verbal és, en l'actualitat, un món emergent, que atrau molts especialistes de camps molt diversos.

La semiòtica té dos moments bàsics: per una banda, els estudis de sistemes, de móns naturals diferents, i, per una altra, els estudis vinculats a la lingüística. Pel que fa al primer corrent, les emocions, com a focus d'estudi, han despertat molt interès: quina naturalesa tenen, quantes emocions hi ha, com es manifesten... Pel que fa als estudis sobre comunicació humana, cal distingir el llenguatge, la comunicació no verbal i el món no verbal inconscient.

Un dels temes estrella en semiòtica és la diferència i la relació entre el que és natural, el que és cultural i el que és artificial: la natura està culturalitzada i la cultura està naturalitzada. L'ésser humà està canviant el món, de manera que el que és artificial ja ens resulta natural.

Finalment, altres temes estrella que s'estudien des de la semiòtica, adoptant necessàriament una mirada interdisciplinària, són el gènere i la comunicació no verbal (la diferència entre l'estil discursiu i comunicatiu d'homes i dones no para d'incitar estudis des de diverses disciplines, posant èmfasi tant en la producció verbal com en la no verbal) i l'atractiu, especialment l'atractiu físic (què és, quins cànons d'atractiu físic seguei-

xen els membres d'una cultura, fins a quin punt canvien amb els temps, com es poden objectivar...).[5]

LLUÍS PAYRATÓ

Moltes gràcies als ponents. Hem arribat a l'hora que s'havia previst com a final de la taula rodona. A mi em correspon l'honor de cloure aquest CLUB 9, igual que m'ha correspost l'honor de moderar o coordinar aquesta taula rodona. El primer que he de fer és agrair a totes les persones que han col·laborat en l'organització d'aquesta jornada la seva feina. I pel que fa a la cloenda en relació amb el tema, jo havia preparat un breu *speech* basat en alguna cosa que se suposa que ens identifica com a humans, i que no retroprojectaré per no perdre més temps, però que ensenyaré des d'aquí encara que no es veurà res, evidentment. És la petita placa que es va acoblar a la Pioneer IV quan es va llançar –em sembla que el 76 o 77–, en què hi ha un home i una dona dibuixats, l'home curiosament amb una mà així,[6] i la dona amb els braços estirats, i en què se suposa que aquestes dues persones saluden els possibles extraterrestres. L'últim lloc on he trobat reproduïda la placa és un llibre que es titula precisament *Nosaltres, els extraterrestres*. Des de l'extrem oposat, nosaltres, els terrestres, suposo que ens identifiquem per aquestes formes de comunicació. Hi ha hagut una certa polèmica justament a l'hora de pensar com es podria interpretar aquest signe, perquè algú va dir que potser s'interpretaria com un signe d'agressivitat. Les especulacions sobre com un extraterrestre identificaria i interpretaria aquestes dues figures humanes, una amb un braç enlaire, són absolutament inimaginables, i en tot cas relacionables amb tot allò del sexe dels àngels. Jo només volia fer servir el gest com a gest de salutació, ara prenadalenc, i com a gest per tornar-nos a trobar d'aquí a un any en el que serà la celebració del desè aniversari del CLUB. Moltes gràcies als ponents i moltes gràcies als assistents, perquè sense vosaltres tampoc no s'hauria pogut fer aquesta taula rodona, de manera que fins l'any que ve.

[5] Després de l'exposició de Sebastià Serrano es va obrir un torn de preguntes i debat entre els ponents i el públic assistent. No l'incloem perquè només se n'ha conservat una part molt fragmentària.

[6] Amb el braç aixecat, ensenyant el palmell, amb la mà oberta.

El projecte VARCOM. Variació, Comunicació Multimodal i Multilingüisme: estils discursius i consciència lingüística en la producció de textos orals

Lluís Payrató, Marina Àlamo, Jaume Fitó i Marta Juanhuix
(Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona)

1 Origen

El projecte VARCOM és un projecte interuniversitari i interdepartamental, impulsat per professors de la Universitat de Barcelona, inicialment en col·laboració amb professors de la Universitat Autònoma de Barcelona i de la Universitat de Sevilla, i després de la Universitat de Lleida, que va sorgir, d'una banda, motivat per la falta d'estudis sobre estils discursius i multimodalitat en la tradició lingüística autòctona, i de l'altra, per la necessitat de disposar d'un corpus solvent, que sigui útil per ser explorat i explotat en altres subdisciplines lingüístiques.

2 Objectiu global

El projecte VARCOM té com a objectiu global descriure i analitzar la variació en els estils discursius en textos orals produïts per parlants plurilingües i la variació pel que fa a les seves ideologies lingüístiques.

La recerca té en compte quatre paràmetres bàsics: (1) la llengua de producció (català, castellà o anglès); (2) el sistema d'obtenció de les dades (elicitació experimental o experiencial, d'un costat; text motivat o conversa lliure, de l'altre), (3) el tipus de text (narratiu, argumentatiu, descriptiu, expositiu i instructiu) i (4) la primera llengua del parlant (català, castellà o totes dues llengües, en el cas dels bilingües familiars).

3 Objectius específics

Els objectius específics del projecte són els següents:

(1) Disseny de tipologies d'estils discursius de parlants plurilingües, amb les seves (sub)categories verbals i no verbals.

(2) Anàlisi contrastiva dels recursos estilístics i expressius verbals i no verbals en l'elaboració de textos orals de diferent format (narració, argumentació, descripció, exposició i instrucció).

(3) Descripció dels mecanismes de sincronització i interacció entre modalitats comunicatives (verbal, vocal i gestual).

(4) Estudi de les ideologies lingüístiques dels parlants i de les seves expectatives en relació amb el plurilingüisme, en l'àmbit personal i professional.

(5) Anàlisi dels factors que determinen la variació en els estils discursius en la producció oral de parlants plurilingües (català, castellà i anglès, bàsicament, i un grup complementari en alemany).

4 Marc de la investigació

El projecte VARCOM consta, a grans trets, de dos blocs temàtics: un de caràcter discursiu i un altre de caràcter ideològic. Tots dos comparteixen un mateix enfocament multimodal, s'emmarquen en l'estudi de la competència comunicativa oral –verbal, no verbal i multilingüe– i miren de descriure els elements verbals i no verbals que contribueixen a l'expressivitat del llenguatge.

En el primer bloc s'estudia la competència discursivotextual, en relació amb el domini de gèneres discursius en català, castellà i anglès, d'aquests joves. En el segon bloc, es recullen dades sobre la seva consciència lingüística: se'n valoren les ideologies, representacions i percepcions pel que fa a la competència comunicativa, a les necessitats lingüístiques i a la vitalitat etnolingüística.

5 Informants

Amb l'objectiu de definir el perfil dels informants, primer de tot s'han establert uns criteris que permeten fer-ne la selecció definitiva. D'aquesta manera, s'intenten aconseguir dades homogènies i evitar la introducció de variables innecessàries. Aquests criteris han portat a escollir com a informants:

(1) Noies amb una edat compresa entre els 18 i els 30 anys, escolaritzades entre els anys 80 i 90.

(2) Estudiants de segon cicle d'Econòmiques, Empresarials, Administració i Direcció d'Empreses o estudis afins.

(3) Nascudes i residents a la regió metropolitana de Barcelona i, per extensió, a l'àrea lingüística del català oriental.

(4) Amb nivell d'anglès de First Certificate in English (FCE) o equivalent.

(5) Pertanyents, segons la seva llengua familiar, a un d'aquests grups: catalanoparlants (amb el català com a L1), castellanoparlants (amb el castellà com a L1) i bilingües familiars (amb el català i el castellà com a llengües familiars).

Entre les persones que reuneixen aquestes característiques, se'n trien sis de cada grup, de manera que, en total, es treballa amb divuit informants. Per a les proves pilot prèvies a les entrevistes definitives, s'ha comptat amb la participació de diversos col·laboradors.

6 Metodologia

Cada informant participa en tres entrevistes individuals (semi)dirigides que tenen lloc en tres sessions diferents i que s'enregistren amb dues càmeres de vídeo. Una càmera enfoca només la cara de la informant i proporciona dades per a l'estudi de qüestions relacionades amb l'expressió facial, mentre que l'altra emmarca tota l'escena i permet estudiar aspectes diversos del conjunt de la interacció.

La primera sessió és en la L1 de la informant (català o castellà); la segona, en la L2 (català o castellà) i la tercera, en anglès. Totes tres sessions tenen una estructura anàloga, amb un breu espai de conversa a l'inici i un altre al final. L'entrevistador és diferent en cada cas, de manera que hi ha una persona nativa per a cada llengua.

En la part central de les entrevistes s'obtenen mostres sobre una tipologia textual que distingeix cinc classes –narració, argumentació, descripció, exposició i instrucció– a partir de dos procediments d'elicitació: un d'*experimental*, que dóna lloc a dades induïdes per mitjà de diversos materials, i un d'*experiencial*, que motiva la producció dels diferents tipus de text amb preguntes sobre situacions viscudes.

En la primera sessió també s'inclou un breu qüestionari sobre dades generals i econòmiques i una taula autoavaluativa dels coneixements lingüístics (d'acord amb l'European Language Portfolio)[1] i, en la tercera, s'hi afegeix una entrevista (semi)dirigida sobre capitals culturals i socials i sobre ideologies lingüístiques.

En el *quadre 1* s'exposa de manera esquemàtica el protocol que se segueix en cada una de les tres sessions, així com una referència orientativa a la mena d'estímul que determina el tipus de text que produiran les informants.

7 Corpus

Les dades obtingudes constitueixen un arxiu audiovisual multilingüe que es pot dividir en tres subcorpus: un primer subcorpus amb mostres sobre les cinc classes textuals, elicitades segons els dos procediments esmentats (de base experimental i experiencial); un segon subcorpus amb fragments de conversa espontània, i un tercer subcorpus amb informació sobre ideologies lingüístiques.

[1] Vegeu <http://culture2.coe.int/portfolio>.

1r dia	L1	ENTREVISTA	QÜESTIONARI SOBRE DADES GENERALS (BIOGRAFIA LINGÜÍSTICA)			
			DISCURS DIRIGIT	EXPERIMENTAL	narratiu	*Frog, where are you?*
					instructiu	Mapa d'un poble inventat
					argumentatiu	A favor: viure al camp / ciutat
					descriptiu	Casa del joc SIMS
					expositiu	Immigració: com s'està vivint
				EXPERIENCIAL	argumentatiu	Recomana pel·lícula o llibre
					instructiu	D'*Econòmiques* a casa teva
					descriptiu	Com és casa teva
					expositiu	Què fas els caps de setmana
					narratiu	Situació de perill, risc, por...
			CONVERSA			
			PORTAFOLI EUROPEU DE LES LLENGÜES			Passaport de llengües
2n dia	L2	ENTREVISTA	DISCURS DIRIGIT	EXPERIMENTAL	narratiu	*Frog, where are you?*
					instructiu	Mapa d'un poble inventat
					argumentatiu	A favor: viure al camp / ciutat
					descriptiu	Casa del joc SIMS
					expositiu	Immigració: com s'està vivint
				EXPERIENCIAL	argumentatiu	Recomana pel·lícula o llibre
					instructiu	D'*Econòmiques* a casa teva
					descriptiu	Com és casa teva
					expositiu	Què fas els caps de setmana
					narratiu	Situació de perill, risc, por...
			CONVERSA			
3r dia	L3	ENTREVISTA	DISCURS DIRIGIT	EXPERIMENTAL	narratiu	*Frog, where are you?*
					instructiu	Mapa d'un poble inventat
					argumentatiu	A favor: viure al camp / ciutat
					descriptiu	Casa del joc SIMS
					expositiu	Immigració: com s'està vivint
				EXPERIENCIAL	argumentatiu	Recomana pel·lícula o llibre
					instructiu	D'*Econòmiques* a casa teva
					descriptiu	Com és casa teva
					expositiu	Què fas els caps de setmana
					narratiu	Situació de perill, risc, por...
			CONVERSA			
			CAPITALS I IDEOLOGIES LINGÜÍSTIQUES			

Quadre 1

8 Tractament de dades

Un cop acabades les entrevistes, enregistrades en format digital (Mini DV), se'n fan còpies de seguretat en suport DVD, les quals permeten recuperar les dades tantes vegades com calgui per poder-hi treballar segons les diferents línies de recerca. Tot seguit, comença la primera fase del procés de transcripció: es transcriuen tots els textos, tant experimentals com experiencials, corresponents a les cinc tipologies textuals. La transcripció es duu a terme a partir d'arxius de so (.wav) extrets del corpus audiovisual.

9 Anàlisi de les dades

Amb el corpus ja organitzat i parcialment transcrit, es pretén fer un estudi quantitatiu i qualitatiu amb programes d'anàlisi estadística i etnogràfica. Un dels reptes tecnològics del projecte VARCOM és l'exploració dels sistemes de marcatge i etiquetatge del llenguatge no verbal en sincronia amb el verbal. Per això, i davant les mancances dels sistemes disponibles actualment, cal elaborar una proposta que pugui servir per a una futura ampliació dels sistemes de codificació ja existents.

10 Aportacions del projecte

El projecte VARCOM té l'objectiu bàsic d'ampliar el coneixement sobre els mecanismes de comunicació oral, tant verbal com no verbal. Més concretament, s'espera millorar el coneixement sobre la variació en el discurs oral d'uns parlants multilingües que han estat sotmesos a unes mateixes proves en unes llengües en què s'han considerat més o menys competents. S'emfatitzarà la sincronització de recursos multimodals, la categorització d'estils discursius i la consciència lingüística de les informants.

Es pretén que els resultats del projecte siguin útils i aplicables a diversos dominis, com ara (a) el desenvolupament d'eines per a la millora de les estratègies comunicatives dels parlants; (b) el disseny de protocols automàtics de processament de dades per a la llengua oral, i (c) l'estandardització de procediments per a l'elicitació i compilació de dades en un corpus accessible.

11 Pàgina web

Per tal de difondre l'estat de la investigació s'ha elaborat una pàgina web (<www.ub.edu/filcat>, ruta: recerca > lingüística > varcom) que es pot consultar per ampliar informació i per conèixer els últims avenços del projecte. A més d'aquesta pàgina web, els membres del projecte disposen d'una plataforma (<http://lada.fil.ub.es/varcom>) que afavoreix la comunicació del grup i l'intercanvi de propostes.

12 Participants

Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana

Marina Àlamo	varcom@ub.edu
Núria Alturo	nalturo@ub.edu
Francesc Bernat	francesc.bernat@ub.edu
Josep Besa	besa@ub.edu
Emili Boix	boix@ub.edu
Daniel Casals	dcasals@uoc.edu
Jaume Fitó	jfito@ub.edu
Mireia Galindo	galindo@lincat.ub.es
Marta Juanhuix	varcom@ub.edu
Àngels Massip	massip@ub.edu
Neus Nogué	nnogue@ub.edu
Marta Payà	paya@lincat.ub.es
Lluís Payrató (coordinador)	payrato@ub.edu
Joan Solà	sola@ub.edu
F. Xavier Vila	fxvila@ub.edu

Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Anglesa i Alemanya

M. Pilar Cadena	cadena@ub.edu
Marta Fernández-Villanueva	fernandezvillanueva@ub.edu
Oliver Strunk	strunk@ub.edu

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Filologia Catalana

Pilar Prieto pilar.prieto@uab.es

Universidad de Sevilla. Departamento de Lengua Española, Lingüística y Teoría de la Literatura

Juan Pablo Mora jmora@us.es

Universitat de Lleida. Departament de Filologia Catalana

Miquel Pueyo (des del 2003) MPueyo@filcat.udl.es
Salomé Ribes (des del 2003) salome@filcat.udl.es

13 Comunicacions i publicacions

ALTURO, Núria (2002a): «Representing (non) directional and (non) dimensional eventualities: the role of Catalan prepositions». Comunicació a l'International Conference on Adpositions of Movement. Katholieke Universiteit Leuven. Revisat per a publicació amb el títol «Catalan adpositions of "movement" as aspectual particles: cap (a) and fins (a)», *Belgian Journal of Linguistics*, en premsa.

— (2002b): «Hipòtesis sobre la representació multimodal (verbal i gestual) dels esdeveniments». Presentació a la VII Jornada sobre la Variació Lingüística: Línies de recerca en lingüística i comunicació no verbal (publicada en aquest mateix volum).

— (2003): «Cognitive Aspect and the Narrativity of Texts». Comunicació a l'International Datenviefalt und Perspektivenviefalt zwischen Universalität und Variation (Diversitat de dades i de perspectives entre universalitat i variació). Tübingen: Universität Tübingen, 24-25 de gener de 2003.

ALTURO, Núria i Lluís PAYRATÓ (2002): «La representación de las eventualidades en el discurso. Gesticulación y habla». Comunicació al

Congrés de l'Associació Espanyola de Lingüística Cognitiva. València: Universitat de València.

BOIX, Emili (2003): «Three ways of studing language ideologies». Comunicació a l'International Datenviefalt und Perspektivenviefalt zwischen Universalität und Variation (Diversitat de dades i de perspectives entre universalitat i variació). Tübingen: Universität Tübingen, 24-25 de gener del 2003.

BOIX, Emili, F. Xavier VILA, Mireia GALINDO i Marta JUANHUIX (2002): «Les ideologies lingüístiques de les noves generacions barcelonines: aproximació a un projecte de recerca». Presentació a la VII Jornada sobre la variació lingüística: Línies de recerca en lingüística i comunicació no verbal. Barcelona: Universitat de Barcelona (publicat en aquest mateix volum).

BOIX-FUSTER, Emili, Carles de ROSSELLÓ i Mireia GALINDO (2003): «Linguistic Ideologies and Linguistic Pluralism at the University of Barcelona». 8th International Pragmatics Conference (IPrA). Toronto, 13-18 de juliol del 2003.

GALINDO, Mireia (en premsa): «Fenómenos de confluencia: ¿influencia interlingüística y/o evolución interna de la lengua?». Dins *Actas del II Simposio Internacional sobre o Bilingüismo*. Vigo: Universidade de Vigo.

PAYÀ CANALS, Marta (2002a): «Hacia el estudio de la unidad del discurso oral, entre la fonología y la pragmática». Dins Luque Durán, Juan de Dios, Antonio Pamies Bertrán y Francisco José Manjón Pozas (ed.): *Nuevas tendencias en la investigación lingüística*. Granada: Granada Lingüística, pàg. 197-211.

— (2002b): «Incidental Clauses in Spoken Catalan: Prosodic Characteristics and Pragmatic Function». Dins Bel, Bernard & Isabelle Marlien (ed.) (2002): *Proceedings of the Speech Prosody 2002 conference, 11-13 April 2002*. Ais de Provença: Laboratoire Parole et Langage, pàg. 559-562.

— (2002c): «Interacció del grup tonal i el gest en el discurs: una aproximació d'anàlisi multimodal». Presentació a la VII Jornada sobre la

Variació Lingüística: Línies de recerca en lingüística i comunicació no verbal (publicada en aquest mateix volum).

— (2003): «Prosody and Pragmatics in Parenthetical Insertions in Catalan». *Catalan Journal of Linguistics* 2, pàg. 207-227.

PAYRATÓ, Lluís (2002a): «Lingüística i comunicació no verbal». Ponència al IX Col·loqui Lingüístic de la Universitat de Barcelona, CLUB 9 (publicada en aquest mateix volum).

— (2002b): «Variation, multimodal communication and multilingualism: The VARCOM project». Dins Streeck, J. (ed.): *Gesture: The Living Medium.* On-line conference proceedings. Austin, 5-8 de juny del 2002. Austin: The University of Texas at Austin. <http://www.utexas.edu/coc/cms/International_House_of_Gestures/Conferences/Proceedings/Contributions/Payrato/Payrato.html>

— (2003a): «Pragmatics and non-verbal communication: Variation and multimodality in language use». Comunicació a l'International Datenviefalt und Perspektivenviefalt zwischen Universalität und Variation (Diversitat de dades i de perspectives entre universalitat i variació). Tübingen: Universität Tübingen, 24-25 de gener del 2003.

— (2003b): «Non-verbal communication». Dins Verschueren, J., J.-O. Östman, J. Blommaert i C. Bulcaen (ed.): *Handbook of pragmatics. Annual installment.* Amsterdam: Benjamins.

— (2003c): *Pragmàtica, discurs i llengua oral. Introducció a l'anàlisi funcional de textos.* Barcelona: Editorial UOC.

PAYRATÓ, Lluís, Núria ALTURO i Marta JUANHUIX (2003): «VARCOM (Variation, Multimodal Communication and Multilingualism): A Project on Discourse Styles and Language Ideologies». Seminar on Multimodality and Applied Linguistics. British Association of Applied Linguistics / Cambridge University Press. University of Reading, UK, 18-19 de juliol de 2003.

VILA i MORENO, F. Xavier i Emili BOIX (en premsa): «La legitimació de les tries lingüístiques en el camp musical juvenil a Catalunya». Dins *Actes Segon Congrés Europeu de Planificació Lingüística.* Andorra la Vella, 14-16 de novembre del 2001.

VILA i MORENO, F. Xavier, amb la col·laboració de Natxo Sorolla (en premsa): «De valls i de ponts. Apunts sobre les aportacions de les ciències socials a la sociolingüística catalana». *Caplletra.*

14 Activitats

12/12/2001 Club 9. Novè Col·loqui Lingüístic de la Universitat de Barcelona: *Les fronteres del llenguatge: lingüística i comunicació no verbal.* Xarxa Temàtica de Variació Lingüística: Dialectologia, Sociolingüística i Pragmàtica.

18/09/2002 VII Jornada sobre la Variació Lingüística: *Línies de recerca en lingüística i comunicació no verbal.* Xarxa Temàtica de Variació Lingüística: Dialectologia, Sociolingüística i Pragmàtica.

Les ideologies lingüístiques de les noves generacions barcelonines: aproximació a un projecte de recerca

Emili Boix, Mireia Galindo, Marta Juanhuix i F. Xavier Vila
(Centre Universitari de Sociolingüística i Comunicació, UB)

1 Objectius

L'objectiu central d'aquesta recerca és analitzar les manifestacions discursives de les ideologies lingüístiques de les noves generacions barcelonines escolaritzades durant els anys 80 i 90. Es parteix d'una visió força àmplia d'ideologies lingüístiques, com la proposada per Silverstein: «conjunt de creences sobre el llenguatge articulades pels usuaris com a racionalització o justificació de la seva percepció de l'estructura i dels usos lingüístics» (1979: 193) o, de manera similar, per Irvine: «el sistema cultural d'idees sobre les relacions socials i lingüístiques juntament amb la seva càrrega d'interessos morals i polítics» (1989: 255).

2 Marc teòric

La nostra recerca se centra en l'anàlisi de les ideologies lingüístiques d'un col·lectiu provinent d'una societat plurilingüe i amb polarització etnolingüística comparativament feble, en ple procés de transició social, política i econòmica.

2.1 Les ideologies lingüístiques

Les ideologies lingüístiques, com altres tipus d'ideologies (Van Dijk 1999), són normalment ideologies de grup, perquè sols les constitueixen les experiències col·lectives, la parla ordinària, les memòries, les pràctiques compartides, i els textos escrits. Les ideologies lingüístiques confor-

men la percepció de la llengua i el discurs que es construeix en l'interès de grups socials i culturals específics.

Hi ha una freqüent lluita per la legitimació entre diferents ideologies: ideologies dominants s'enfronten amb ideologies alternatives, també anomenades formes de resistència. Les ideologies lingüístiques són múltiples a causa de la complexitat de les divisions socials i de poder que es donen en els grups socioculturals (classe, gènere, clan, elits, generacions, etc.), les quals tenen el potencial de produir perspectives ideològiques divergents que indicien pertinences de grup.

Els membres d'una determinada comunitat de parla poden mostrar graus diversos de consciència pel que fa a les ideologies lingüístiques. La sociolingüística variacionista, per exemple, ja ha classificat els diferents nivells de consciència metalingüística en estereotips, indicadors i marcadors.

Les ideologies lingüístiques dels membres d'una societat fan d'intermediaris entre les estructures socials i les formes de parla. Així, podem examinar com les ideologies lingüístiques afecten el canvi lingüístic, i com aquestes ideologies són més rellevants en determinats aspectes lingüístics que no pas d'altres. Hi ha elements lingüístics més opacs a la consciència i d'altres de més transparents.

Ens interessa especialment examinar les manifestacions discursives d'ideologies lingüístiques en la generació dels joves, la més bilingüitzada en termes de coneixements lingüístics de la història del país. No debades aquesta és la primera generació que ha pogut aprendre tant català com castellà des de la seva formació inicial i bàsica. Ara bé, una cosa és el coneixement teòric de dues llengües, una altra la competència comunicativa real que se'n tingui, i encara una altra les ideologies lingüístiques envers cada codi en contacte. Així, per exemple, es consideren propis els dos codis? Es creu important preservar independent i autònom cada codi respecte de l'altre? Es considera important per al futur personal i professional el domini d'una llengua?

2.2 Una societat plurilingüe i amb polarització etnolingüística feble

La societat catalana de començament del segle XXI, i molt especialment la societat barcelonina, presenta tres trets que la singularitzen en el marc de les comunitats plurilingües i pluriculturals:

En primer lloc, es manté la reproducció intergeneracional tant de la llengua autòctona com del castellà, és a dir, no hi ha processos de mutació lingüística accelerada i massiva (Subirats 2002; Galindo i Rosselló 2004).

En segon lloc, es detecta una polarització social, política, econòmica, etc., comparativament feble dels seus dos principals components lingüístics: d'una banda, els descendents dels autòctons («catalans», «catalanoparlants», «catalans catalans», «catalans de tota la vida»...); d'una altra, els ciutadans espanyols –majoritàriament hispanòfons– immigrats al llarg del segle XX i els seus descendents («castellans», «castellanoparlants», «altres catalans», «catalans de pares immigrants»...).[1] Aquesta polarització escassa[2] es tradueix en la quasi inexistència d'institucions formalment comunitàries o ètniques en el si del que alguns analistes han descrit com una societat amb «ambigüitat de predomini ètnic o lingüístic» (McAndrew 2003).

En tercer lloc, les competències bilingües i plurilingües atenyen una amplíssima extensió social, per bé que desigual. En termes de Catalunya, i segons el cens de 1996,[3] només un 5% de la població ignorava absolutament el català (no l'entenia) i menys del 25% es declarava incapaç de parlar-lo (Farràs, Torres i Vila [ed.] 2000), mentre que el castellà era –quasi– universalment entès i parlat. Pel que fa a l'anglès, prop d'un 20% de la població es declarava capaç de parlar-lo (Castells i Tubella 2002: 111). Aquesta plurilingüització és especialment marcada en les generacions més joves, entre les quals la capacitat de parlar i escriure el català depassa el 90% i el 80%, respectivament, i la capacitat de parlar anglès

[1] Fins i tot la classificació d'aquesta població en *dos* subgrups és metodològicament discutible. D'una banda, ignora l'existència d'amplis col·lectius intermedis i fluctuants (normalment més del 10%) que tendeixen a presentar-se com a bilingües; d'una altra, parteix d'un criteri –el lingüístic– que hom pot considerar etnolingüísticament esbiaixat, ja que tendeix a reproduir la divisió català/castellà prevalent entre els descendents dels autòctons, però no necessàriament en la resta de la societat.

[2] I cercada explícitament per la major part dels actors socials, fins al punt que pot considerar-se un dels valors centrals del país.

[3] Les dades de 2001, actualment en anàlisi, indiquen pocs canvis en aquest panorama.

«amb fluïdesa» se situa en el 28,1%, amb un 27,7% suplementari que afirma entendre'l.

És obvi, per tant, que la societat catalana de començament de segle s'allunya considerablement tant del model d'integració republicà gal basat en l'anihilament de la diferència cultural i en l'adopció obligatòria de la totalitat de l'estoc cultural francofrancès, dels models de *melting pot* tradicional dels EUA, o de les propostes de societats de base comunitarista. El model d'incorporació social a Catalunya constitueix un model singular que alguns analistes han denominat el «model de l'empeltament» (Cardús 2002).[4] Al centre d'aquest procés hi hauria la potenciació no sols d'una competència comunicativa bi- i, cada cop més, trilingüe, sinó també la legitimació de la necessitat d'aquesta competència i de la seva conversió en un repertori lingüístic compartit per tota la comunitat.

2.3 Una societat en evolució cap a un nou model polític, econòmic i lingüístic

La societat catalana es troba immersa en un procés de transformacions complexes a causa de la reformulació del seu paper a Espanya, a Europa i al món enmig del procés de la globalització. Central per a aquest procés és la transició des de l'industrialisme, mode de producció en el qual el progrés econòmic es deriva de la generació de més béns a menys cost, cap a l'*informacionalisme*, en el qual l'avenç depèn fonamentalment de la capacitat –desenvolupada exponencialment per les noves tecnologies d'informació i comunicació– d'analitzar i gestionar volums d'informació cada cop més grans en lapses de temps cada cop més breus (Castells 2003).

Les transformacions socioeconòmiques a què assisteix l'economia catalana són de gran magnitud, i impacten òbviament en els hàbits i les consciències dels ciutadans. En primer lloc, tant el pas cap a l'informacionalisme com l'obertura als mercats internacionals impliquen una mercantilització creixent dels coneixements lingüístics. Al llarg dels dos darrers segles, les elits dels estats nació havien maldat per convertir les (seves) llengües *estat-nacionals* en obligatòries i suficients per al progrés social (veg. Aracil 1986, Bourdieu 1982, Boix i Vila 1998). L'obertura i

[4] I que el repte de les noves immigracions forçaria a actualitzar; en aquest sentit, vegeu Marí (2002).

la integració en temps reals dels mercats mundials sobre la base d'una societat xarxa aparellada a l'informacionalisme (Castells 2003) estan forçant la reavaluació dels capitals lingüístics. En altres termes, si bé la *llengua legítima* de l'estat nació pot mantenir bona part de la seva capacitat discriminant (Lamuela 1994), la seva hegemonia indiscutible es veu alterada per la valoració a l'alça de tota una altra sèrie de capitals lingüístics (Boix i Vila 1998). En la pràctica, la llengua hipercentral (Calvet 1999; Calvet i Varela 2000) esdevé cada cop més necessària en més àmbits que escapen al control de les autoritats estatals; en el nou context hi ha col·lectius que poden prescindir obertament d'aquestes llengües –com ara en el cas dels japonesos a Catalunya (Fukuda 2003)– sense menyscapte de les seves expectatives de progrés social i econòmic. Els processos d'afebliment de les fronteres impliquen d'altra banda un replantejament del paper de les llengües circumveïnes (en el nostre cas, molt especialment del francès). Simultàniament, els nous espais generats pels processos polítics d'autonomitzacions, federalitzacions i de *devolucions* permeten reavaluar a l'alça les varietats lingüístiques minoritzades durant el segle XX.

En pocs mots, s'albira l'establiment d'un nou ordre lingüístic internacional encara incert (Fishman 1999; Calvet 1999), basat tant en el plurilingüisme social com en les demandes de poliglotització creixent. Aquest nou ordre afecta i afectarà les identitats i percepcions de vitalitat etnolingüística i serà, en bona mesura, bastit damunt el marc ideològic i discursiu del liberalisme econòmic.

2.4 Acadèmics i usuaris: discordances en els criteris de valoració?

Qualsevol llengua és, per definició, un sistema de regles i normes que, per bé que inclouen una notable *heterogeneïtat estructurada*, no deixen res a l'atzar (veg. Chambers 1995). Gràcies a la competència comunicativa, els parlants de qualsevol comunitat de parla tenen nocions que permeten discernir entre el que és correcte i/o adequat i allò que és incorrecte i/o inadequat, fins i tot en el cas que cap gramàtic no hagi traduït les normes en *normatives* explícites que regulin els bons usos (per al català, veg. Soler 1985). En les llengües occidentals establertes, els esforços per difondre les varietats codificades han reeixit a desenvolupar un grau d'acord més que considerable entre els criteris dels acadèmics i els judicis dels parlants. Aquest acord arriba a l'extrem que, en el cas

cada vegada més freqüent que el multilingüisme sigui percebut com un capital valuós, hom prefereix els bilingües que són capaços de comportar-se com a unilingües en cadascuna de les seves llengües, abans que els parlants provinents de comunitats que fan un ús habitual de dues o més llengües i les alternen amb profusió, amb l'argument que aquestes no són més que varietats *corrompudes* (veg. l'estudi de Heller 2000 en comunitats francòfones minoritàries del Canadà anglòfon).

De fet, la simbiosi entre el poder polític, l'acadèmia i les institucions de control lingüístic ha provocat que el de la llengua sigui un dels terrenys en què el parer dels usuaris resti més en segon terme enfront dels criteris dels especialistes legítims, tal com ha exposat Deborah Cameron (1995) per al cas de l'anglès. Aquesta dissonància entre els usuaris i codificadors es tradueix en una llarga tradició de planys per la corrupció lingüística, tradicional en bona part de les cultures –si més no occidentals–, replantejat modernament en forma de denúncies contra els efectes de les noves tecnologies i la presumpta decadència del sistema escolar.

El tòpic de la pèrdua d'habilitats lingüístiques de les noves generacions és ubic –tot i que no necessàriament universal– en el discurs acadèmic dels lingüistes catalans. En aquest cas, el tòpic presenta a més un conjunt de particularitats, derivades essencialment de la condició de llengua minoritzada d'aquest idioma. En primer lloc, la simbiosi entre elits dirigents i institucions de codificació lingüística no ha assolit, per al català, ni la fortalesa ni la tradició de què gaudeix en les llengües estàblertes, de manera que hi ha una discordança notòria entre les varietats formals emprades per les elits i els models de llengua codificada propugnada per les institucions normativitzadores. Això implica que, arreu del territori, l'estàndard *de facto* –les varietats emprades en els àmbits formals– s'allunyi de les solucions normatives (Vila 2000). En segon lloc, en català hi ha oberts diversos fronts de combat entre fraccions de les elits i institucions normativitzadores; el cas és especialment conflictiu al País Valencià, on bona part dels grups dirigents neguen obertament la legitimitat de la codificació existent i tenen engegats processos de codificació alternativa i divergent; el darrer canvi de majories polítiques a les Illes Balears sembla estar obrint un segon front en aquest mateix sentit. En tercer lloc, les particularitats de la tradició normativista del català i les mateixes dissensions entre els codificadors del català fan percebre a molts la normativa del català com a encarcarada i discutible. Finalment, la pressió del castellà –llengua establerta en què les discordances expressades són

comparativament mínimes– contribueix a desestabilitzar encara més la posició del català.

Tot plegat genera una percepció pública de falta de consens entorn d'un model lingüístic únic que facilita enormement l'expressió del dissentiment popular en relació amb les directrius normativistes. En pocs mots, cal esperar que la manca d'acord i de suport interns sumats a la pressió externa facilitin l'aparició entre els usuaris de discursos que qüestionin l'autoritat dels criteris normativitzadors i que explicitin parers aliens als seus criteris, de manera que permetin aparèixer les normes *alternatives* de la llengua.

3 L'estudi pilot: els grups de discussió a la UB

Abans de delimitar el sector objecte d'estudi, durant la primavera del 2002 es va fer una exploració prèvia de les ideologies lingüístiques de l'alumnat de 2n cicle de la UB (Boix i Rosselló 2003). D'acord amb les 5 divisions de què constava aquesta Universitat, es van formar 5 grups de discussió d'entre 5 i 7 persones cadascun, moderats per un estudiant catalanoparlant de 3r cicle, també de la UB, que tenia una edat similar a la dels participants (per afavorir la proximitat i aconseguir un to distès). En cada grup hi havia estudiants catalanoparlants, castellanoparlants i bilingües familiars. El moderador va parlar en català en tot moment, i els participants en català o castellà, segons les seves preferències. Aquests grups de discussió, de gairebé una hora de durada cadascun, es van enregistrar i transcriure.

Bona part de l'alumnat de la UB ha estat bilingüitzat en català i castellà en la seva formació primària i secundària. Aquesta preparació lingüística explica que en aquesta universitat no sigui problemàtic el sistema lingüístic que ha estat anomenat de «llibertat emissiva però no receptiva» (Pons 1999, Boix 2000). És a dir, els membres de la comunitat universitària poden emetre missatges en català o en castellà, però no poden obligar cap interlocutor a respondre'ls en la mateixa llengua.

En aquest marc de bilingüització, si més no receptiva i generalitzada, es va demanar als participants que reflexionessin sobre: (1) la competència lingüística pròpia, (2) el codi (o codis) vehicular(s) de l'ensenyament (els usos lingüístics del professorat a l'aula i les llengües de la bibliografia), (3) la introducció de l'anglès a la Universitat i (4) les tries i

alternances de llengua a classe provocades per la presència d'alumnat al·loglot.

Un dels temes que va provocar més polèmica va ser l'arribada d'estudiants al·loglots gairebé sempre desconeixedors de la llengua més petita, la catalana. Quan les normes del bilingüisme deixen de funcionar, es trenca el fràgil equilibri entre català i castellà. Aquesta situació planteja una negociació de codi: en quina llengua s'ha d'impartir una classe?

Quan s'exposava aquest cas als estudiants, aquests es decantaven clarament per l'adaptació o acomodació a favor de la llengua castellana per tal d'assegurar la comunicació i d'ajudar la persona més feble, el nouvingut. Primava així un factor de «solidaritat» amb l'estudiant, per damunt de consideracions de caire més teòric o global. Sols alguns estudiants eren plenament conscients que aquest abandó de la llengua (un efecte de la mobilitat creixent que la globalització afavoreix) perjudicava la llengua pròpia del país. En paraules d'un d'aquests estudiants:

> XXX: «...A qui volem *faltar el respecte*, al català o a l'estudiant?» (Informant catalanoparlant. Facultat de Geografia i Història, UB.)

Un altre discurs ideològic que es va trobar de manera recurrent és el de la «imposició»:

> VHT: «*...quan se'm va intentar imposar el català* [a l'escola] en un moment vaig sortir plorant, després vaig parlar català i poc a poc el vaig anar agafant i vaig dir "eh, m'encanta el català", *o sigui, jo ho he decidit, ningú no m'ho ha imposat!* Ni eren els amics, ni era la família, ni era la nòvia, ni era ningú. O sigui, em vaig començar a acostar al català i el vaig agafar de ple». (Informant bilingüe familiar català/castellà. Facultat d'Econòmiques, UB.)

En fragments com aquest es veu com la concepció de la llibertat individual és allò més important, enfront de qualsevol coerció exterior. El català corre més risc de ser identificat amb la imposició, potser perquè és la llengua de l'ensenyament reglat, mentre que la imposició per part del castellà esdevé més opaca.

És a partir d'aquest estudi pilot que va poder-se dissenyar la part experimental de l'estudi VARCOM, que presentem a continuació. Tal com

veurem, aquest estudi vol escatir amb més detall les ideologies lingüístiques d'un sector social molt concret: els futurs empresaris.

4 L'estudi sobre ideologies del projecte VARCOM

4.1 Temes tractats

L'estudi sobre ideologies que es duu a terme en el projecte VARCOM tracta, en primer lloc, la representació de la competència comunicativa (*saber parlar bé*), és a dir, les representacions de les habilitats comunicatives, la correcció gramatical, l'adequació, les interferències i els canvis de codi, el llenguatge transgressor de tabús i prohibicions morals i socials, i la variació dialectal. En segon lloc, examina la representació dels requeriments lingüístics del mercat en un futur immediat. En tercer lloc, investiga la visió del futur de les llengües en contacte a Catalunya i, en particular, l'opinió entorn del grau d'intervencionisme necessari per modificar la situació actual. I, finalment, l'estudi examina la relació entre llengua i identitat.

4.2 Metodologia i materials d'anàlisi

D'acord amb el disseny general del projecte VARCOM, s'ha entrevistat 18 estudiants de les facultats d'Econòmiques i Empresarials de la UB d'entre 18 i 26 anys. Per eliminar de l'estudi les variables *sexe* i *varietat dialectal* només s'ha treballat amb noies nascudes a la zona lingüística central de Catalunya. Les informants es distribueixen en tres grups segons la seva llengua familiar: 6 són catalanoparlants, 6 castellanoparlants, i 6 més bilingües familiars. Totes declaren tenir suficient nivell oral d'anglès per mantenir una conversa amb una persona angloparlant nadiua.

Les entrevistes, individualitzades i semidirigides, s'han fet en la llengua familiar de les informants (en català a les bilingües familiars). Duren mitja hora aproximadament, i s'han enregistrat en format audiovisual, amb dues càmeres de vídeo. Aquesta tècnica de recollida de dades permet analitzar discordances entre producció verbal i no verbal, però, com a contrapartida, condiciona el grau de formalitat de l'acte comunicatiu. (Per al guió de l'entrevista, vegeu l'annex.)

A més de les entrevistes, el projecte ha aplegat igualment informació sobre els capitals econòmics, socials (llar, estudis, feina, amistats, associacionisme, etc.), i culturals i lingüístics de cada entrevistada (vegeu com s'han elicitat aquests materials a <http://www.ub.es/filcat>, ruta: recerca > lingüística > varcom). El nivell de coneixement lingüístic en cada idioma s'ha obtingut mitjançant el portafoli lingüístic del Consell d'Europa (<http:// culture2.coe.int/portfolio>), amb una taula d'autoavaluació lingüística adaptada.

5 Per acabar

És ja un tòpic que les noves generacions s'estan inserint en un marc polític, social, econòmic i tecnològic que difereix profundament del que va imperar durant bona part del segle XX. En el cas català, les transformacions culturals i ideològiques aparellades amb els processos de transformació en curs es veuen accentuades pel fet que les dues darreres dècades han coincidit amb l'esforç més important de recuperació de la llengua després de molts anys de persecució. Per aquest motiu resulta fonamental comprendre les mentalitats, les representacions, les ideologies lingüístiques de la primera generació de ciutadans catalans àmpliament competents en les dues llengües oficials del país. VARCOM constitueix un esforç per avançar en aquest sentit, tant des del punt de vista del sector seleccionat com des del punt de vista de les metodologies de recerca adoptades.

Referències bibliogràfiques

ARACIL, Lluís Vicent (1986): «"Llengua nacional": una crisi sense crítica?». *Límits* 1, pàg. 9-23.

BOIX, Emili (2000): «Ideologies i usos lingüístics dels universitaris catalans». Dins Noguero, J. (ed.): *L'ús del català entre els joves*. Sabadell: Caixa de Sabadell.

— (2003): «Three ways of studying language ideologies». Tübingen: Universität Tübingen.

BOIX, Emili i Carles de ROSSELLÓ (2003): *Les ideologies lingüístiques de l'alumnat de la Universitat de Barcelona.* Departament de Filolo-gia Catalana, Universitat de Barcelona, Recerca DEA inèdita.

BOIX I FUSTER, Emili i F. Xavier VILA I MORENO (1998): *Sociolingüística de la llengua catalana.* Barcelona: Ariel.

BOURDIEU, Pierre (1982): *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*. Poitiers: Fayard.

CALVET, Louis-Jean (1999): *Pour une écologie des langues du monde.* París: Blon.

CALVET, Louis-Jean i Lía VARELA (2000): «XXIe siècle: le crépuscle des langues? Critique du discours Politico-Linguistiquement Correct». *Estudios de Sociolingüística* 1, pàg. 47-64.

CAMERON, Deborah (1995): *Verbal Hygiene*. Londres: Routledge.

CARDÚS, Salvador (2002): «Ciutadania i identificació política. Apunts per a un model d'anàlisi de la societat catalana». *L'Espill*, segona època, 11, pàg. 125-135.

CASTELLS, Manuel (2003): *L'era de la informació. Economia, societat i cultura.* Vol. I-III. Barcelona: Editorial UOC.

CASTELLS, Manuel i Imma TUBELLA (dir.) (2002): *La societat xarxa a Catalunya.* Informe de recerca, I. Barcelona: Editorial UOC. <http://www.uoc.edu/in3/pic>

CHAMBERS, Jack K. (1995): *Sociolinguistic Theory. Linguistic Variation and its Social Significance.* Cambridge, M.A.: Blackwell.

DIJK, T.A. van (1999): *Ideología: una aproximación multidisciplinaria.* Barcelona: Gedisa.

FARRÀS I FARRÀS, Jaume, Joaquim TORRES I PLA i F. Xavier VILA I MORENO (ed.) (2000): *El coneixement del català 1996. Mapa sociolingüístic de Catalunya. Anàlisi de l'Enquesta Oficial de Població de 1996.* Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya.

FISHMAN, Joshua A. (1999): «The new linguistic order». *Foreign Policy* 113. Trad. cat.: — (2001): «El nou ordre lingüístic internacional». *Digit HVM. Revista digital d'humanitats:* <http://www.uoc.edu/humfil/articles/cat/fishman/fishman_imp.html>

FUKUDA, Makiko (2003): «Les ideologies lingüístiques de la comunitat japonesa a Barcelona». Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, Recerca DEA inèdita.

GALINDO, Mireia i Carles de ROSSELLÓ (2003): «Potser no anem tan malament. Les dades d'ús lingüístic familiar de l'enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona». *Revista de Llengua i Dret* 40, pàg. 267-290.

GILES, Howard i Patricia JOHNSON (1987): «Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance». *International Journal of the Sociology of Language* 68, pàg. 69-99.

HELLER, Monica (2000): «Bilingualism and identity in the post-modern world». *Estudios de Sociolingüística. Linguas, sociedades e culturas* 1, pàg. 9-24.

IRVINE, Judith T. (1989): «When Talk isn't Cheap: Language and Political Economy». *American Ethnologist* 16 (2), pàg. 248-267.

LAMUELA, Xavier (1994): *Estandardització i establiment de les llengües.* Barcelona: Edicions 62.

MARÍ, Isidor (2002): *Una política intercultural per a les Balears? Informe per al debat.* Palma: Direcció General de Cultura, Conselleria d'Educació i Cultura, Govern de les Illes Balears; «SA NOSTRA» Caixa de Balears, Fundació «SA NOSTRA».

MCANDREW, Marie (2003): «La educación en situaciones de ambigüedad de dominio étnico: Bélgica, Cataluña, Irlanda del Norte y Quebec».

Dins GARRETA, Jordi, Lluís SAMPER i Núria LLEVOT (2003): *Relaciones étnicas y educación en una sociedad dividida: Quebec.* Lleida: Universitat de Lleida, pàg. 101-117.

PONS, Josep M. (1999): *Política lingüística a la UB.* Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.

SCHIEFFELIN, Bambi B., Kathryn WOOLARD i Paul V. KROSKRITY (ed.): *Language Ideologies. Practice and Theory.* Oxford: Oxford University Press.

SILVERSTEIN, Michael (1979): «Language Structure and Linguistic Structure». Dins CLYNE, Paul R. *et al.* (ed.): *The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels.* Chicago: Chicago Linguistic Society, pàg. 193-247.

SOLÀ, Joan (2000): «Reflexió breu sobre el concepte de "normativa"». Dins Macià i Guilà, Jaume i Joan Solà (ed.): *La terminologia lingüística en l'ensenyament secundari. Propostes pràctiques.* Barcelona: Graó, pàg. 39-46.

SOLER, Josep (1985): «Language, Standardization and Norm Formation in Catalonia». Tesi doctoral no publicada, Indiana University.

SUBIRATS, Marina (2002): «Els trets lingüístics». Dins GINER, Salvador (dir.) (2002): *Enquesta de la regió de Barcelona 2000. Condicions de vida i hàbits de la població.* Barcelona: Mancomunitat de Municipis de l'AMB, Diputació de Barcelona, pàg. 180-187.

TOLLEFSON, James W. (1991): *Planning Language, Planning Inequality. Language Policy in the Community.* Londres i Nova York: Longman.

VILA I MORENO, F. Xavier (2000): «Algunes aportacions des de la sociolingüística a l'ensenyament i el debat sobre l'estàndard del català». Dins Macià i Guilà, Jaume i Joan Solà (ed.): *La terminologia lingüística en l'ensenyament secundari. Propostes pràctiques.* Barcelona: Graó, pàg. 25-38.

VILADOT, M. Àngels (1992): *Identitat i vitalitat lingüística dels catalans.* Barcelona: Columna.

Annex. Guió de les entrevistes semiestructurades per a l'estudi de les ideologies lingüístiques

1 La competència comunicativa

1.1 La representació de la competència comunicativa

1 Pensa en un personatge conegut –actors, artistes, personalitats, famosos, etc.– que a tu et sembla que sap parlar bé; no que t'agradi què diu, el contingut, sinó que t'agradi com ho diu.

A. L'entrevistada dubta: què volem dir amb «parlar bé» *(passeu a 2)*

B. L'entrevistada esmenta un nom *(passeu a 3)*

2 El que tu entenguis per «parlar bé»: que se sap expressar bé, que parla correctament..., el que sigui. (Altres: comunicar el que vol dir, transmetre les seves idees, parlar amb propietat...)

3 I se te n'acut un que no sàpiga parlar bé?

Noms *(passeu a 4)*

4 I en (*català / castellà*)?

5 I tu per què diries que parlen bé o malament?

A. Correcció lingüística

B. Habilitats comunicatives

i. Adequació

ii. Coherència

iii. Cohesió

C. Tabús

D. (Des)igualitarisme

E. Interferències lingüístiques i canvi de codi

F. Fonètica articulatòria

6 Fins a quin punt cal seguir les normes de les gramàtiques (o les acadèmies) de la llengua per parlar bé?

7 A més de les normes de les gramàtiques (o acadèmies) de la llengua, quines altres habilitats ha de tenir un parlant per saber parlar bé?

8 Es pot parlar bé dient paraulotes, renecs...? Per què?

9 Hi ha parlars o dialectes millors que d'altres?

10 Creus que una persona que parli mig en català i mig en castellà parla bé?

11 Resumim, doncs: què vol dir parlar bé?

1.2 L'avaluació de la competència comunicativa pròpia

8 Tu creus que parles bé?

9 Alguna vegada algú t'ha dit que parles malament? Per què t'ho han dit?

A. Sí, a l'escola, un professor... *(passeu a 11)*
B. Sí, un amic, un familiar, un conegut... *(passeu a 12)*

10 I fora de l'escola o de la facultat?

11 I a l'escola o a la facultat?

12 Et sembla bé que et corregeixin? Per què?

2 El mercat lingüístic

13 I ara canviem de tema. És possible que ja hagis fet pràctiques o que ja hagis treballat. Però, exactament, en quina mena de feina t'agradaria treballar de manera regular?

A. Sector
B. Expectatives professionals

14 Estaries disposada a desplaçar-te? On i per quan de temps (temporalment i/o definitivament)?
A. Mobilitat
B. Temps

15 Creus que el mercat laboral en què estàs a punt d'entrar et planteja alguna mena de requeriments lingüístics (Aclariment: si has de saber llengües o tenir algunes habilitats comunicatives en particular)?
A. Sí: Llengües
B. Sí: Habilitats comunicatives
C. No

2.1 Llengües

16 Quines llengües necessitaràs? Per a quina mena de funcions? On i quan faràs servir (*les llengües enunciades*)?

17 I tu, personalment, creus que les domines prou?

18 I si entressis a treballar, per exemple, en el sector de la banca, amb quins requeriments lingüístics et trobaries?

19 Hi ha alguna llengua en què et sentis més segura parlant? Per què?
A. Llengües estrangeres
B. Català / castellà

20 I entre el català i el castellà? Per què?

21 I amb les llengües estrangeres? En quines et sents més segura? Per què?

2.2 Habilitats comunicatives

22 A més de dominar llengües, creus que el mercat et demana habilitats comunicatives?
A. Sí
B. No

23 Creus que la formació que has rebut, a l'escola i a la universitat, t'ha preparat des d'un punt de vista lingüístic?, és a dir, t'ha proporcionat prou habilitats orals i escrites per defensar-te i espavilar-te al lloc de feina? Per què?

A. Sí

B. No

3 La vitalitat etnolingüística subjectiva

24 Ara que ja ens has dit quines llengües et demanarà el camp laboral en què et mouràs (*treballaràs a la caixa, al banc...*), per què creus que (*l'anglès i/o el castellà i/o el català, etc.*) és/són tan important(s) per accedir al mercat laboral, i en canvi (*l'anglès i/o el castellà i/o el català, etc.*) no ho és/són?

A. Perquè hi ha llengües que tenen més demanda, més sortida, un mercat més ampli, etc. (En cas de resposta concreta, passeu a 26)

25 Què vols dir amb això de (*més demanda, més sortida, mercat més ampli, etc.*)?

26 Com creus que la globalització econòmica afectarà la situació de les llengües (en general, de les llengües del món)?

A. Desapareixeran

B. Quedaran relegades a l'àmbit familiar, etc.

C. Continuaran com fins ara

D. Milloraran (ampliaran àmbits d'ús, etc.)

27 I amb el català en concret?

28 Davant d'aquest panorama de les llengües del món, creus que s'hi hauria d'intervenir d'alguna manera? Qui i com?

29 Fins aquí hem parlat dels requeriments lingüístics que a tu, en concret, se't demanaran. Ara, parlem de les persones estrangeres que estan arribant al nostre país: Quins són els requeriments lingüístics que es troben a l'hora d'establir-se i de participar en la nostra societat?

30 Perquè... fins a quin punt creus que per participar en la nostra societat cal saber català?

31 I castellà? Fins a quin punt cal saber castellà en la nostra societat?

4 Llengua i identitat

32 Què vol dir ser català, què cal per ser català?

33 Perquè... es pot ser català sense saber parlar català? I sense fer-lo servir mai?

Moltes gràcies.

Hipòtesis sobre la representació multimodal (verbal i gestual) dels esdeveniments

Núria Alturo
(Universitat de Barcelona)

1 Introducció

Aquest article mostra els resultats d'un estudi exploratori realitzat per Núria Alturo i Lluís Payrató en el marc del projecte VARCOM (*Variació, comunicació multimodal i multilingüisme: estils discursius i ideologies lingüístiques en textos orals*),[1] que va ser realitzat amb un doble objectiu, metodològic i analític: en primer lloc explorar les dificultats de la recollida de dades audiovisuals, per tal de millorar el protocol d'enregistrament de dades del projecte VARCOM;[2] en segon lloc definir unes hipòtesis de treball per tal d'estudiar, en les dades del projecte VARCOM, la forma en què la parla i la gesticulació contribueixen a mostrar la perspectiva del parlant sobre l'estructura esdevenimental de la situació que descriu.

---

[1] El projecte VARCOM és finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia (BFF2001-3866). Els continguts d'aquest article van ser presentats per primera vegada per Alturo i Payrató (2002) en el *Congrés de l'Associació Espanyola de Lingüística Cognitiva* (AELCO) celebrat a València, i posteriorment per la mateixa Alturo (2002), en la *Jornada sobre la variació lingüística* les actes de la qual recull aquest volum. D'altra banda, les hipòtesis 1 i 2 s'han presentat en el *8è Congrés de l'Associació Internacional de Lingüística Cognitiva* (Alturo i Payrató 2003), i la hipòtesi 4, sobre la polifonia, en el *8è Congrés de l'Associació Internacional de Pragmàtica* (Payrató i Alturo 2003).

[2] La realització d'aquest estudi exploratori ens va permetre, pel que fa a la metodologia de recollida de dades, millorar la tècnica de l'enregistrament audiovisual (utilització de dues càmeres, enquadrament de l'objecte, etc.), alhora que ens va ajudar a prendre decisions rellevants sobre la mena d'estímuls que havíem d'utilitzar, particularment la d'excloure (per la seva durada excessiva, en relació amb el conjunt de dades) la projecció d'un vídeo curt.

En els apartats següents mostro les hipòtesis de treball que Lluís Payrató i jo mateixa hem definit sobre la base de l'anàlisi multimodal d'una narració oral. A partir d'aquestes hipòtesis esperem estudiar més endavant, en les dades del projecte VARCOM, la forma en què la parla i la gesticulació contribueixen a mostrar la perspectiva del parlant sobre l'estructura esdevenimental de la situació (estat, activitat o acció) que descriu.

2 Les dades: l'ànec Donald

Per a la definició de les hipòtesis es van analitzar els materials recollits en l'estudi exploratori del projecte VARCOM: una narració oral elicitada a partir d'un estímul audiovisual, seguint el model dels experiments en què McNeill (1992) usa els dibuixos animats del gat Silvestre. En el moment de realització de l'estudi no disposàvem de la història de Silvestre que havia usat McNeill, de manera que vam optar per un altre personatge: l'ànec Donald, concretament la història *Bee at the beach.* Com en el cas del material usat per McNeill, la història de Donald contenia poc diàleg i molta acció, així com una estructura narrativa típica, amb orientació, complicació, clímax i desenllaç, cosa que feia preveure l'ús, en les diverses seccions de la història, d'expressions d'estat, d'activitat i d'acció.

Es va demanar a l'informant que havia de ser enregistrat, un home adult d'uns vuitanta anys en bon estat físic i mental, que veiés dues vegades el vídeo del curt d'animació infantil *Bee at the beach.* Se li va explicar que després hauria d'explicar la història del vídeo al seu nét de 3 anys, que era també el fill de la investigadora que s'ocupà de l'enregistrament, i que ho hauria de fer com si li expliqués un conte. Com en el cas de les investigacions dutes a termes per McNeill, es va dir a l'informant que el motiu de l'experiment era fer un estudi sobre la memòria, sobre «la mena de coses que recordem quan hem d'explicar una història que hem vist». Un cop acabat l'experiment li fou explicat el nostre interès per la interacció entre gest i parla, i la necessitat que havíem tingut de desviar la seva atenció dels seus propis gestos.

La narració que el parlant va produir té una durada de poc més de set minuts, i constitueix un exemple de conte familiar. La relació personal entre l'informant (l'avi), la persona a qui explicava el conte (el nét) i l'investigador (la mare del nen), i el fet que l'enregistrament es fes al

domicili particular del nen van contribuir sens dubte a atorgar naturalitat a la situació, tot i el procediment experimental que va motivar la situació i la presència de la càmera que enregistrava l'escena.

3 Marc conceptual

L'anàlisi de la narració sobre l'ànec Donald i l'abella parteix de l'assumpció de dues hipòtesis de treball: la primera sobre la relació entre la gesticulació i la parla; la segona sobre la naturalesa dels esdeveniments.

En primer lloc, creiem, seguint McNeill (1992), que la GESTICULACIÓ (il·lustrativa) i la PARLA són activitats coordinades (sincronitzades) en el context de la comunicació multimodal humana, però que no es realitzen de forma necessàriament coincident. El gest constitueix un reflex automàtic dels processos mentals d'organització de la informació, i en aquest sentit pot mostrar o il·lustrar la informació que el parlant està organizant en la seva ment fins i tot abans que la verbalitzi.

En segon lloc, pensem, tal com s'ha definit a Alturo (1997, 1999, 2001), que els esdeveniments no s'han d'entendre com a classes objectives de situacions del món, sinó com a formes subjectives de conceptualització d'aquestes situacions que estan fonamentades en dos mecanismes perceptius generals: la percepció del moviment (entès com a canvi d'estat o com a desplaçament en el temps o en l'espai) i l'escaneig sumari (discret, com un tot) o dimensional (seqüencial, o estructurat internament).[3] Així, per exemple, en una situació en què un nen i una joguina es relacionen, el parlant pot focalitzar la imatge estàtica del nen que sosté la joguina a la mà i observar-la de forma sumària (1) o dimensional (2). O bé pot focalitzar la relació dinàmica entre el nen i la joguina i, també, observar-la de forma sumària (3) o dimensional (4):

[3] El terme *escaneig* és usat per Langacker (1990), que distingeix l'*escaneig sumari* de l'*escaneig seqüencial*. El terme *escaneig seqüencial* no ens sembla prou adequat, ja que no dóna compte de la conceptualització no sumària de caràcter no seqüencial (com a «La pel·lícula m'està agradant»), tal com s'explica a Alturo (1997, 1999, 2001). Preferim, doncs, el terme *dimensional*, que prenem de Jackendoff (1991).

(1) El nen té (*està tenint) la joguina a la mà [sumari]

(2) El nen sosté (=està sostenint) la joguina a la mà [dimensional]

(3) El nen juga (*està jugant) amb la joguina [sumari]

(4) El nen està jugant (*juga) amb la joguina [dimensional]

Els exemples (1) a (4) mostren la verbalització, en el llenguatge, de les quatre formes de conceptualització de les situacions que es deriven de la posada en funcionament dels mecanismes perceptius corresponents. Aquestes formes de conceptualització poden ser anomenades de la mateixa manera que les classes de situacions en tipologies objectives com Vendler (1957), Kenny (1963) o Smith (1991), entre d'altres, amb el benentès que, a diferència d'aquestes tipologies, la que nosaltres proposem no es refereix a les propietats objectives de les situacions, sinó a la forma, subjectiva, en què les percep el parlant que les vol descriure. Així doncs, segons la forma de conceptualització podem distingir quatre classes diferents d'esdeveniments:

ESDEVENIMENT	CONCEPTUALITZACIÓ
Acció	• Presència de moviment • Escaneig sumari
Activitat	• Presència de moviment • Escaneig dimensional
Estat no discret	• Absència de moviment • Escaneig dimensional
Estat discret	• Absència de moviment • Escaneig sumari

4 Formulació de les hipòtesis

Per tal de formular les hipòtesis sobre la representació multimodal dels esdeveniments, vam procedir de la manera següent: en primer lloc, vam seleccionar les unitats oracionals del text en què el verb s'usava en mode

indicatiu o en infinitiu i les vam etiquetar com a representacions d'accions, activitats, estats no discrets o estats discrets. En segon lloc, vam observar la gesticulació il·lustrativa que acompanyava o precedia aquestes unitats oracionals.

El resultat d'aquesta observació són les hipòtesis que presentem tot seguit, que es refereixen a l'articulació coexpressiva de parla i gest en la representació, en el discurs, dels diversos tipus d'esdeveniments (hipòtesis 1 i 2), l'organització dinàmica de la informació (hipòtesi 3), i la manifestació de punts de vista diferents que coexisteixen el discurs d'un mateix parlant (hipòtesi 4).

4.1 Hipòtesi 1. La gesticulació i la parla reflecteixen les mateixes formes d'escaneig de les situacions

La parla i la gesticulació són elements d'un únic procés integrat de formació d'enunciats. Totes dues reflecteixen l'ús que el parlant fa de dues formes de pensament oposades: la conceptualització sintètica de la imatge global (*escaneig sumari*), que es guarda en la ment com una entitat discreta, i la conceptualització analítica de l'estructura interna d'aquesta imatge (*escaneig dimensional*), que s'emmagatzema com una entitat no discreta. En el text, l'escaneig sumari s'observa, per exemple, quan el parlant pronuncia la frase (5) i al mateix temps aixeca la mà dreta i tanca el puny, simulant el gest d'agafar el paraigües. En l'aclariment terminològic que tanca la frase («al parasol, que diuen»), el gest de tancament és innecessari, i el parlant es limita a mantenir el puny tancat i aixecat, i a fer un gest emfàtic posant el puny endavant. En canvi, l'escaneig dimensional apareix en la frase (6), en què el narrador descriu la situació no discreta en la qual l'ànec Donald està buscant un lloc buit, en la platja, per posar-hi la tovallola. En aquest cas, el gest és un gest obert, sense final sobtat, en què la mà dreta, oberta cap a sota i situada a mitja alçada, es mou a dreta i esquerra per il·lustrar el moviment, en procés, de la cerca d'espai.

(5) I Pato Donald, es va agafar al paraigües aquell, al parasol, que diuen

(6) I Pato Donald, (a)nar buscant, (a)nar buscant

La hipòtesi 1 implica que el que tradicionalment anomenem *aspecte* (morfològic o oracional) té un fonament cognitiu, i suggereix, per tant,

que cal estudiar els fenòmens aspectuals des de la perspectiva més àmplia del processament de la informació. L'adopció d'aquesta perspectiva ens permetria, per exemple, explicar la relació entre els valors aspectuals i l'estructura del discurs, tal com s'intenta fer a Alturo (2001).

4.2 Hipòtesi 2. El gest mostra propietats, no relacions

No existeixen gestos que mostrin la relació estativa entre entitats (individus, objectes o situacions); per exemple, tenim un gest per a «gran», però no per a «és» a «La nina és gran»; i un gest per a «a tu» però no per a «tinc» a «Et tinc a tu». Quan dues o més entitats mantenen una relació d'estativitat, allò que gestualitza el parlant són les propietats de les entitats relacionades, però no la relació pròpiament dita.

Quan el parlant profereix (7), allò que gestualitza no és la relació estativa representada en el verb *estar*, sinó una propietat de l'entitat que es descriu, és a dir, de *la platja*: les mans del parlant pugen cap al centre, cap a amunt, i s'obren després cap a fora per dibuixar un cercle que es tanca en baixar les mans a la posició de repòs, als costats del cos. El cercle il·lustra una propietat dimensional de la platja, que es manifesta també en l'allargament de la vocal tònica de l'adjectiu que descriu aquesta propietat: *plena* (de gent).

(7) I la platja, estava molt plena de gent

En canvi, la relació dinàmica entre entitats sí que pot ser gestualitzada (com «llançar-se» a «L'abella es llança en picat», o «posar-se» a «S'hi posa ella»), però no perquè el parlant focalitzi el fet de *llançar-se* o de *posar-se*, sinó perquè la dinamicitat pot ser, en un determinat context, una propietat rellevant de l'entitat de la qual es parla (vegeu la hipòtesi 3).

En l'exemple (8), el gest de la mà que baixa ràpidament des de dalt cap a baix, amb el dit índex estirat i els altres dits tancats, il·lustra la ràpida baixada de l'abella des de la seva posició al cel fins a l'espai buit a la platja on acaba de veure que pot instal·lar el seu parasol i la closca oberta que li fa de gandula. El gest il·lustra el moviment, doncs, la relació dinàmica entre l'abella i la platja.

(8) Bluuts! Es llança en picat

Els exemples (7) i (8) il·lustren un comportament de la gesticulació coexpressiva que en les dades observades és del tot sistemàtic. Aquesta sistematicitat sembla indicar que les situacions del món es conceptualitzen a partir de les entitats que participen en aquestes situacions i de les seves propietats, i no pas a partir de les relacions entre aquestes entitats.

Si aquesta hipòtesi es comprova, pot constituir un argument en favor de models de la categorització que es basen en les entitats. És a dir, contradiria els models (majoritaris) que fonamenten la categorització en les relacions o fets. Cal dir que la hipòtesi 2 no exclou la possibilitat d'un model híbrid que treballi tant en el nivell de les entitats com en el de les relacions, tal com han proposat alguns estudis psicològics experimentals (Barsalou, Huttenlocher i Lamberts 1998).[4]

4.3 Hipòtesi 3. La gesticulació mostra propietats rellevants

La gesticulació (il·lustrativa) mostra propietats de les entitats descrites que el parlant considera rellevants.

4.3.1 Hipòtesi 3a. Els gestos il·lustradors mostren informació nova

Els gestos il·lustradors es realitzen en els segments informatius del discurs, és a dir, allí on el parlant introdueix la informació nova. En els segments no informatius, el parlant o bé adopta una posició de repòs, o bé executa l'obertura o el tancament del gest que acompanya un segment informatiu.

És el que trobem, per exemple, a (6), que reproduïm a (9). En el segment que conté la informació coneguda (*I Pato Donald*) el parlant adopta la posició de repòs habitual en tota la narració: les mans immòbils a sobre dels genolls. En canvi, el gest de moviment de la mà estesa apareix quan el parlant introdueix la informació nova en el discurs.

(9)	I Pato Donald,	(a)nar buscant, (a)nar buscant
	INF. CONEGUDA	INF. NOVA

[4] Vegeu aquest treball pel que fa a l'oposició entre models de la categorització basats en les entitats (*individual-based models*) i models de la categorització basats en les relacions (*event-based models*).

4.3.2 *Hipòtesi 3b. Els gestos il·lustradors mostren majoritàriament propietats rellevants relacionades amb el contingut espacial dels enunciats*

La rellevància de la informació que es gestualitza pot estar lligada no només a la novetat informativa, sinó al tipus d'informació. És prou coneguda la importància de l'espai en la conceptualització de l'experiència. En aquest sentit, no és gens sorprenent que les propietats que es gestualitzen tinguin relació amb l'espai. Entre les propietats relacionades amb l'espai que es poden considerar rellevants, i que es manifesten a través del gest en les dades observades, s'inclouen:

1. el moviment de l'entitat,
2. l'estat de coses que es produeix com a resultat del moviment,
3. la posició de l'entitat respecte d'altres entitats de la mateixa escena,
4. les propietats físiques de l'entitat (pel que fa a les seves dimensions, per exemple).

Hem vist la gestualització del moviment en exemples anteriors, com el que reproduïm a (10). L'estat resultant apareixia per exemple a (5), que repetim a (11), i que també mostra moviment. La posició de l'entitat respecte d'altres entitats de la mateixa escena és gestualitzada en casos com (12), en què el parlant il·lustra la posició aèria de l'abella amb la mà alçada per damunt del seu cap i el dit índex movent-se lleugerament endavant. Finalment, el gest pot il·lustrar propietats físiques de l'entitat, com l'ocupació *plena* de la platja que hem vist en l'exemple (7), reproduït a (13).

(10) I Pato Donald, (a)nar buscant, (a)nar buscant

(11) I Pato Donald es va agafar al paraigües aquell, al parasol, que diuen

(12) Però en aquell moment, l'abella... anava per dalt

(13) I la platja, estava molt plena de gent

La comprovació, a partir d'un corpus de dades més representatiu, de la hipòtesi 3, que hem desglossat en les subhipòtesis 3(a) i 3(b), ens permetria afegir arguments en favor de dos fets ben coneguts que han estat àmpliament estudiats per lingüistes i psicòlegs:

- La importància de l'articulació entre informació coneguda i informació nova en la construcció del discurs.
- La importància de l'espai en la configuració d'estructures conceptuals.

4.4 Hipòtesi 4. Gest i parla creen efectes polifònics

La gesticulació s'orienta respecte d'un centre de referència díctic, que pot ser el mateix parlant, el seu interlocutor o una tercera persona, o que depèn de coordenades objectivables. En general, la gesticulació i la parla comparteixen el mateix centre de referència, però també poden mostrar punts de vista diferents. En aquest cas, es produeix un fenomen de *polifonia gestual*, amb una diversificació de l'enunciació gestual de l'enunciador. Aquest efecte polifònic és molt evident en l'exemple (14), en què en una escena molt breu trobem que parla i gest mostren el mateix punt de vista (el del narrador que observa l'escena des de fora, a 14g,i; o el del personatge que protagonitza l'escena, a 14d) o bé manifesten punts de vista diferents (a 14h): la parla el del narrador, i el gest el del personatge.

(14) a. I Pato Donald, se dóna compte que l'abella venia
b. I que venia
c. I si diu, aquesta me'n farà una
d. I veu que venia directe directe diu...
e. Segurament me vol picar el pneumàtic
f. I saps què fa?
g. Fa com un túnel el pneumàtic
h. I l'abella passa pel túnel
i. I se dóna contra una penya

Així, veiem que a (14g) el parlant utilitza la tercera persona per descriure allò que està fent Donald amb el pneumàtic, i que ell, el narrador, ha observat una estona abans en el vídeo que ha servit d'estímul per a la narració: Donald, que fuig dels taurons, agafa pels dos costats, un amb cada mà, el pneumàtic que li serveix de barca, i els puja amb força doblegant els colzes cap a dalt de manera que crea un túnel pel qual passa l'abella, que pretenia punxar-li el pneumàtic per facilitar la persecució als taurons. Al mateix temps, el gest il·lustra la perspectiva del narrador, que estén les

mans endavant i dibuixa des d'una posició central, des de dalt cap a baix, el perfil en forma d'arc del túnel.

La coincidència entre gest i parla en la presentació de la perspectiva del personatge s'observa, com hem dit, a (14d). Aquí, la selecció del verb *venir* fa evident que l'escena és observada des del punt de vista del personatge, Donald, en direcció al qual es mou l'abella. Noteu que si la perspectiva adoptada hagués estat la del narrador, el verb seleccionat hauria estat *anar* («l'abella anava cap a Donald»). Paral·lelament, el gest del narrador mostra també que s'està adoptant la perspectiva del personatge, ja que la situació de venir l'abella s'acompanya del moviment de la mà dreta des de fora cap a dins, amb el dit índex assenyalant el parlant.

La polifonia es produeix, en canvi, quan no hi ha coincidència entre gest i parla pel que fa a l'adopció d'un determinat punt de vista, el del narrador o el del personatge. Ho veiem a (14h), on si bé la parla mostra la perspectiva del narrador (com ho mostren l'ús de l'expressió referencial *l'abella* i la tercera persona en el verb), el gest és el propi del personatge que explica com l'abella se li acosta i passa per dins del túnel: el narrador, que a (14g) ha mostrat el túnel com un observador extern, amb les mans endavant i dibuixant la forma del túnel, ara, a (14h), mou la mà amb un dit índex que ja no assenyala aquest túnel extern que acaba de dibuixar, sinó un túnel imaginari que se situa entre les seves pròpies cames, com si ell fos el mateix Donald i estigués veient com se li acosta l'abella.

5 Cloenda

Les hipòtesis que s'han presentat en l'apartat anterior s'han formulat sobre la base de la representació dels esdeveniments en oracions amb el verb en mode indicatiu o infinitiu, produïdes per un sol parlant en el context d'una narració oral generada experimentalment.

Malgrat l'abast limitat de les dades, hem pogut veure que en el nivell de l'articulació coexpressiva entre gest i parla es confirmen tendències generals que han estat àmpliament descrites en la bibliografia en relació amb el llenguatge verbal, particularment la importància de l'articulació entre informació coneguda i informació nova en la construcció del discurs i la importància de l'espai en la configuració d'estructures conceptuals.

Alhora, hem pogut veure que el fenomen de la polifonia, que havia estat descrit exclusivament en relació amb el llenguatge verbal, es manifesta també en la comunicació multimodal.

Finalment, hem mostrat que la caracterització dels esdeveniments com a formes de conceptualització de les situacions del món sembla cognitivament fonamentada, cosa que justifica la necessitat, d'una banda, que l'estudi de l'aspecte es realitzi de manera transversal (morfològica, oracional, discursiva, multimodal), i, d'altra banda, que es revisin els models de categorització predominants, fonamentats en els fets (*event-based models*), i es valori la fonamentació cognitiva, i les implicacions per a l'anàlisi lingüística, de models basats en els individus (*individual-based models*) o, almenys, de models híbrids que permetin les dues formes de categorització.

Referències bibliogràfiques

ALTURO, N. (1997): *La semàntica verbal del català: la representació dels esdeveniments*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.

— (1999): *El papel de la anterioridad y de la perfectividad en la representación de estados y eventos*. Dins Serrano, M.J. (ed.): *Estudios de variación sintáctica*. Madrid: Iberoamericana; Frankfurt am Main: Vervuert, pàg. 143-172.

— (2001): «Les activitats no són accions (Situacions i tipus de text en anglès i en català)». *Caplletra* 30, pàg. 111-134.

ALTURO, N. i L. PAYRATÓ (2002): *La representación discursiva de las eventualidades. Gesticulación y habla*. Congreso de la Asociación Española de Lingüística Cognitiva (AELCO), València.

— (2003): *The cognitive processing of situations: evidence from multimodal discourse*. 8th International Cognitive Linguistics Conference, Logroño.

BARSALOU, L.W., J. HUTTENLOCHER I K. LAMBERTS (1998): «Basing categorization on Individuals and Events». *Cognitive Psychology* 36, pàg. 203-272.

JACKENDOFF, R. (1991): «Parts and boundaries». *Cognition* 41, pàg. 9-45.

KENNY, A. (1963): *Action, emotion, and will*. Londres: Routledge & Kegan Paul.

LANGACKER, R.W. (1990): *Concept, image and symbol. The cognitive basis of grammar*. Berlín: Mouton de Gruyter.

MCNEILL, D. (1992): *Hand and mind. What gestures reveal about though*. Chicago: The University of Chicago Press.

PAYRATÓ, L. i N. ALTURO (2003): *Poliphony as a multimodal phenomenon*. 8th International Pragmatics Association Conference, Toronto.

SMITH, C.S. (1991): *The parameter of aspect*. Dordrecht: Kluwer.

VENDLER, Z. (1957): «Verbs and times». *Philosophical Review* 66, pàg. 143-160, revisat a Vendler, Z. (1967): *Linguistics in philosophy*. Cornell: Cornell University Press, pàg. 97-121.

Interacció del grup tonal i el gest en el discurs: una aproximació d'anàlisi multimodal

Marta Payà
(Universitat de Barcelona)

1 Introducció

Quan parlem, posem en funcionament recursos comunicatius de diversos canals alhora, verbals i no verbals. Ara ens centrarem en els senyals entonatius i gestuals, els quals, a banda de desenvolupar altres funcions, estructuren el discurs –i ajuden tant l'emissor a construir el missatge, com també el receptor a descodificar-lo– i reforcen el significat semàntic i pragmàtic que produïm simultàniament per altres canals (o bé el desmenteixen) o el complementen.

Ni l'entonació ni la gestualitat no es manifesten d'acord només amb les regles pròpies de la seva modalitat, sinó que ho fan de manera sincronitzada, en una relació d'harmonia de vegades tan perfecta, que quan un s'hi aproxima amb ulls analítics se'n sorprèn.

En una prova pilot, analitzem, amb l'ajuda d'un programa d'anàlisi multimodal, la manera com interactuen les unitats d'aquestes dues modalitats comunicatives (el grup tonal i el gest).

2 L'entonació i el gest en el discurs

Tant el gest com l'entonació són relativament joves com a focus d'estudi lingüístic i, posats en connexió, la recerca que se n'ha fet és tan escassa com meritòria. Si la convivència entre la gestualitat i la comunicació verbal no és precisament el camp científic més explorat, encara és més difícil trobar treballs que se centrin específicament en la relació entre les unitats entonatives i les unitats gestuals.

Un estudiós del gest amb tanta solvència com David McNeill sosté que el gest i la parla són dues manifestacions diferents d'una mateixa estructura mental (veg. McNeill, 1985 i 1992), i que ocorren seguint tres regles de sincronia: fonològica, semàntica i pragmàtica.[1] Segons la regla de sincronia fonològica, la fase àlgida del gest precedeix la síl·laba amb l'accent fonològic màxim o hi acaba, però mai no la segueix. McNeill (1985) argüeix cinc evidències per demostrar que els gestos i la parla comparteixen un mateix estadi de processament; la tercera d'aquestes evidències és que els gestos van sincronitzats amb unitats lingüístiques paral·leles; els metafòrics i els icònics gairebé mai no sobrepassen les fronteres de la unitat lingüística corresponent. L'autor distingeix dos tipus d'anticipació del gest: durant el silenci en què no es produeix cap processament de funció semàntica ni pragmàtica, per una banda, i durant la producció ininterrompuda de la parla, per una altra; en aquest últim cas, per raons gramaticals, la descodificació de la representació cognitiva es retarda en el canal verbal.

McNeill és hereu de les idees de Kendon (1980), que ja dóna arguments a favor de l'existència de sincronia entre la parla i el gest, i de Bolinger (1983), que recupera Kendon (1980) en aquesta noció aplicada concretament a l'entonació i la gestualitat, tot matisant que sincronització no significa necessàriament unisonància. Bolinger sosté que els estats anímics tenen una manifestació natural en uns determinats gestos corporals i contorns melòdics i que, per això, a partir d'aquestes manifestacions inferim estats d'ànim o sentiments. Des d'aquesta perspectiva biologista, l'autor postula la iconicitat dels moviments tonals i gestuals en sincronia, tant entre ells com amb el significat que ens fan inferir, de tal manera que l'entonació ascendent aniria aparellada a un moviment de cap i de mans paral·lelament ascendents, i probablement a una mirada cap amunt i un redreçament del cos, i a la inversa en el cas dels contorns melòdics descendents. Del primer grup, extrauríem significats d'entusiasme, interès, inconclusió o tensió, i en canvi el segon grup ens transmetria conclusió, seriositat o gravetat. Cruttenden (1997), en un breu capítol sobre la relació de l'entonació i el gest, recull bàsicament la mateixa idea de Bolinger (1983) sobre la iconicitat en la manifestació de l'entonació i els gestos.

[1] Veg. Payrató, apartat 5, dins aquest mateix volum.

A la Universitat de Georgetown (Washington), un grup d'investigadors treballen en la interrelació de l'entonació i el gest. D'aquesta línia de recerca, n'han sortit dues tesis doctorals (veg. McClave 1991 i Loehr 2004) i diversos articles i estudis. McClave (1998) arriba a la conclusió que coordinar la direcció de la melodia i els gestos manuals és una opció que els parlants tenen disponible, però que no està determinada biològicament. Recentment, Loehr ha presentat la tesi doctoral també sobre entonació i gest (veg. Loehr 2004). L'autor fa un bon balanç dels resultats obtinguts fins ara en l'estudi de l'entonació i, sobretot, del gest; després de l'anàlisi d'un corpus de conversa distesa de quatre informants, no troba evidències que els moviments ascendents o descendents de la melodia i del cos tinguin una correspondència entre ells, ni que reflecteixin al seu torn un significat de creixement o decreixement de tensió. D'altra banda, a partir de les dades analitzades conclou que la fase àlgida del moviment del cos s'alinea amb els accents melòdics.

Magno Caldognetto i Poggi (1997) fan una proposta d'anàlisi basada en la multimodalitat. Plantegen l'acte comunicatiu com el resultat d'una orquestra, en què tots els instruments interactuen harmònicament, i seguint aquesta metàfora proposen analitzar-lo per mitjà d'una partitura, a partir de la descripció paral·lela dels senyals de cinc modalitats comunicatives: verbal, prosodicoentonativa, gestual, facial i corporal. Les autores defensen la iconicitat dels diversos senyals: per exemple, l'allargament vocàlic de la primera *o* de «molto» que observen en un informant sembla que vol representar icònicament la intensitat, i així, amb un element que elles consideren prosòdic, es dóna una informació de contingut. Segons les autores, una informació de contingut semblant es pot proporcionar a través d'un senyal gestual, com és l'estrenyiment dels ulls quan es parla d'una cosa petita (Magno Caldognetto i Poggi 1997, pàg. 142). Aquest punt de vista ens fa pensar que pels canals prosòdic i gestual podríem emetre senyals simultanis per reforçar un mateix significat (per exemple, fer un allargament vocàlic a «molto» tot obrint molt els ulls, aixecant les celles i obrint les mans amb els braços estesos) o bé aquests mateixos senyals podrien aparèixer d'una manera complementària (per exemple, fer una de les manifestacions a què ens hem referit en el supòsit anterior, però no necessàriament totes).

A banda de les consideracions més teòriques, hi ha tot un terreny de recerca en què cal conèixer a fons les regles de sincronització entre les diverses modalitats comunicatives, encara que no sigui com a objectiu

últim: ens referim al camp de l'enginyeria informàtica i a la simulació (veg. Cassell *et al.*, 1994; Pelachaud i Prevost, 1994; Hulstijn *et al.*, 1999). Els dissenyadors dels anomenats *agents virtuals* o *cares parlants* (de vegades són cossos sencers), per programar les cares o els cossos virtuals, necessiten establir ordres d'inici i de finalització per a cada fase del moviment i de la melodia, de manera que el resultat sigui al màxim de semblant al comportament humà. És per això que aquest col·lectiu s'ha de plantejar contínuament els paràmetres exactes de relació que hi ha entre les diverses modalitats comunicatives, no només per raons d'especulació teòrica sinó sobretot per necessitats pràctiques. Hulstijn *et al.* (1999) sembla que arriben empíricament a les mateixes conclusions que McNeill:

> Our current working hypothesis is that gestures synchronize with utterances, or precede them. So we link the gestures's entry and exit points to the entry and exit points of the utterance and make sure that the culmination point occurs before or on the intonation center. (Hulstijn *et al.*, 1999)

3 Unitats d'anàlisi

El primer que cal per fer un estudi comparatiu entre l'entonació i la gestualitat és establir les unitats bàsiques de cada modalitat comunicativa. Prenem el grup tonal com a unitat d'anàlisi de l'entonació, i el gest com a unitat de la gestualitat. Tot seguit les caracteritzem breument, i concretem en quins punts de cada unitat centrem fonamentalment l'atenció.

3.1 Unitats d'anàlisi prosòdica

La prosòdia i les característiques que la conformen (entonació, timbre, intensitat, tempo, ritme, etc.) sovint s'han considerat a cavall entre la comunicació verbal i la no verbal, normalment sota l'etiqueta de *paraverbal* o *parallenguatge*. Per una banda, configuren l'esquelet fonològic del llenguatge verbal: per raons òbvies, la parla és inconcebible sense una estructura prosòdica que la contingui; a més a més, gràcies a l'entonació de vegades podem distingir la modalitat gramatical d'un enunciat (per exemple, si és asseveratiu o interrogatiu), i per tant pot arribar a tenir una funció lingüística. En aquest sentit, la prosòdia va molt lligada amb la comunicació verbal. Per una altra banda, però, també és cert que les qualitats de la veu, més enllà del seu paper lingüístic, vehiculen informació

emocional, actitudinal i simbòlica; a més a més, hi ha estudis en neurolingüística que demostren que la capacitat entonativa és regulada per l'hemisferi dret del cervell, igual que la no-verbalitat, i en canvi la capacitat verbal és controlada per l'hemisferi esquerre. En aquest sentit, la prosòdia és molt a prop de la comunicació no verbal.

Una de les funcions que té la prosòdia en general i l'entonació en particular és la demarcativa (Hidalgo, 1997; Prieto, 2002a i 2002b). La cadena fònica del discurs no s'emet ni es percep com un flux continu i homogeni, sinó que s'organitza en una successió de blocs. És veritat que aquests blocs se solen correspondre amb unitats sintàctiques i semàntiques completes, però les característiques prosòdiques de la veu, sobretot l'entonació, són les que ens permeten d'una manera més clara cohesionar fonològicament determinats segments del discurs, de manera que el flux discursiu queda estructurat en unitats entonatives, que denominem *grups tonals*.[2] Segons Du Bois *et al.* (1993), els grups tonals es caracteritzen perquè, d'una manera prototípica, (1) apareixen entre pauses (que en el discurs oral, i especialment en registres espontanis, poden arribar a ser mínimes o fins i tot inexistents); (2) tenen una melodia completa; (3) presenten una acceleració del ritme al començament del grup; (4) presenten un alentiment del ritme al final; (5) entre un grup i un altre es produeix una resituació tonal o *reset*.

El grup tonal constitueix la microestructura del discurs oral i, a més, el dota d'un ritme determinat (els discursos amb grups tonals curts solen tenir un ritme més accelerat que els que tenen els grups tonals més llargs: cal tenir en compte que al final del grup tonal es produeix una declinació tonal –la corba va decaient, independentment que el final sigui ascendent o descendent– i un alentiment del ritme; com més llarg és el grup tonal, més es pot notar aquest allargament vocal final; en canvi, quan els grups són curts aquest alentiment final queda diluït amb l'acceleració inicial).

3.2 Unitats d'anàlisi gestual

Pel que fa a la gestualitat, en aquest estudi ens centrem bàsicament en el moviment de les mans, i deixem més en segon pla altres manifestacions

[2] Sobre la delimitació, la melodia i el significat del grup tonal, veg. Payà (2000).

no verbals, com ara la posició del cos, el moviment de les cames,[3] la direcció de la mirada, el moviment del cap, etc. Prenem el gest com a unitat d'anàlisi, i considerem que es produeix en tres fases: preparació, fase àlgida (en anglès, *stroke*) i retracció. La preparació és el moviment que es produeix entre la posició de repòs i l'inici de la fase àlgida; en aquesta segona etapa, el gest arriba al moment culminant; el moviment que va des d'aquest punt fins al retorn al repòs és la retracció. De vegades es distingeixen fases intermèdies a aquestes tres, per exemple la retracció parcial, que té lloc quan un moviment s'encadena amb un altre i en realitat no es produeix un retorn a la posició de repòs, sinó que després d'una semiretracció, ja s'inicia la fase preparatòria del gest següent.

Pel que fa a la tipologia gestual, Efron (1941) classifica els gestos en *objectius* (subcategoritzats en *díctics*, *pictòrics* i *simbòlics*) i *logicodiscursius* (subcategoritzats en *gestos de batuta* i *ideogràfics*); el primer grup tindria un significat referit a objectes externs al discurs i el segon, a elements de l'enunciat. Els gestos *de batuta* tenen la funció de marcar el ritme del discurs, com la batuta d'un director d'orquestra. En aquest cas, doncs, és molt evident la relació de dependència mútua del gest i la parla, perquè si no hi ha parla, no hi ha ritme i, per tant, no es produeix el gest. Els ideogràfics dibuixen a l'aire la direcció del pensament.

Ekman i Friesen (1969) proposen una distinció de cinc tipus de gestos: *emblemes*, *il·lustradors*, *reguladors*, *adaptadors* i *manifestacions de l'estat d'ànim*.[4] Els emblemes són autònoms de la parla i tenen un significat convencional; els il·lustradors són els que acompanyen el senyal verbal; els reguladors serveixen per tenir obert i retroalimentat el canal de comunicació (solen consistir en cops de cap verticals o aixecaments de celles); els adaptadors són moviments de manipulació d'objectes, o de vegades de contacte amb l'interlocutor o amb l'emissor mateix; finalment, hi ha els gestos que manifesten estats d'ànim.

Pel que fa a la relació amb el significat a què es refereixen, McNeill (1992) diferencia quatre tipus de gestos: *díctics*, *icònics*, *metafòrics* i *de batuta*. Pel que fa a la major o menor integració que tenen amb la parla, estableix el continuum de Kendon, en el qual distingeix les categories de

[3] Tenint en compte que, en les dades analitzades, la informant està asseguda, considerem que ni la posició del cos ni, sobretot, el moviment de les cames no són gaire rellevants, ja que pràcticament les té en repòs.

[4] Veg. Payrató, dins aquest mateix volum.

gesticulació, *gestos similars al llenguatge*, *emblemes*, *pantomimes* i *llengües de signes* (de més a menys coexistència entre les dues modalitats comunicatives).

Per tant, aquí ens interessa tractar els il·lustradors, en terminologia d'Ekman i Friesen, o la gesticulació, en terminologia de McNeill, perquè són els que coexisteixen amb la parla. Però també els díctics, els metafòrics i els icònics, si no es produeixen sols, es fan rítmicament, seguint el tempo de la parla. És a dir, a partir de les anàlisis que hem fet, sembla que, dels quatre il·lustradors que diferencia McNeill, el gest de batuta és el més bàsic i d'alguna manera es podria considerar subjacent als altres tres: el gest díctic assenyala, i el metafòric i l'icònic dibuixen a l'aire referents físics o figurats, però en tots els casos se solen produir combinats amb batutes i seguint-ne el ritme.

4 Anàlisi

4.1 Objectiu

El primer objectiu d'aquest estudi és previ a la fase analítica: consisteix a tractar descriptivament el material que ens proporciona el corpus del projecte VARCOM des d'un punt de vista multimodal, centrant-nos essencialment en els modes entonatiu i gestual.

D'altra banda, a partir de l'anotació multimodal d'una mostra d'aquest material, volem discernir quines evidències en podem extreure pel que fa a la relació entre l'entonació i el gest en català. Concretament, pretenem comprovar, en primer lloc, si l'entonació i el gest que acompanya la parla se sincronitzen, tal com s'ha postulat; i, en segon lloc, si a partir del contorn melòdic de les unitats entonatives i de la forma de les unitats gestuals manuals es pot concloure que hi ha relació d'iconicitat entre les dues, i d'aquestes amb el significat semàntic i actitudinal que refereixen.

4.2 Corpus d'anàlisi i metodologia

El material d'anàlisi són els enregistraments audiovisuals que ens proporciona el corpus del projecte VARCOM.[5] Concretament, hem observat les produccions de textos orals d'una informant de 21 anys, estudiant d'eco-

[5] Veg. Payrató *et al.* (2003) i l'article de Payrató *et al.*, dins aquest mateix volum.

nomia de la Universitat de Barcelona. Es tracta de cinc tipus de textos (narratiu, instructiu, argumentatiu, descriptiu i expositiu) amb elicitació motivada, per una banda, i lliure per una altra.

Pel que fa a la metodologia d'anàlisi, hem combinat el mètode tradicional, més qualitatiu, amb les possibilitats que ens ofereixen les noves tècniques: per un costat, hem fet una anàlisi global a partir de l'observació ocular de tots els textos i, per un altre, amb el programa Anvil,[6] que permet l'anotació multimodal, hem etiquetat dos minuts aproximadament de cada text, de manera que hem obtingut uns vint minuts de descripció multimodal de mostres de tots els textos.

Tal com podem veure en la figura 1, el programa Anvil incorpora, per una banda, una pantalla amb el tall de vídeo amb què treballem i, per una altra, una finestra amb l'oscil·lograma de la veu, la corba de freqüència fonamental (F_0), que és possible importar a partir del programa d'anàlisi fonètica PRAAT,[7] i diverses franges paral·leles, reservades per a la descripció de característiques provinents de diversos canals comunicatius: s'hi pot transcriure la parla (nosaltres ho hem fet en grups tonals) i descriure la posició del cos, la direcció del moviment, la fase del gest (preparació, fase àlgida, retracció, manteniment...), el tipus de gest (díctic, metafòric, icònic...), etc. D'aquesta manera, un cop anotat un fragment en concret, si situem el cursor en un punt determinat, podem saber amb exactitud quines manifestacions vehiculades per canals comunicatius diferents (verbal, entonatiu, gestual, etc.) es produeixen simultàniament en aquell punt. Això permet comprovar empíricament si hi ha punts òptims de connexió entre modalitats comunicatives diferents.

4.3 Resultats

Després de les observacions dels textos que hem pres com a corpus d'anàlisi i de la transcripció multimodal d'una mostra d'aquest corpus, constatem dos grans fets pel que fa a la interrelació dels modes entonatiu i gestual:

---

[6] Veg. Kipp (2001). Vull expressar el meu agraïment a Michael Kipp, per haver dissenyat un programa tan útil i distribuir-lo lliurement, i també a Isabella Poggi i Catherine Pelachaud, que em van iniciar en l'anàlisi multimodal amb Anvil.

[7] Veg. Boersma (2001).

(1) Les manifestacions d'aquests dos modes comunicatius es produeixen en sincronia. Els principals trets en què basem aquesta afirmació són dos:

a) *L'*stroke *del gest mai no és posterior a la síl·laba amb l'accent fonològic més prominent.*

En les dades que hem analitzat, s'hi compleix la regla de sincronia fonològica proposada per McNeill (1992), segons la qual la fase àlgida del gest (*stroke*) precedeix la síl·laba amb l'accent fonològic màxim o hi acaba, però mai no la segueix. Exemplifiquem aquesta constatació amb la figura 1, en la qual podem observar que la fase preparatòria del gest (veg. l'anotació de la franja «gesture > phase»), que és el moment a què correspon la imatge de la finestra de vídeo, es produeix just abans del grup tonal «el treball és a la ciutat_»[8] (veg. la franja «trl»), el començament del qual coincideix exactament amb l'inici de la producció de la fase àlgida del gest.

Figura 1. Fase de preparació del gest, abans d'iniciar el grup tonal.

[8] Per a la transcripció discursiva dels grups tonals, seguim uns criteris adaptats dels que proposen Du Bois *et al.* (1993). Ha estat el sistema de transcripció habitual per als textos orals dels corpus CORCS i VARCOM (Payrató, 1996; Oller *et al.*, 2000). A grans trets, en destacarem que, amb la barra inclinada ascendent (/) o descendent (\) i el guió baix (_) al final del grup tonal, indiquem si el contorn melòdic és ascendent, descendent o mantingut, respectivament.

En la figura 2 podem veure amb més detall la realització melòdica del mateix grup tonal,[9] i amb quines fases gestuals es correspon exactament cada punt entonatiu: la fase àlgida del gest es produeix durant les síl·labes prèvies a l'accent tonal més prominent –en aquest cas, el de l'última síl·laba del grup tonal–, i durant aquesta síl·laba (*-tat*), que es fa amb allargament vocàlic, tenen lloc una retracció parcial del gest i tota la fase preparatòria i l'inici de l'àlgida del gest següent. Es confirma, per tant, que el gest es produeix una mica avançat a la parla.

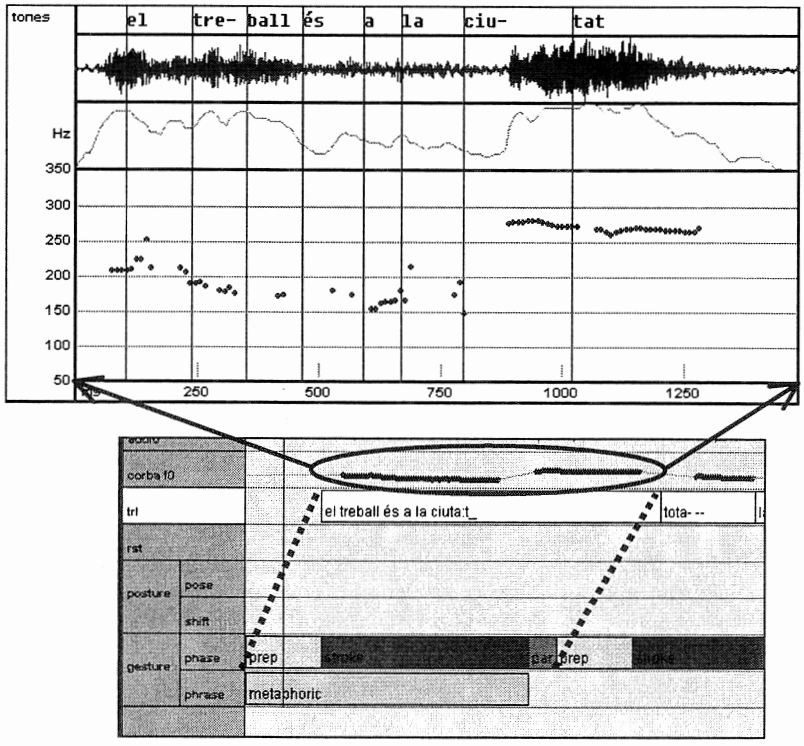

Figura 2. Corba melòdica del grup tonal «el treball és a la ciutat_» sincronitzada amb les fases gestuals.

[9] Les figures de la corba d'F_0 com aquesta s'han extret amb el programa Pitch Works. Així, amb la corba exportada del programa PRAAT a Anvil, hem treballat la sincronització entre els diferents punts gestuals i melòdics, i per aprofundir en l'anàlisi de la corba entonativa hem utilitzat PitchWorks.

b) *Un grup tonal complet sol correspondre's amb un gest complet.*

Això no significa que necessàriament hi hagi d'haver un gest per a cada grup tonal (hi poden haver grups tonals que es produeixin sense cap gest manual), ni tampoc que un gest no pugui durar més d'un grup tonal (per exemple, hi ha gestos metafòrics que es mantenen fins que no es produeix un gir en les idees del discurs).

Les unitats tonals es produeixen una mica retardades en el temps respecte de les unitats gestuals, d'acord amb la regla que hem tractat en el punt anterior.[10] Així, la fase preparatòria del gest se sol produir abans que comenci el grup tonal amb el qual es correspon. En canvi, en l'última fase del gest (la tornada a l'estat de repòs, retracció o retracció parcial), observem que hi ha més variació pel que fa a la correspondència amb les fases de la corba melòdica: en termes generals, sol ser posterior al grup tonal. Hem comprovat que els gestos de tipus icònic i metafòric rarament s'estenen més enllà del grup tonal, tal com postula McNeill.[11] Però, a banda del tipus de gest, depèn, entre altres factors, de l'estructura discursiva i de la quantitat i freqüència de gestos i de grups tonals següents, que el gest es produeixi dins el temps del mateix grup tonal o vagi més enllà. Per exemple, si un grup tonal té un valor conclusiu dintre del discurs i va seguit d'uns mil·lisegons de silenci abans d'un altre grup tonal, és més freqüent que l'última fase del gest s'allargui més enllà del grup tonal; vegeu, per exemple, la segona i la quarta unitat de la figura 3: en el primer cas, és l'últim element d'una sèrie enumerativa (això què provoca\ aglomeracions_ provoca més contaminació_ *i provoca més estrès*\); en l'altre, es tracta d'una resposta que conclou un torn que la parlant mateixa ha obert, amb una pregunta retòrica (quina és l'alternativa\ *el camp*\); en tots dos casos, aquest caràcter conclusiu es reforça amb un silenci que segueix els grups tonals i que dóna espai, precisament, perquè la prolongació de l'última fase del gest ocupi un paper important.

Pel que fa a les fases centrals de les unitats, la síl·laba més prominent del grup tonal sol coincidir amb la fase de màxima expansió del gest.

---

[10] Vegeu, en les figures 2 i 3, la correspondència del començament i el final del grup tonal i el gest corresponent, que hem marcat amb línies discontínues.

[11] McNeill no parla de grups tonals sinó d'unitats lingüístiques.

Figura 3. Sincronització d'una successió d'unitats gestuals i tonals.

(2) No hi ha evidències per afirmar que hi ha relació d'iconicitat en la forma entonativa i la gestual.

Segons Bolinger, una corba ascendent va aparellada a un gest manual també ascendent, i tots dos tenen un vincle molt estret amb un significat relacionat amb l'àmbit de les actituds i dels sentiments. Després d'analitzar les dades del nostre corpus, no hi ha indicis per afirmar que hi hagi relació d'iconicitat en aquests termes entre les unitats melòdiques i les gestuals.

Vegem, per exemple, un gest icònic aparellat al grup tonal «i unes escaletes que pugen\», d'un text instructiu (veg. la figura 4). En aquest cas, el contingut semàntic del grup tonal sembla que demana, d'una manera prou evident, un ascens en la forma de les diferents unitats comunicatives. Pel que fa al gest icònic, es compleixen les expectatives: la parlant dibuixa amb els dits el moviment de pujar les escales.[12] En canvi, al

[12] Sobre els gestos i els verbs de moviment, vegeu l'article de Mora, dins aquest mateix volum.

contrari del que esperaríem, l'entonació és descendent. Les dades ens fan pensar que, en el mode entonatiu, el factor més important en la determinació de si la configuració melòdica és ascendent o descendent és el caràcter d'inconclusió o de conclusió, respectivament, dins el discurs: en el context textual, el grup tonal que observem conclou els dos grups anteriors (tens_ la placeta_ *i unes escaletes que pugen*\).

Si ens fixem en el grup tonal següent (puges les escaletes_), podríem pensar que la iconicitat que ens plantegem es compleix en les dades, perquè aquí sí que el contingut semàntic és ascendent, el gest manual (que no veiem en pantalla) tendeix a l'ascens, i l'entonació és clarament ascendent. Creiem, però, que el contorn melòdic és ascendent perquè la informant inicia una instrucció nova dins el discurs, i que és, una vegada més, aquest caràcter d'inconclusió el que determina la forma final del contorn, i no pas una necessitat de mantenir la iconicitat amb el sentit d'una pujada que ja es marca per altres canals.

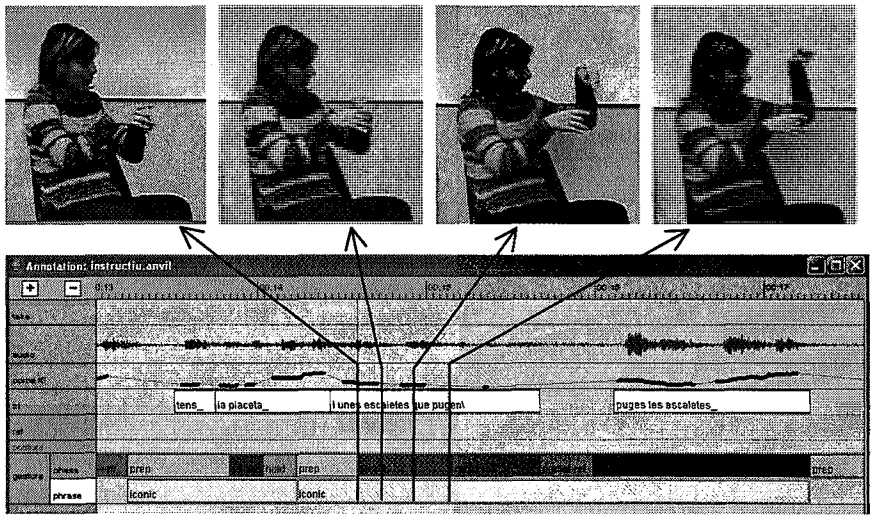

Figura 4. Transcripció multimodal del grup tonal «i unes escaletes que pugen\»

Hem trobat altres casos en què es pot observar un paral·lelisme entre la forma de la corba de la freqüència fonamental i la del gest, com per exemple el de la figura 5, amb un gest metafòric aparellat al grup tonal «quina és l'alternativa_», extret d'un text argumentatiu. El contorn me-

lòdic, que comença en un nivell de freqüència alt, descendeix durant la síl·laba prominent i torna a pujar en les dues últimes síl·labes del grup, paral·lelament al moviment de les mans. Però, una vegada més, aquest grup tonal és una pregunta que obre torn dins el discurs, el qual es tancarà amb la resposta.

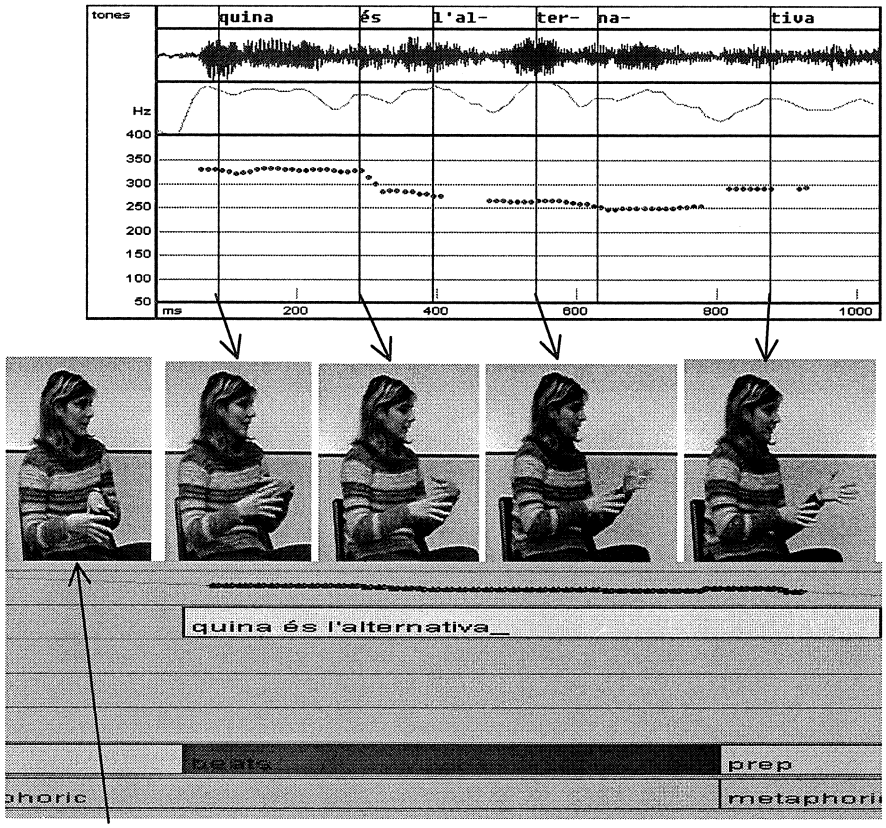

Figura 5. Transcripció multimodal del grup tonal «quina és l'alternativa_»

Per tant, sí que hi ha casos en què hi ha coincidència en l'ascens o el descens de la forma de les unitats gestuals i les entonatives, però, en primer lloc, hem de dir que són esporàdics en relació amb la totalitat del corpus estudiat i, en segon lloc, cal tenir en compte que l'ascens final del contorn entonatiu va aparellat a la inconclusió dins el discurs i el descens a la

conclusió; sembla que això, i no la forma del gest, és el que determina l'orientació final de la corba melòdica.

Hem de concloure, per tant, que no hi ha indicis per pensar que els postulats de Bolinger sobre la iconicitat del gest manual i l'entonació funcionin com un mecanisme habitual.[13]

5 Recapitulació

Amb aquest treball experimental, hem constatat, en primer lloc, que les unitats entonatives i les gestuals es produeixen sincronitzadament en la parla. Aquesta sincronia, tal com hem vist, no és ni exacta ni unísona en el temps, sinó que el gest se sol manifestar una mica abans que la unitat lingüística corresponent. A més a més, cada unitat gestual se sol correspondre amb una unitat entonativa. Si la parla i el gest són, com postula McNeill, dues manifestacions d'una mateixa estructura mental i, com manté el mateix McNeill i hem comprovat amb les dades, la manifestació gestual precedeix una mica la manifestació melòdica que correspon a la mateixa estructura mental, llavors podem concloure que processem més ràpidament la producció gestual que la verbal (potser perquè en la producció verbal, hi hem de vehicular informacions de molts nivells diferents: el prosòdic, el fonològic, el sintàctic, el semàntic...). En segon lloc, hem arribat a la conclusió que no hi ha indicis que les unitats gestuals i les entonatives siguin icòniques entre si pel que fa a la forma, tal com afirma Bolinger.

Aquesta és encara una de les primeres aproximacions en una matèria força inexplorada en català. Caldrà, en noves incursions, ampliar el corpus d'anàlisi anotat multimodalment, aprofundir en les vies de recerca que s'han encetat aquí i obrir-ne de noves. Per exemple, hem comprovat que en determinats tipus de textos apareixen amb més freqüència unes classes de gestos que unes altres: en els textos argumentatius abunden els gestos metafòrics i les batutes, mentre que en els textos instructius sovintegen els gestos icònics; l'estudi comparat de les tipologies textuals i gestuals, doncs, és un camp de recerca que caldrà explorar.

[13] Loehr (2004) tampoc no troba evidències d'iconicitat a partir del seu corpus d'anglès americà.

Bibliografia

BOERSMA, Paul (2001): «PRAAT, a system for doing phonetics by computer». *Glot International* 5 (9/10), pàg. 341-345.

BOLINGER, Dwight (1983): «Intonation and gesture». *American Speech* 58.2, pàg. 156-174.

CASSELL, Justine, Catherine PELACHAUD, Norman BADLER, Mark STEEDMAN, Brett ACHORN, Tripp BECKET, Brett DOUVILLE, Scott PREVOST i Matthew STONE (1994): «Animated Conversation: Rule-based Generation of Facial Expression, Gesture and Spoken Intonation for Multiple Conversational Agents». Computer Graphics Annual Conference Series (SIGGRAPH'94), Orlando, USA, juliol 1994, pàg. 413-420.

CRUTTENDEN, Alan (1997[2] [1986[1]]): *Intonation*. Cambridge: Cambridge University Press.

DU BOIS, John W., S. SCHUETZE-COBURN, S. CUMMING i D. PAOLINO (1993): «Outline of Discourse Transcription». Dins Edwards, Jane A. i Martin D. Lampert (ed.): *Talking Data: Transcription and Coding in Discourse Research*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, pàg. 45-89.

EKMAN, Paul i Wallace V. FRIESEN (1969): «The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage, and coding». *Semiotica* 1, pàg. 49-98.

HIDALGO NAVARRO, Antonio (1997): *La entonación coloquial. Función demarcativa y unidades de habla*. Cuadernos de Filología, Anejo XXI, Departamento de Filología Española. València: Universitat de València.

HULSTIJN, Joris, Anton NIJHOLT, Hendri HONDORP, Mathieu VAN DEN BERK i Arjan VAN HESSEN (1999): «Dialogues with a talking face for web-based services and transactions». Dins *Proceedings Face to Face Workshop*. Amsterdam: CWI.

KENDON, Adam (1980): «Gesticulation and speech: two aspects of the process of utterance». Dins Key, Mary (ed.): *The relationship of*

verbal and nonverbal communication. La Haia: Mouton, pàg. 207-227.

KIPP, Michael (2001): «Anvil - A Generic Annotation Tool for Multimodal Dialogue». Dins *Proceedings of of the 7th European Conference on Speech Communication and Technology*. Aalborg, pàg. 1367-1370.

LOEHR, Daniel P. (2004): *Gesture and intonation*. Tesi doctoral. Washington: Universitat de Georgetown.

MAGNO CALDOGNETTO, Emanuela; POGGI, Isabella (1997): «Il sistema prosodico intonativo e l'analisi multimodale del parlato». Dins Poggi, Isabella i Emanuela Magno Caldognetto (1997): *Mani che parlano. Gesti e psicologia della comunicazione*. Pàdua: Unipress, pàg. 137-143.

MASCARÓ, Jaume (1981): «Notes per a un estudi de la gestualitat catalana». *Serra d'Or* 259, pàg. 25-28.

MCCLAVE, Evelyn (1991): *Intonation and gesture*. Tesi doctoral. Washington: Universitat de Georgetown.

— (1998): «Pitch and Manual Gestures». *Journal of Psycholinguistic Research* 27 (1), pàg. 69-89.

MCNEILL, David (1985): «So you thing gestures are nonverbal?». *Psychological Review* 92 (3), pàg. 103-115.

— (1992): *Hand and Mind. What Gestures Reveal about Thought*. Chicago: The University of Chicago Press.

OLLER, Anna, Núria ALTURO, Òscar BLADAS, Marta PAYÀ, Marta TORRES i Lluís PAYRATÓ (2000): «El COC del CUB: un corpus per a l'estudi de la conversa col·loquial». *Zeitschrift für Katalanistik* 13, pàg. 58-91.

PAYÀ, Marta (2000): *Aproximació al grup tonal en català col·loquial: delimitació, melodia i significat. Anàlisi a partir d'una discussió telefònica*. Treball d'investigació inèdit. Barcelona: Universitat de Barcelona.

PAYRATÓ, Lluís (1993): «A pragmatic view on autonomous gestures: A first repertoire of Catalan emblems». *Journal of Pragmatics* 20, pàg. 193-216.

— (1996): «Transcripció del discurs oral». Dins Payratό, Lluís, Emili Boix, M. Rosa Lloret i Mercè Lorente (ed.): *Corpus, corpora*. Barcelona: PPU, pàg. 181-216.

— (2003): «Non-verbal communication». Dins Verschueren, J., J.-O. Östman, J. Blommaert i C. Bulcaen (ed.): *Handbook of pragmatics. Annual installment*. Amsterdam: Benjamins.

PAYRATÓ, Lluís, Núria ALTURO i Marta JUANHUIX (2003): «VARCOM (Variation, Multimodal Communication and Multilingualism): A Project on Discourse Styles and Language Ideologies». Seminar on Multimodality and Applied Linguistics. British Association of Applied Linguistics / Cambridge University Press. University of Reading, UK, 18-19 de juliol del 2003.

PELACHAUD, Catherine i Scott PREVOST (1994): «Sight and Sound: Generating Facial Expressions and Spoken Intonation from Context». Dins *Proceedings of the second ESCA/AAAI/IEEE Workshop on Speech Synthesis*. New Paltz, NY, USA, setembre del 1994, pàg. 216-219.

PRIETO, Pilar (2002a): «Entonació». Dins Solà, Joan *et al.* (dir.): *Gramàtica del català contemporani*. Barcelona: Editorial Empúries, vol. 1, pàg. 393-462.

— (2002b): *Entonació. Models, teoria, mètodes*. Barcelona: Ariel.

«Quan em clavaran allò?» Algunes consideracions sobre la gestualitat en la negociació del tractament del càncer infantil a Catalunya

Ignasi Clemente
(Universitat de Califòrnia, Los Angeles)

1 Introducció[1]

Aquest estudi analitza la sincronització de la gestualitat i la parla en el seu microcontext sociointeraccional de producció. Aquesta perspectiva analítica considera el llenguatge i la interacció com a constitutius de la realitat social i no pas com a únicament representatius de realitats preexistents (LeBaron, Mandelbaum i Glenn, 2003). La comunicació no és simplement un mode referencial de representació, sinó un mode, o fins i tot *el principal* mode de ser, fer, influir i constituir la realitat social en què vivim (Duranti, 1997; Schegloff, Ochs i Thompson, 1996). La parla, i per extensió, la comunicació, no són únicament instruments per pensar sinó per actuar (Schegloff *et al.*, 1996: 4-5). Així doncs, la comunicació es considera acció social (Goodwin, 1990). Dins d'aquesta perspectiva, «la gestualitat no és simplement una manera de presentar significats sinó una activitat amb trets distintius temporals, espacials i socials, que els participants no únicament reconeixen sinó que fan servir activament en l'organització de la interacció»[2] (Goodwin, 1986: 47).

---

[1] He d'expressar la meva gratitud a Marta Payà pels comentaris tan valuosos amb què ha millorat notablement aquest article.

[2] Totes les traduccions al català de textos originals en anglès són de l'autor d'aquest article.

Aquest estudi de la «gestualitat en acció» (McNeill, 2000) se situa dins de dos dels quatre corrents principals lingüisticopragmàtics que Payrató distingeix en el panorama contemporani de l'estudi de la comunicació no verbal: la pragmàtica i l'anàlisi del discurs, per una banda, i la sociolingüística i l'antropologia lingüística, per una altra (Payrató, 2003). Com McNeill descriu, els estudis de la gestualitat en acció miren d'«explorar el context social de la gestualitat i les contribucions que fa la gestualitat a l'acció en aquests contextos. L'èmfasi se situa en la gestualitat com a recurs comunicatiu, com la gestualitat afecta les interaccions en curs, i com aquestes interaccions en curs afecten la gestualitat» (McNeill, 2000: 11).

A més, aquest enfocament se situa dins del marc d'estudis interaccionals dels intercanvis de preguntes i respostes en contextos institucionals mèdics (Boyd i Heritage, en premsa; Roter, 1977, 1984; Stivers i Heritage, 2001), d'estudis de la contribució que els participants no experts, per exemple els pacients en contextos mèdics, fan al sosteniment de l'ordre institucional (Beach, 2001; Drew, 2001; Frankel, 1990), d'estudis sobre la conducta verbal i no verbal del pacient (Heath, 1986; Heath, 1989), d'estudis de la negociació de la participació entre pares i pacients pediàtrics (Cederborg, 1997; Stivers, 2001; Tannen, 1983; Tates i Meeuwesen, 2000, 2001), i d'estudis interaccionals de la comunicació del càncer (Beach i Anderson, 2003a, 2003b; Beach i Good, 2004; Lutfey i Maynard, 1998; Roberts, 1999).

L'estudi de la comunicació no verbal és fonamental en l'anàlisi de l'organització social del càncer. El pacient pediàtric és un participant de les interaccions mèdiques, però dins de l'asimetria de l'ordre institucional, està per sota de l'autoritat del metge o la metgessa i per sota de l'autoritat del pare o la mare. Si el pacient pediàtric vol contribuir a la gestió de la malaltia, primer li cal assegurar-se un interlocutor i el suficient espai interaccional per començar el torn de parla. D'aquesta manera, la comunicació no verbal és clarament una eina de què el pacient pediàtric disposa per tal de participar més plenament en la gestió de la malaltia. A més, la comunicació no verbal li permet de superar els obstacles terminològics que freqüentment limiten la participació dels parlants no experts. El fet que pacients, pares i mares es trobin sovint per dur a terme el tractament quimioterapèutic, observar els efectes secundaris i ajustar el tractament segons l'evolució del pacient, fa possible que l'analista

estudiï repetidament el paper de la comunicació verbal i no verbal en els esforços dels pacients pediàtrics per tal de participar activament en la gestió d'una malaltia crònica com el càncer.

El punt de partida per a l'anàlisi que presento a continuació és l'observació que l'estudiós C. Goodwin fa sobre la gestualitat. Goodwin observa que «localitzar l'afiliació lèxica d'un gest no constitueix establir el seu significat» (Goodwin, 1979: 105). En el cas que veurem tot seguit, un gest que a primera vista podria ser identificat com d'apuntament, per a l'afiliació lèxica del díctic *allò*, ni apunta enlloc ni és el corresponent lèxic d'*allò*. L'anàlisi detallada del microcontext de producció i de la sincronització entre la gestualitat i la parla posa de manifest que la comunicació no verbal no pot ser tractada com a transparent. D'aquesta manera, qüestiono dos aspectes que tradicionalment han estat associats amb la comunicació no verbal: la senzillesa i la redundància que aparentment la caracteritzen. Com l'estudiós A. Kendon afirma en la seva investigació per esbrinar si la gestualitat i la parla conformen una unitat o una dualitat, la relació entre la gestualitat i la parla s'ha d'ententre com la de sistemes semiòtics diferents que alhora són complementaris (Kendon, 2000). Els participants d'una conversa «fan servir la gestualitat i la parla en col·laboració i poden intercanviar els rols respectius de la gestualitat i la parla d'un moment a un altre de maneres que semblen retòricament adients» (Kendon, 2000: 61). L'estudi de la gestualitat en acció dins del seu corresponent context sociointeraccional de producció posa de manifest que la comunicació no verbal no és transparent, ni senzilla, ni redundant, sinó que estableix complexes interrelacions de diferència i complementarietat amb la parla. L'exquisida sincronització multimodal i simultània de la gestualitat i la parla en la pregunta «quan em clavaran allò?» n'és un exemple.

2 Objectius

Els objectius d'aquest article són qüestionar (1) l'aparent senzillesa de la comunicació no verbal, ja que si la comunicació verbal està basada en signes lingüístics arbitraris organitzats de manera complexa a través de la gramàtica, la comunicació no verbal és primitivament simple, i (2) l'aparent redundància

de la comunicació no verbal, ja que si la comunicació verbal és relativament independent del context de producció, no li cal la comunicació no verbal per tal d'aconseguir la transmissió de significats rellevants. Per tant, la comunicació no verbal es considera accessòria i redundant.

Per tal de qüestionar aquestes suposades *senzillesa* i *redundància* de la comunicació no verbal, examino una pregunta que un adolescent fa a la seva pediatra oncòloga. La pregunta, «Quan em clavaran allò?», fa referència a l'inici d'un procediment de quimioteràpia complex. L'emissor dissenya aquesta pregunta per a un interlocutor que té –o, almenys, ell ho pressuposa– la informació suficient per entendre exactament el que se li pregunta. La formulació és problemàtica per als mateixos participants, per diverses raons. Sobretot, perquè la imprecisió del component verbal sembla que no copsa la complexitat tècnica del procediment quimioterapèutic: la tria lèxica del verb *clavar* no pertany a la terminologia mèdica especialitzada, i el pronom demostratiu *allò* no té un referent espacial ni discursiu.

Malgrat aquests problemes, els interlocutors negociaran en un enrevessat estira-i-arronsa quin és, entre tots els significats possibles d'aquesta pregunta, el que resulta més rellevant i específic. La negociació és possible gràcies a la informació que transmet el pacient, a través d'un complex sistema semiòtic que articula en un gest manual amb una direccionalitat, un moviment i una organització espacial determinats. En la formulació de la pregunta, aquest adolescent fa un gest, que en principi sembla d'apuntament, per acompanyar el díctic espacial *allò*. Però aquest gest manual ni és el correlat no verbal d'un díctic ni apunta enlloc, sinó que és la representació gestual de l'acció d'implantar un catèter en una zona específica del cos, que identifica inequívocament per als altres participants aquest procediment quimioterapèutic.

Així doncs, la coordinació multimodal i simultània de la parla i la gestualitat fa possible que parlants i interlocutors superin totes aquestes dificultats i acompleixin la tasca compartida socialment de formular una pregunta, arribar a un acord sobre què significa, i negociar el(s) curs(os) d'acció subsegüent(s) –per exemple, respondre o no respondre, o què respondre– que aquesta pregunta planteja.

3 Metodologies i context etnogràfic

L'anàlisi interaccional de la pregunta «quan em clavaran allò?» s'emmarca dins d'una investigació longitudinal, qualitativa i etnogràfica, de la participació dels pacients pediàtrics en l'organització social del càncer i del tractament oncològic. En particular, aquest estudi etnogràfic investiga la comunicació verbal i no verbal de les preguntes que aquests pacients amb càncer formulen durant les interaccions mèdiques per tal de negociar, resistir i influir en les decisions diàries –que es prenen habitualment per a ells, però sense ells–, durant el seu tractament oncològic.

Aquesta investigació es va dur a terme en un hospital de Barcelona, amb pacients de càncer pediàtrics i les seves famílies durant els anys 2000 i 2001. Durant aquest període, es van observar i enregistrar amb vídeo les activitats quotidianes de disset pacients amb càncer, amb edats compreses entre els dos anys i els divuit. Aquest estudi va combinar diverses metodologies etnogràfiques, com per exemple l'observació participant, els enregistraments amb vídeo, les entrevistes, els qüestionaris biogràfics i la reconstrucció d'històries clíniques. Per fer aquesta investigació, s'ha treballat amb un total de vuitanta-cinc hores d'enregistrament en vídeo.

El component longitudinal d'aquest estudi s'articula al voltant de tres tipus d'interaccions mèdiques: les visites mèdiques en què s'anuncia el diagnòstic del càncer i s'explica el curs del tractament a seguir; les visites mèdiques durant els ingressos hospitalaris per tal d'administrar el tractament quirúrgic i quimioterapèutic i, finalment, les visites mèdiques ambulàtories que segueixen el fi del tractament hospitalari i que són necessàries per controlar els efectes secundaris del tractament i prevenir la reaparició del càncer.

S'han analitzat cent quatre visites mèdiques, enregistrades en vídeo, fent servir les eines de l'anàlisi de la conversa. L'ús del vídeo ha estat essencial per recuperar la participació dels nens i les nenes en contextos mèdics, ja que malgrat que són presents físicament, no solen parlar llevat que un adult els parli (Cederborg, 1997; Stivers, 2001). Aquesta anàlisi requereix la transcripció de la parla i de la comunicació no verbal (contacte ocular mutu, gestualitat i entonació) per tal d'explorar l'organització simultània i multimodal, per una banda, i l'organització seqüencial de cursos d'acció, per una altra.

La pregunta «quan em clavaran allò?» és formulada en una de les visites mèdiques diàries que fan les pediatres oncològues durant les hospitalizacions rutinàries dels pacients per a l'administració de la quimioteràpia. Robert[3] és un adolescent de divuit anys que pateix un càncer ossi amb metàstasis pulmonars. Després de dues operacions quirúrgiques i set mesos de tractament quimioterapèutic, la salut de Robert és estable i comença, per fi, a albirar el final del tractament. Com és fàcil d'imaginar, Robert està molt interessat a saber quan s'acabarà el tractament. L'últim obstacle per arribar al final del tractament és un complex procediment mèdic anomenat *autotrasplantament autòleg de percursors homopoètics* o ATPH.[4]

El trasplantament consisteix en els passos següents:

a) Recollida de cèl·lules mare de sang perifèrica o de medul·la, que podran ser tractades o no, i que es guardaran i es congelaran.
b) Col·locació d'un catèter venós a la vena subclàvia, que permetrà administrar múltiples medicacions alhora, i que en combinació amb altres catèters en altres zones del cos del pacient, permetrà administrar medicacions per separat, ja que certes medicacions no es poden barrejar.
c) Administració d'una quimioteràpia intensiva, amb l'objectiu d'eliminar qualsevol petita cèl·lula tumoral que pugui quedar en el cos del pacient. Alhora, aquesta quimioteràpia intensiva debilitarà greument el sistema immunològic del pacient, i obligarà a aïllar-lo rigorosament per tal de prevenir infeccions mentre li duri l'aplàsia.
d) Reinfusió de les cèl·lules mare, que permetrà que el pacient creï noves cèl·lules de la sang i es recuperi de l'aplàsia.
e) Període de recuperació, mentre les cèl·lules mare reinfoses s'implanten a la medul·la del pacient, comencen a dividir-se i a formar els diferents tipus de cèl·lules que, ja madures, li passaran a la sang.

[3] Robert és un pseudònim per tal de garantir l'anonimat del pacient.

[4] Com que metges i pacients usen els termes *autotrasplantament*, *trasplantament* o *trasplant* per referir-s'hi, a partir d'ara m'hi refereixo també amb el terme *trasplantament*.

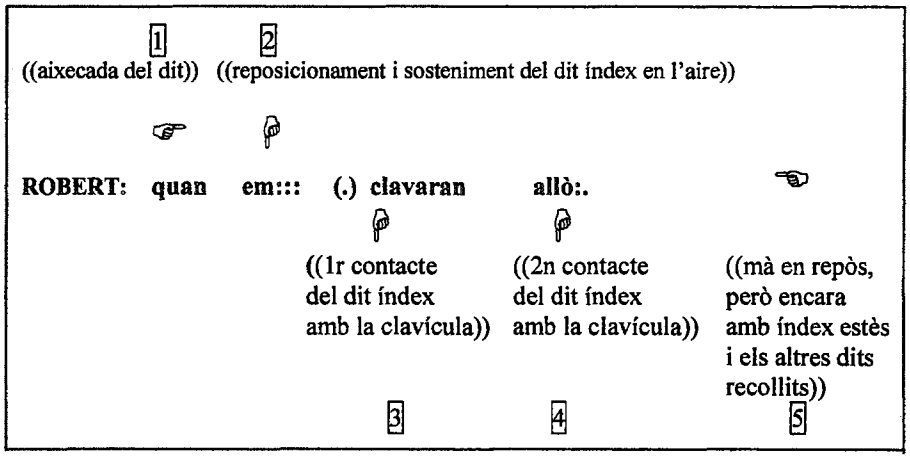
Tot aquest complex procés durarà, com a mínim, un mes. Malgrat que el trasplantament és principalment una quimiotèrapia molt intensiva, és molt diferent de les altres quimioteràpies que conformen l'experiència quotidiana dels pacients oncològics. En el cas de Robert, el trasplantament ha estat discutit breument amb el pacient. Robert fa set mesos que segueix el tractament i durant aquest temps ha adquirit amplis coneixements sobre com funcionen els procediments quimioterapèutics. No obstant això, en formular la pregunta «quan em clavaran allò?» Robert sembla que no disposi del coneixement terminològic mèdic. Es pot argumentar, aleshores, que Robert supleix la seva limitació de coneixements terminològics mèdics fent servir tots els recursos comunicatius verbals i no verbals que té al seu abast.

Però, sense entrar en contradicció amb aquesta hipòtesi, també es pot argumentar que Robert dissenya la pregunta per a una audiència que té els coneixements suficients per reconèixer i identificar sobre què pregunta. Així, l'estructura de la interrogació reflecteix aquesta doble dimensió negativa-positiva: per una banda, tenim una aparent manca d'especificitat terminològica i, per una altra banda, tenim un disseny específic per a una audiència que s'assumeix que coneix el tema sobre el qual s'interroga. Robert no pregunta «què em faran?», o «com es diu el que em faran?», sinó que la pregunta «quan em clavaran allò?» constitueix un tipus determinat de destinatari: és un interlocutor que sap que alguna cosa s'ha de fer, que aquesta cosa tindrà lloc en el futur, i que el seu destinatari té coneixement sobre quan ocorrerà. A més a més, el gest manual amb què Robert coordina el component verbal de la pregunta també demostra aquesta doble dimensió negativa-positiva. Si, per una banda, el gest manual és essencial per tal de suplir la vaguetat referencial de «clavar» i «allò» i perquè els destinataris siguin capaços de destriar d'entre tots els significats possibles quin és el significat específic de la pregunta de Robert, aquest gest manual també constitueix un tipus determinat de destinatari: un destinatari que sabrà reconèixer, mitjançant la identificació dels trets del gest –forma de la mà, moviment gestual, direccionalitat i orientació espacial, i l'exquisida sincronització amb la parla–, que Robert està representant en concret la col·locació del catèter a la vena subclàvia necessària per al trasplantament.

4 Resultats obtinguts

Per tal de qüestionar la senzillesa i la redundància de la gestualitat, descriuré en primer lloc l'organització simultània i multimodal de la pregunta «quan em clavaran allò?». Tot seguit, presentaré els arguments sobre els quals fonamento l'anàlisi que el gest manual de Robert demostra que la gestualitat no és ni senzilla ni redundant, sinó que és un component essencial de la comunicació.

Així doncs, presento, en primer lloc, una anàlisi detallada dels diferents elements de la pregunta per tal de mostrar com Robert produeix i organitza amb molta precisió les unitats verbals i gestuals, que emergeixen de manera sincronitzada.

Forma de la mà. El dit índex està estès completament, mentre que els altres dits estan recollits contra la mà, el dit gros per damunt dels altres dits recollits. És la típica forma manual d'apuntament, que està feta amb la mà esquerra i és sostinguda durant tota la pregunta.

Moviment gestual, direccionalitat, orientació espacial i sincronització amb la parla. (1) En una primera part, la mà recollida amb el dit índex estès va des del costat de la cama de Robert fins a l'àrea per damunt de la clavícula. El dit de Robert apunta paral·lelament el seu cos, més o menys cap a l'àrea superior. Aquesta primera part té lloc mentre pronuncia l'interrogatiu *quan*. (2) Un cop el dit li arriba a l'àrea per damunt de la clavícula esquerra, Robert gira el canell, eleva lleugerament el dit índex, i aquest dit índex deixa d'apuntar paral·lelament el cos i passa a apuntar-lo perpendicularment, en un angle de 90 graus. Així, Robert reposiciona la direcció del dit mentre sosté aquest dit en l'aire per damunt de la zona de la clavícula. Aquest sosteniment del gest mentre porta a terme un reposicionament direccional coincideix amb el que sembla la cerca d'una paraula. Robert allarga pronunciadament l'última consonant del pronom *em* i després s'atura un moment. D'aquesta manera, sembla que tant la gestualitat com la parla indiquen un canvi en el desenvolupament de la pregunta. (3) Després de la micropausa, comença a pronunciar «cla-va-ran», i, alhora, també inicia una baixada perpendicular del dit fins a fer contacte amb la clavícula. La baixada s'inicia a «cla», el dit fa contacte a «va» i torna a pujar a l'àrea per damunt de la clavícula a «ran». (4) Robert repeteix el mateix moviment amb el dit índex estès de baixada fins a fer contacte amb la clavícula. En aquesta quarta part, el contacte amb la clavícula coincideix amb la pronúncia de la segona síl·laba del mot *allò*. (5) Finalment, amb l'entonació final descendent i l'allargament vocàlic final que indiquen la compleció de torn, Robert abaixa la mà i adopta una posició de repòs, sense tornar, però, ni a la posició original –al costat de la cama–, ni a la forma original de la mà abans d'iniciar el torn. La mà de Robert es queda tocant el pit esquerre i mantenint l'índex estès i els altres dits recollits.

La complexitat de l'execució de la gestualitat manual de Robert i la profunda interrelació de parla i gestualitat ens permet de constatar que un torn de parla és una unitat polifònica, on ni la parla substitueix el gest, ni el gest reitera el significat de la parla.

Així, a primera vista, pot semblar que aquest gest manual de Robert és d'apuntament, sobretot si tenim en compte que el pronom demostratiu *allò* pot funcionar com a díctic espacial. Tanmateix, si Robert intentés *únicament* d'apuntar cap a un catèter qualsevol, però no recordés el terme *catèter*, podria

apuntar el catèter que ell mateix duu implantat durant tota aquesta visita mèdica.[5]

De la mateixa manera, si Robert *únicament* volgués apuntar l'àrea de la clavícula per tal d'indicar la zona de la col·locació del catèter del trasplantament, no necessitaria coordinar i repetir el moviment de baixada i pujada del dit, sincronitzant amb cura la producció de la parla i el gest. Simplement, podria apuntar a la clavícula i sostenir el gest durant el seu torn i prescidir no únicament del moviment i repetició del gest, sinó també del reposicionament manual de la direcció del gest que porta a terme en coordinació amb l'allargament final «em:::». Així, podria apuntar a la clavícula paral·lelament al cos amb un petit grau d'inclinació, sense haver d'adoptar un angle perpendicular al cos de 90 graus en una clara representació de l'acció de clavar. A més, sembla que el més lògic per tal d'indicar *únicament* la zona de la seva clavícula seria que usés *aquí* i no pas *allò*, cosa que també requeriria una reestructuració lèxica i sintàctica de la pregunta. Robert no reinicia el seu torn després de l'allargament consonàntic final «em:::», la micropausa i el reposicionament del gest manual, sinó que opta per completar sintàcticament la unitat iniciada: en lloc de dir, per exemple, «quan em:: (.) *m'ho* clavaran aquí», Robert selecciona uns constituents que casen sintàcticament amb els constituents d'abans de la micropausa i completen la pregunta com una única unitat sintàctica: «quan em clavaran allò». Per tant, les característiques del gest manual i de la gramàtica de la pregunta sembla que donen suport al fet que el gest i «allò» no comparteixen un mateix referent exofòric.

Finalment, és oportú plantejar si l'acció que representa el gest manual està *únicament* substituint el terme *catèter* i comunicant la informació que el demostratiu *allò* no comunica. Aquí l'observació que presento és la següent. Malgrat que és habitual iniciar el gest abans de la parla amb què es combina, per tal de permetre la sincronització de gest i parla –la gestualitat té un component temporal–, cal recordar que Robert sincronitza ja amb «cla-varan» la primera representació de l'acció de col·locar el catèter del trasplantament, i que repeteix una segona vegada simultàniament amb «allò». Sembla

[5] Robert duu un catèter a la part inferior del pit dret, pel qual se li administra la quimioteràpia.

clar, doncs, que el gest manual que fa representa la col·locació d'un catèter determinat en la zona corresponent del cos. Així, el gest en coordinació amb la parla comunica múltiples significats que emergeixen quan la parla i el gest entren en contacte en el seu context de producció, i que el significat final de la pregunta no és equivalent a la suma dels significats dels seus components per separat.

5 Conclusions

En resum, he intentat de demostrar que la gestualitat de Robert va més enllà d'apuntar solament cap a un catèter qualsevol, de substituir gestualment un catèter inderminat o de representar l'acció de simplement col·locar un catèter. El gest que fa forma part intríseca de la seva pregunta: la mà de Robert ja mostra la forma que mantindrà durant tot el torn quan inicia la pregunta amb l'interrogatiu *quan*; durant el moment que sembla que busca un element lèxic per tal d'expressar l'acció de col·locar el catèter, també sembla que busca el gest més adient per comunicar aquesta acció; i, finalment, per tal de fer possible la sincronització de l'acció de col·locar el catèter del trasplantament amb el verb *clavaran* Robert inicia la preparació del gest abans de començar a pronunciar la paraula en qüestió.

Aquesta anàlisi detallada i exhaustiva de la pregunta que Robert fa a la seva pediatra oncòloga s'ha centrat en la sincronització de la parla i la gestualitat per tal de demostrar la complexa interrelació i complementarietat entre el component verbal i el no verbal. Aquesta riquesa de detall és necessària per evidenciar l'exquisida sincronització de la gestualitat i la parla. La gestualitat que Robert fa servir per a emetre la seva pregunta no és accessòria en absolut, sinó totalment imprescindible per assegurar que els seus interlocutors entenen què pregunta. Malgrat que sembla que té problemes terminològics, el seu coneixement expert del tractament quimioterapèutic fa possible que a través de la sincronització de la parla i la gestualitat, Robert creï un complex sistema semiòtic que s'articula al voltant de la presentació gestual de l'acció d'implantar un catèter en una zona específica del cos. Com que aquesta implantació del catèter a la vena subclàvia identifica el procés sencer

de l'autotrasplantament, Robert aconsegueix de transmetre la pregunta amb precisió malgrat la vaguetat del component verbal.

A manera de col·lorari, voldria indicar breument algunes direccions futures per complementar i aprofundir l'estudi que he presentat aquí, ja que l'anàlisi completa de la pregunta de Robert va més enllà de l'abast d'aquest article. En primer lloc, l'anàlisi s'ha centrat en la coordinació de la gestualitat i la parla de l'emissor, però no ha tingut en compte la conducta no verbal del receptor, ni com aquesta conducta del receptor influeix el procés de producció de la pregunta. Com Goodwin ha demostrat, la conducta del receptor influeix clarament la conducta verbal de l'emissor mentre aquest parla (Goodwin, 1979). Caldria, per això, ampliar l'anàlisi per tal d'incloure la conducta no verbal de la pediatra oncòloga, i la conducta no verbal dels altres interlocutors que hi són presents: una segona pediatra oncòloga i la mare de Robert.

En segon lloc, també caldria ampliar l'anàlisi a les respostes verbals i no verbals que segueixen la pregunta de Robert i que s'articulen com a segones parts originades pel curs d'acció que inicia aquesta pregunta. Robert enceta, amb la seva pregunta, una llarga discussió sobre l'autotrasplantament i les sessions de quimioteràpia que queden fins al final del tractament. Aquesta discussió és un llarg estira-i-arronsa entre Robert, les doctores i la mare de Robert, ja que les doctores saben *quines* teràpies queden per fer, però no saben amb certesa *quan* es podran fer. Les doctores intenten informar Robert amb exactitud. Però com que encara hi ha moltes incògnites, intenten comunicar aquesta reduïda informació sense fer referència a les importants limitacions que la imprevisible naturalesa d'una malaltia com el càncer i el seu tractament planteja. D'aquesta manera, la pregunta de Robert és únicament l'inici d'un episodi de les múltiples negociacions diàries entre pacients, pares i mares, i doctores, sobre els límits de la comunicació d'informació sobre el càncer.

Bibliografia

BEACH, W.A. (2001): «Introduction: Diagnosing "lay diagnosis"». *Text* 21 (1/2), pàg. 13-18.

BEACH, W.A. i J.K. ANDERSON (2003a): «Communication and Cancer? Part I: The Noticeable Absence of Interactional Research». *Journal of Psychosocial Oncology* 21(3), pàg. 1-23.

— (2003b): «Communication and Cancer? Part II: Conversation Analysis». *Journal of Psychosocial Oncology* 21 (4), pàg. 1-22.

BEACH, W.A. i J.S. GOOD (2004): «Uncertain family trajectories: Interactional consequences of cancer diagnosis, treatment, and prognosis». *Journal of Social and Personal Relationships* 21 (1), pàg. 8-32.

BOYD, E. i J. HERITAGE (en premsa): «Taking the History: Questioning During Comprehensive History Taking». Dins Heritage, J. i D.W. Maynard (ed.): *Communication in medical care. Interaction between physicians and patients*. Cambridge: Cambridge University Press.

CEDERBORG, A.-C. (1997): «Young children's participation in family therapy talk». *American Journal of Family Therapy* 25 (1), pàg. 28-38.

DREW, P. (2001): «Spotlight on the patient». *Text* 21 (1/2), pàg. 261-268.

DURANTI, A. (1997): *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

FRANKEL, R. (1990): «Talking in Interviews: A Dispreference for Patient Initiated Questions in Physician-Patient Encounters». Dins Psathas, G. (ed.): *Interaction Competence*. Lanham, MD: University Press of America, pàg. 231-262.

GOODWIN, C. (1979): «The Interactive Construction of a Sentence in Natural Conversation». Dins Psathas, G. (ed.): *Everyday Language: Studies in Ethnomethodology*. New York: Irvington Publishers, pàg. 97-121.

— (1986): «Gestures as a resource for the organization of mutual orientation». *Semiotica* 62 (1/2), pàg. 29-50.

GOODWIN, M.H. (1990): *He-Said-She-Said: Talk as Social Organization among Black Children*. Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.

HEATH, C. (1986): *Body Movement and Speech in Medical Interaction*. Cambridge: Cambridge University Press.

— (1989): «Pain talk: The expression of suffering in the medical consultation». *Social Psychology Quarterly* 52 (2), pàg. 113-125.

KENDON, A. (2000): «Language and gesture: unity or duality?» Dins McNeill, D. (ed.): *Language and Gesture*. Cambridge: Cambridge University Press, pàg. 47-63.

LEBARON, C.D., J.S. MANDELBAUM i P.J. GLENN (2003): «An Overview of Language and Social Interaction Research». Dins Glenn, P.J., C.D. Le Baron i J.S. Mandelbaum (ed.): *Studies in Language and Social Interaction. In Honor of Robert Hopper*. Mahwah, N.J.: Erlbaum, pàg. 1-39.

LUTFEY, K. i D.W. MAYNARD (1998): «Bad news in oncology: How physician and patient talk about death and dying without using those words». *Social Psychology Quarterly* 61 (4), pàg. 321-341.

MCNEILL, D. (ed.) (2000): *Language and Gesture*. Cambridge: Cambridge University Press.

PAYRATÓ, L. (2003): «Non-Verbal Communication». Dins Verschueren, J., J.-O. Östman, J. Blommaert i C. Bulcaen (ed.): *Handbook of Pragmatics 2002*. Amsterdam/Filadèlfia: John Benjamins, pàg. 1-35.

ROBERTS, F.D. (1999): *Talking About Treatment. Recommendations for Breast Cancer Adjuvant Treatment*. Nova York i Oxford: Oxford University Press.

ROTER, D.L. (1977): «Patient participation in the patient-provider interaction: The effects of patient question asking on the quality of interaction,

satisfaction and compliance». *Health Education Monographs* 5 (4), pàg. 281-315.

— (1984): «Patient question asking in physician-patient interaction». *Health Psychology* 3 (5), pàg. 395-409.

SCHEGLOFF, E.A., E. OCHS i S.A. THOMPSON (1996): «Introduction». Dins Ochs, E., E.A. Schegloff i S.A. Thompson (ed.): *Interaction and Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press, pàg. 1-51.

STIVERS, T. (2001): «Negotiating who presents the problem: Next speaker selection in pediatric encounters». *Journal of Communication* 51 (2), pàg. 252-282.

STIVERS, T. i J. HERITAGE (2001): «Breaking the sequential mold: Answering 'more than the question' during comprehensive history taking». *Text* 21 (1/2), pàg. 151-185.

TANNEN, D. (1983): «Doctor/mother/child communication: Linguistic analysis of pediatric interaction». Dins Fisher, Sue i Alexandra Dundas Todd (ed.): *The social organization of doctor-patient communication*. Washington, D.C.: The Center for Applied Linguistics, pàg. 203-219.

TATES, K. i L. MEEUWESEN (2000): «"Let Mum have her say": Turntaking in doctor-parent-child communication». *Patient Education & Counseling* 40 (2), pàg. 151-162.

— (2001): «Doctor-parent-child communication. A (re)view of the literature». *Social Science & Medicine* 52 (6), pàg. 839-851.

Les llengües de signes com a llengües naturals

Josep Quer
(ICREA i Universitat de Barcelona)

1 Què entenem per «llengües de signes»?

L'ús mateix de l'expressió «llengües de signes» podrà sorprendre a qui no hagi entrat mai en contacte amb una persona Sorda[1] signant, perquè tot sovint s'assumeix que existeix un llenguatge gestual universal emprat per tots els Sords del món. Res més allunyat de la realitat que això: tot i que el nostre coneixement de les llengües de signes és força més restringit que el de les llengües orals, sabem que n'hi ha moltes: el llistat Ethnologue, per exemple, tot i no ser exhaustiu, en recull 114 en aquest moment.[2] Cal tenir present que, pel fet de tractar-se de llengües minoritàries sense escriptura i de no haver estat reconegudes com a tals durant segles, de la gran majoria pràcticament no n'hem tingut constància fins fa ben pocs anys, quan van començar a ser considerades llengües pròpiament dites i es va despertar l'interès per documentar-les i estudiar-les. Com altres llengües minoritàries sense escriptura, però, n'hi ha moltes que encara no han estat mai identificades, ni ho estaran mai, perquè tard o d'hora desapareixeran com a conseqüència de canvis sociodemogràfics.

Amb comptades excepcions, les llengües de signes han estat considerades generalment com a sistemes gestuals més o menys complexos que permetien la comunicació entre persones sordes, però que no tenien una estructura comparable a la de les llengües orals. Un bon exemple d'aquesta concepció el trobem en la invenció de codis manuals dissenyats

---

[1] Seguint una convenció prou freqüent, emprem el terme «Sord» amb majúscula per referir-nos a les persones signants i que culturalment formen part d'una Comunitat Sorda. L'ús de «sord» amb minúscula es reserva aleshores per al sentit mèdic de manca de l'audició.

[2] Veg. <http://www.ethnologue.com>.

artificialment per a l'ensenyament de la llengua oral als infants sords (Paget-Gorman System, Seeing Essential English, Manually Coded English, Français Signé, etc.). Aquests codis, que de vegades incorporen en major o menor mesura els signes d'una llengua natural de signes com l'americana o la francesa, són complementats amb d'altres signes creats per la necessitat d'expressar categories gramaticals de la llengua oral corresponent. Tanmateix, aquests codis no són equiparables a una llengua natural. Denominem llengües de signes aquelles llengües pròpies d'una comunitat de signants i que són adquirides de manera natural per les persones Sordes que en formen part.

És cert que tenim coneixement d'alguns sistemes de signes secundaris emprats per comunitats d'oients. Alguns dels exemples més ben documentats són els de les ordes monàstiques com la dels monjos trapencs que feien un vot de silenci i usaven un codi gestual per comunicar-se, o bé la dels indis nordamericans de les planes que, per la manca d'intel·ligibilitat mútua entre les llengües orals pròpies de cada tribu, recorrien a un sistema de comunicació gestual. Tot i la seva major o menor sofisticació, cal no oblidar que aquests sistemes no constituïen la llengua primària dels seus usuaris i que, per tant, no eren apresos de manera nativa. A més, les seves propietats estructurals no poden ser identificades amb les de les llengües de signes pròpies de les Comunitats Sordes.

Un malentès força estès consisteix a assumir que les llengües de signes «deriven» en algun sentit de les llengües orals que es parlen a l'entorn on viuen les comunitats de signants. Aquesta és una assumpció completament errònia, i prova d'això és que, per exemple, les llengües de signes emprades a dos països anglòfons com Gran Bretanya i els Estats Units, la Llengua de Signes Britànica (British Sign Language, BSL) i la Llengua de Signes Americana (American Sign Language, ASL), són llengües completament diferents, no intel·ligibles entre elles, i sense vinculació històrica.[3] Un altre bon exemple el trobem més a prop nostre: mentre que a Catalunya la llengua pròpia de la Comunitat Sorda és la Llengua de Signes Catalana (LSC), a la resta de l'Estat s'usa la Llengua de Signes Espanyola (Lengua de Signos Española, LSE), també allà on la llengua

[3] En realitat, l'ASL té en una part important dels seus orígens la Llengua de Signes Francesa (Langue des Signes Française, LSF).

oral no és el castellà.[4] Cal tenir present que la història de les llengües de signes ha anat sempre estretament lligada a la dinàmica de les Comunitats Sordes i, en concret, a la vida associativa que vertebra la seva activitat sociocultural, així com a les particularitats i als avatars de l'escolarització dels infants Sords, que ha variat al llarg del temps (penseu, per exemple, en l'impacte que tenien els internats per a infants Sords, els quals sovint es troben en ciutats allunyades del punt d'origen de l'alumne).

De totes maneres, els signants viuen envoltats per la realitat de la llengua oral del seu entorn, a la qual han de fer front d'una manera o d'una altra per poder desenvolupar-se amb el màxim de normalitat dins una societat majoritàriament oient. És a dir, per necessitat els signants són en major o menor grau bilingües i això té inevitablement un impacte sobre les llengües de signes. En contra del que de vegades s'assumeix irreflexivament, l'ús de l'alfabet manual (dactilologia) no és més que una manera de traslladar visualment la llengua oral a través de la seva representació escrita. S'usa sobretot per introduir conceptes per als quals no existeix un signe, per designar llocs o persones desconegudes, per aclarir algun terme, etc. La proporció d'ús de la dactilologia en el discurs signat depèn naturalment del seu contingut i del context en què té lloc, i és per tant més esperable en un registre formal on abunda la terminologia específica sobre un tema qualsevol. Tot i tractar-se d'un sistema de representació indirecta de la llengua oral, incideix sistemàticament en el desenvolupament del lèxic de les llengües de signes, on de vegades hi ha signes que incorporen a la configuració de la mà la lletra (generalment inicial) del mot oral corresponent al concepte en qüestió. Així, per exemple, en LSC el signe HISTÒRIA referit a la disciplina científica està construït sobre el signe general d'EXPLICAR/NARRAR, amb la incorporació de la configuració de la mà de la lletra H del mot «història». Aquest fenomen s'anomena «inicialització». Ara bé, el contacte de llengües també dóna lloc a varietats de tipus pidgin on, per exemple, es desvirtua la gramàtica pròpia de la llengua de signes per la pressió de la llengua oral, una varietat que sovint s'anomena «bimodal» i que essencialment consisteix a traslladar literalment amb signes la seqüència de mots del discurs oral.

[4] L'únic estudi sobre la variació en llengües de signes a l'Estat Espanyol és el de Parkhurst i Parkhurst (2001).

Tot i que l'estudi lingüístic de les llengües de signes no té gaire més de 40 anys de vida, hem acumulat prou coneixements com per poder afirmar contundentment que les llengües de signes són llengües humanes de ple dret produïdes i percebudes en la modalitat gestuovisual, diferent de la modalitat oral-auditiva en què es vehiculen les llengües orals. Aquesta afirmació se sustenta no només en arguments de tipus estructural, sinó també en l'evidència aportada per la psicolingüística i la neurolingüística, sobretot en el domini de l'adquisició infantil del llenguatge, de la producció d'errors, dels dèficits lingüístics en signants i de l'especialització hemisfèrica en parlants i signants. Aquest és el tipus d'evidència empírica que intentarem esbossar al llarg d'aquestes pàgines, però òbviament les llengües de signes també tenen les altres propietats més externes derivades del seu ús social com qualsevol llengua. Així, per exemple, les llengües de signes presenten variació dialectal i variació de registre, tot i que per raons sociològiques sovint han estat excloses durant molt de temps d'àmbits associats als registres més formals. Igual que les llengües orals, evolucionen diacrònicament, tot i que la relativa jovenesa de les llengües recollides fins ara i la manca de documentació històrica en limiten el nostre coneixement al respecte.[5] Són llengües on el lexicó també es modifica per la incorporació de préstecs, per la creació de neologismes, etc. I, com a llengües completes que són, també són aptes per a la creació artística, sobretot en gèneres com la poesia, la narració, el teatre o l'humor. A continuació, però, no ens centrarem en aquests aspectes externs de les llengües de signes, sinó en els factors estructurals que ens permeten afirmar que des del punt de vista gramatical aquestes llengües recolzen en la mateixa capacitat del llenguatge que es troba als fonaments de totes les llengües orals naturals, i que per tant, cal incloure-les en la mateixa categoria de les llengües humanes.

[5] Hem de tenir present, per exemple, que les tècniques d'enregistrament en vídeo no van començar a difondre's de manera generalitzada fins als anys 70, i que tota documentació gràfica prèvia era de caràcter estàtic (dibuix o fotografia), amb la pèrdua d'informació que això significa: es podien recollir signes individuals amb una determinada fiabilitat, però no pas enunciats ni fragments de discurs.

2 Les llengües de signes «per dins»

No va ser fins l'any 1960, amb la publicació de l'obra pionera *Sign Language Structure* del lingüista americà William C. Stokoe, que no es va fer un intent sistemàtic d'analitzar les llengües de modalitat gestuovisual amb les eines de la lingüística moderna. Fins aquell moment, sovint s'havien caracteritzat com a mímiques més o menys sofisticades i convencionalitzades o com a desenvolupaments dels gestos ordinaris a partir de les convencions de la llengua parlada, una opinió expressada per Bloomfield (1933), per exemple. Amb l'obra d'Stokoe i el subsegüent diccionari *A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles* (1965), i amb l'obra cabdal de Klima i Bellugi (1979) *The Signs of Language*, les llengües de signes s'incorporen definitivament a l'objecte d'estudi de la lingüística. Tot i que el primer impuls va ser per a l'estudi de l'ASL, a partir dels anys 80 van incorporar-s'hi altres llengües de l'Europa Nord-occidental. Amb el pas dels anys ha anat creixent el nombre de llengües sobre les quals tenim alguna mena d'informació lingüística, si bé la feina descriptiva que queda per fer és aclaparadora, fins i tot en llengües que ja van començar a ser estudiades fa uns anys.

Sobre la base del coneixement més aprofundit de què disposem en ASL i del més limitat d'altres llengües de signes, podem afirmar rotundament que, malgrat les diferències derivades de la modalitat gestuovisual, les llengües de signes poden ser sotmeses a l'anàlisi lingüística des del nivell fonològic, morfològic, sintàctic i discursiu, amb les unitats pròpies de cadascun d'aquests nivells. A continuació farem un breu repàs de les troballes més importants al respecte pel que fa als tres primers nivells.

Però quin sentit té parlar de *fonologia* d'unes llengües que no recorren a la veu per a la seva articulació?[6] Mantenim aquest terme convencionalment per tal de referir-nos al nivell de la llengua on treballem amb unitats sublèxiques que no aporten cap mena de significat, però la combinatòria de les quals dóna llocs als morfemes. Així, a diferència del que s'havia assumit, s'ha demostrat que els signes no són entitats holístiques no descomponibles, sinó que estan formades per components equiparables als trets fonològics de les llengües orals.

[6] De fet es va proposar el terme «Querologia» per a l'equivalent de la Fonologia en llengües de signes, però actualment la pràctica evita aquesta duplicitat terminològica.

Els articuladors bàsics de les llengües de signes són les extremitats superiors, que executen la part manual dels signes essencialment a l'espai que es troba a la part central de l'hemisferi frontal del signant, el qual ve definit amb l'extensió màxima dels braços per damunt del cap i per davant del cos. És el que anomenem «espai sígnic». Tot i això, en condicions normals les extremitats superiors articulen el discurs signat en un espai més restringit que no és el de màxima extensió dels articuladors. La grandària del gest pot ser comparada amb la intensitat de la veu en el discurs oral: així, si el destinatari es troba a una distància significativa de l'emissor el gest es farà més gran, i per contra, el «xiuxiueig» signat reduirà la grandària del signe. És important posar de relleu que, a diferència de la pantomima, en aquestes llengües només està implicada la part superior del cos, de cintura en amunt.

Els tipus de trets que componen un signe són bàsicament cinc, els quals al seu torn es divideixen en components manuals i components no manuals. Entre els components manuals trobem les quatre categories següents:

(i) Forma de la mà: forma que adopta la mà, sobretot com a conseqüència de la posició dels dits. Cada llengua en té un repertori ben definit, però hi ha determinades formes no marcades que trobem llengua rere llengua i que tant articulatòriament com perceptualment són les més simples.

(ii) Lloc o punt d'articulació del signe: designa el punt de l'espai sígnic on es prodeueix el signe per defecte, és a dir, en la seva forma neutra de citació. Aquest punt pot trobar-se a la part superior del cos del signant o bé a l'espai sígnic. Per raons gramaticals o discursives aquest lloc d'articulació (en els signes que no estan ancorats al cos) pot variar respecte a la forma de citació.

(iii) Moviment: la majoria dels signes impliquen moviment de l'articulador, que realitza una trajectòria entre dos punts d'articulació. De vegades, a més d'aquest moviment de desplaçament o bé com a únic moviment, el signe conté un moviment secundari dels de les articulacions dels dits o del canell.

(iv) Orientació: pla cap al qual està orientat el palmell de la mà.

El cinquè tipus de component, el no manual, és en realitat una classe heterogènia que inclou totes les marques no realitzades amb les articulacions superiors. L'estudi de la contribució gramatical d'aquest component no manual ha estat un desenvolupament més recent dins de la lingüística de llengües de signes, perquè en una primera etapa l'atenció es va centrar sobretot en l'estudi dels components manuals dels signes. Entre aquestes marques, en el nivell fonològic hem de destacar les següents, tot i que algunes d'elles són més prominents en altres nivells de la gramàtica:

(a) component bucal: gestos realitzats amb la boca i les galtes que formen part de la descripció fonològica del signe. Així per exemple, en LSC el signe NO-HAVER-HI va acompanyat obligatòriament d'una articulació bucal que podem reproduir com «ap»

(b) component parlat o oral: gest labial que està relacionat amb el mot oral corresponent al signe. No va acompanyat necessàriament de vocalització, i tot sovint es tracta d'una articulació de la forma simplificada o alterada del mot. Sovint distingeix homònims manuals, és a dir, signes que en els seus components manuals són idèntics

(c) posició de les celles i del front: les celles poden estar arrufades o elevades, a més de la seva posició neutra

(d) direcció de la mirada

(e) posició del cos

(f) posició i/o moviment del cap

(g) expressió facial global

Com en l'estudi de les llengües orals, recorrem al contrast entre peces lèxiques per tal d'identificar l'existència d'aquests trets sublèxics. Així, en LSC, com en totes les llengües, podem establir parells mínims a partir d'un únic contrast en un dels components, com en els següents exemples possibles:

- forma de la mà: MATÍ *vs.* NET

- lloc d'articulació: ALEMANY (front) *vs.* SOLDAT (tronc, part superior lateral)
- moviment: SEGUR (vertical descendent) *vs.* PERFECTE (horitzontal cap enfora)
- orientació: MARE (lateral cap el signant) *vs.* TARDA (lateral cap enfora)
- component no manual (p. ex. component parlat): SOLUCIÓ *vs.* PROJECTE

La realitat d'aquests paràmetres formatius del signe es fa evident en fenòmens d'assimilació que han estat identificats en la formació de compostos (Sandler 1989). En aquests casos de composició, l'especificació d'un component en el signe resultant sovint pot tenir lloc independentement del valor dels altres components. Així mateix, s'ha demostrat que existeixen regles fonològiques ben diferenciades de les regles derivatives, de caràcter lèxic (Padden i Perlmutter 1987).

A més d'aquesta evidència de tipus estrictament lingüístic, tenim proves de la realitat d'aquests trets fonològics provinents dels errors de producció (*slips of the hand*).[7] Aquests errors consisteixen en la substitució errònia del valor d'un component determinat del signe (forma de la mà, moviment, etc.) per un altre, una substitució que està propiciada per l'adjacència d'un altre signe amb aquesta especificació que es «propaga» vers el signe que constitueix l'error. Si els signes no tinguessin una estructura interna ben definida, no s'explicaria la sistematicitat d'aquests errors, on els components fonològics es comporten com a unitats discretes.

Pel que fa a estructures fonològiques de nivell superior, s'han ofert arguments contundents a favor de l'existència d'una estructura sil·làbica en ASL que són fàcilment extrapolables a altres llengües de signes (Perlmutter 1992). Així, els trets constitutius del signe estarien associats a dos tipus de segments comparables als segments consonàntics (C) i vocàlics (V) de les llengües orals: les posicions (P) i els moviments (M). Les síl·labes poden tenir, doncs, una estructura sil·làbica amb atac, nucli i

[7] Sobre aquest tema, veg. Newkirk *et al.* (1980).

coda on el nucli ha de ser necessàriament un segment de tipus M.[8] Aquesta anàlisi vindria parcialment sustentada pel fet que els moviments són perceptualment més prominents que les posicions i, per tant, han de constituir el nucli sil·làbic.

Estudis recents han establert l'existència en llengües de signes d'estructura fonològica suprasegmental, i han fet veure que podem identificar constituents de tipus prosòdic com el mot fonològic, la frase fonològica o la frase entonacional (Sandler 1999). Tot i que es tracta d'un domini d'estudi incipient limitat a l'ASL i a la Llengua de Signes Israeliana (Israeli Sign Language, ISL), sembla que consolida de manera ben clara la conclusió que les llengües de signes estan dotades d'una estructura fonològica plena i complexa com les llengües orals, i que tot i que la modalitat incideix en els aspectes articulatorioperceptuals, les representacions abstractes, és a dir, lingüístiques, tenen propietats comparables i són analitzables amb el mateix tipus d'unitats d'anàlisi.

Des del punt de vista de la *morfologia*, el signe és la unitat equivalent al mot de les llengües orals. Per a l'ASL, per exemple, s'han identificat clars processos derivatius que estableixen regularitats en parelles de verbs i noms vinculats semànticament i formalment (Supalla i Newport 1978): mentre que el verb tindrà característiques més variables pel que fa al seu moviment, el nom corresponent implicarà un moviment repetit i més restringit i tens.

Pot sorprendre que la presència d'afixos seqüencials sigui escassíssima en les llengües de signes estudiades, però això no vol dir que no existeixin processos d'afixació en absolut. De vegades, un afix de tipus adverbial és articulat de manera simultània al predicat al qual modifica: aquest seria el cas de patrons bucals com 'mm' o 'th', que poden expressar modificadors amb el significat de 'fàcilment' i 'descuradament' respectivament. En altres situacions, l'addició d'un morfema a una arrel pot introduir una modulació o modificació global del moviment del signe. Aquest seria el cas dels diversos morfemes que expressen aspecte i que es combinen amb predicats de tipus verbal i adjectival; el resultat és una determinada interpretació aspectual del predicat (habitual, iterativa, continuativa, inceptiva, etc.). Aquests morfemes aspectuals que afecten les

[8] Amb l'excepció de síl·labes amb un nucli P amb moviment secundari, que deixem de banda per motius de simplicitat expositiva. Per a més detalls, veg. Perlmutter (1992).

propietats seqüencials del signe no són de tipus concatenatiu i caldria entendre'ls més pròpiament com a morfologia prosòdica del tipus que trobem en llengües semítiques.

La morfologia flexiva és en general molt reduïda en llengües de signes. El cas paradigmàtic és el de la flexió de plural, que té com a marca característica la reduplicació, una estratègia que trobem en diverses llengües orals. Altres categories gramaticals com el temps no són expressades en general mitjançant morfologia flexiva, sinó amb partícules independents. Aquesta és una de les raons per les quals Aronoff *et al.* (2000) relacionen les propietats morfològiques de les llengües de signes amb les dels criolls: l'escassetat de morfologia afixal vindria determinada per la relativa jovenesa dels dos tipus de llengües.

Un dels trets interlingüístics més robustos en les llengües de signes és que les formes pronominals es realitzen de manera més o menys transparent amb un gest del dit índex que assenyala els referents presents. Així, per exemple, l'índex que assenyala aproximadament el pit del signant és el pronom de primera persona del singular JO. El pronom de segona persona singular TU consisteix en aquest mateix índex orientat vers l'interlocutor. I si es fa referència a una tercera persona present al context de parla, l'índex assenyalarà aquest referent amb el significat d'ELL/ELLA.

Per a referents no presents en el context de parla, els signants fan un ús gramatical del pla horitzontal davant seu. Dins aquest pla el signant situa en un punt a la seva dreta o a la seva esquerra els referents no presents de tercera persona. La situació d'aquests referents en el pla es pot fer bé mitjançant l'assenyalament d'un punt determinat amb un índex, bé dirigint la mirada vers aquest punt, o bé articulant el signe lèxic en el punt referencial en lloc de fer-ho a l'espai neutre, com correspondria a la forma no marcada. Per recuperar-los en el discurs, el signant assenyala aquests punts que ha establert abans i que remeten de manera inambigua al mateix referent al llarg d'un mateix fragment discursiu. Aquest seria, doncs, un ús més del pronom de tercera persona ELL/ELLA.

És ben conegut que els sistemes pronominals de les llengües orals poden codificar trets com persona, nombre o gènere, però també d'altres com distància/proximitat, parentiu, estatus, cas o temps. En general, s'assumeix que els pronoms de les llengües de signes presenten trets de persona i, de vegades, de nombre.

Aquest ús morfosintàctic de l'espai no es limita al sistema pronominal, sinó que condiciona la morfologia d'un grup de verbs anomentats

'verbs de concordança' que trobem en totes les llengües de signes. L'exemple més representatiu i transparent d'aquest tipus de verb és DONAR. Aquest verb canvia de moviment i d'orientació en funció de quins siguin els seus subjecte i objecte: JO-DONAR-TU ('Jo t'ho dono') s'articula amb un moviment que parteix del signant i es dirigeix vers el seu interlocutor; en canvi, a TU-DONAR-JO ('Tu m'ho dónes') la trajectòria del moviment és la inversa. La concordança d'aquests verbs amb els punts de l'espai assignats als seus arguments de subjecte i objecte es manifesta mitjançant la trajectòria del moviment (d'origen a meta: DONAR, AJUDAR) i l'orientació de la palma de la mà i/o de les puntes dels dits (sempre orientada vers l'objecte: ENSENYAR, EXPLICAR).

Ara bé, aquest tipus de concordança verbal està restringida a un grup específic de verbs. Els verbs que no mostren cap mena de concordança amb els seus arguments s'anomenen verbs simples, i en algunes llengües exigeixen la coaparició d'un signe auxiliar de concordança amb les mateixes característiques morfosintàctiques que un verb de concordança. D'altra banda, s'identifica un tercer grup de verbs anomenats verbs espacials, la característica diferenciadora dels quals és que concorden amb arguments locatius.

El que destaca d'aquesta breu caracterització de les classes dels verbs en relació amb la concordança és que les llengües de signes recorren d'una manera central a l'ús de l'espai en l'expressió de categories morfosintàctiques. No hauria de resultar sorprenent si es té en compte que la modalitat gestuovisual afavoreix un ús exhaustiu d'aquest mitjà amb una iconicitat molt més potent del que és possible en llengües orals.

Un altre reflex ben clar de l'explotació del mitjà visual el trobem en una categoria de morfemes que es troba present en totes les llengües de signes conegudes: els classificadors. El terme «classificador» s'havia emprat per descriure determinats morfemes de les llengües orals que, combinats amb un verb, especificaven alguna característica (física, generalment) d'algun dels seus arguments. En termes generals, les construccions amb classificador de les llengües de signes involucren un conjunt ben definit de configuracions de la mà que identifiquen certes propietats del referent. S'empren essencialment per indicar el moviment o la localització d'aquestes entitats, que han d'haver estat introduïdes prèviament per un signe lèxic. Per tant, en cert sentit funcionen com a proformes que es combinen amb un predicat de moviment o de localització. Així, per exemple, una mà tancada amb l'índex que assenyala cap amunt pot

expressar que un ésser humà es desplaça (si la mà es mou per l'espai sígnic) o que està ubicat en una determinada posició. Aquesta mena de classificadors s'anomenen d'entitat completa o semàntics. En LSC hi ha diferents configuracions de classificador per a humans, animals, cotxes, vehicles de dues rodes, avions, etc. Un altre grup important de classificadors és el dels intrumentals: la configuració de la mà es refereix a una entitat a través de la manera com la manipula, o bé representa l'instrument amb què es manipula. Finalment, hi ha un tercer grup de classificadors anomenats «de mida i forma» que reprodueixen l'esquema de la forma d'una entitat. Encara existeix una important controvèrsia sobre quina ha de ser la caracterització dels classificadors en les llengües de signes: per a un grup d'investigadors són elements amb una base purament cognitiva o gestual, i per tant no lingüística, mentre que per a d'altres cal identificar-los com a morfemes que realitzen trets de la concordança amb els noms a què s'associen. L'argumentació a favor de totes dues postures afavoreix la recerca en aquest camp, que és especialment desconegut pel que fa a les seves propietats sintàctiques.

Tot i que en ocasions s'ha defensat que la incidència de la modalitat gestuovisual feia superflu l'estudi de la *sintaxi* de les llengües de signes en termes d'estructura jeràrquica, avui dia tenim prou proves per afirmar que aquests tipus de llengües estan sotmeses a l'estructura sintagmàtica i al tipus de derivacions amb què analitzem les llengües orals. D'entrada, en les llengües de signes, malgrat la variabilitat en l'ordenació superficial dels constituents de l'oració, també podem identificar un ordre bàsic o subjacent. A partir de l'alteració d'aquest ordre podem derivar la resta d'estructures. L'LSC té com a ordre bàsic Subjecte-Objecte-Verb, i en canvi el de l'ASL és Subjecte-Verb-Objecte. Si un dels arguments és tematitzat, per exemple, apareixerà a la perifèria esquerre de l'oració articulat amb una marca no manual específica que en LSC i moltes altres llengües consisteix en una elevació de celles.

Les estructures interrogatives totals i parcials presenten propietats formals ben diferenciades. La distinció no es limita al fet que només a les interrogatives parcials apareix un signe interrogatiu, sinó que aquests dos tipus van acompanyats necessàriament de marcadors no manuals específics (celles elevades, en un cas, i celles arrufades, en l'altre, a més d'altres marques addicionals) que es coarticulen amb la part manual de l'enunciat interrogatiu. Resulta interessant en aquest punt destacar també una peculiaritat de les interrogatives parcials: el signe interrogatiu apareix en

la majoria dels casos al marge dret de l'oració, i no pas al marge esquerre, un tret tipològicament molt marcat en llengües orals. De totes maneres, fins i tot en la llengua de signes més ben estudiada, l'ASL, hi ha desacord entre els investigadors sobre quina és l'anàlisi més correcta de les interrogatives parcials.

Un altre cas en què les marques no manuals intervenen de manera decisiva en la sintaxi és el dels enunciats negatius. Es pot afirmar de manera més o menys concloent que les llengües de signes poden negar una proposició solament mitjançant el moviment del cap (lateral a banda i banda, en general). La propagació d'aquest senyal no manual depèn de les restriccions morfosintàctiques de cada llengua en concret. Juntament amb la marca no manual de negació pot aparèixer un signe manual negatiu, que normalment no és obligatori.

Per concloure aquest breu repàs d'algunes de les propietats sintàctiques de les llengües de signes, esmentarem el fet que també trobem casos d'oració complexa. Els més ben estudiats són els de les oracions de relatiu i el de les oracions condicionals. L'oració subordinada d'aquestes estructures pot anar marcada o no per un element manual, però el que és realment obligatori és la marca no manual, que es coarticula amb tot el material manual que conté la subordinada.

En aquesta secció hem fet un repàs de les característiques estructurals més rellevants que han estat identificades en les llengües de signes. Davant de l'evidència recollida durant aquests darrers quaranta anys de recerca en aquest domini, ningú no gosaria afirmar que les llengües de signes no recolzen en principis lingüístics que són idèntics o comparables als de les llengües orals. És cert que queden moltes àrees per conèixer amb més profunditat, i que el nombre de llengües de les quals tenim un coneixement aprofundit és limitat, però això no invalida les conclusions obtingudes fins ara. Òbviament, el paper que té la modalitat en l'estructura d'aquestes llengües no pot ser negligit, i de fet és la tasca del lingüista intentar superar el biaix que suposa la llarga tradició de l'estudi exclusiu de les llengües orals des de la lingüística.

3 La base biològica de les llengües de signes

Si estem en condicions de defensar que les llengües de signes són llengües naturals no és només per les propietats estructurals internes que hem

revisat breument a la secció anterior: aquestes són les que són perquè recolzen en la mateixa capacitat humana on es fonamenten les llengües orals. Per aquest motiu és lícit demanar-se si els signants presenten els mateixos patrons en relació amb l'adquisició de la llengua i amb l'especialització hemisfèrica del llenguatge al cervell, atès que són dos dominis on hauria de manifestar-se de manera clara aquesta capacitat lingüística innata a l'ésser humà.

Hem de tenir en compte que tan sols un 5-10 % dels infants Sords neix al si d'una família Sorda, i que per tant la majoria de signants han adquirit la llengua de signes de manera marcada, és a dir, amb un input reduït o nul durant els primers anys de vida, que constitueixen el període crític o «de finestra» per a l'adquisició. Tanmateix, si deixem de banda aquest factor i observem el procés d'adquisició infantil de la llengua per part d'un nen Sord, descobrim que les fites del desenvolupament coincideixen a grans trets amb la que s'ha descrit per als infants oients i que les característiques lingüístiques que marquen aquestes fites («errors») són plenament comparables en tots dos casos.[9] Així, s'ha constatat que de la mateixa manera que les primeres produccions de nadons oients són balbucejos que repeteixen estructures sil·làbiques simples amb consonants no marcades, els infants Sords també produeixen balbucejos manuals entre els 10 i els 14 mesos. Els primers signes se situen al voltant del primer any de vida, tot i l'avantatge cronològic que s'havia defensat inicialment per als primers signes enfront de les primeres paraules. L'adquisició de la fonologia tampoc no és instantània, i així les primeres produccions inclouen formes simplificades i alterades en relació amb la llengua adulta. Un exemple d'això en són les substitucions de configuracions de la mà més complexes per d'altres de més simples.

Cap als 18 mesos trobem les primeres produccions que combinen dos signes, en algun sentit les primeres «oracions» i, per tant, la primera sintaxi. Un aspecte que ha preocupat especialment els estudiosos de l'adquisició de llengües de signes ha estat el de la (dis)continuïtat entre el gest prelingüístic i el signe lingüístic. En dominis tan diversos com els pronoms, la concordança verbal o els marcadors no manuals de diverses menes s'ha pogut constatar que entre el gest (comunicatiu/afectiu) i el

[9] Per a una visió més detallada del procés d'adquisició infantil de les llengües de signes, podeu consultar Newport i Meier (1985), Bellugi (1988), Lillo-Martin (1999) i Emmorey (2002: 169-204).

signe o la marca no manual (lingüístics/gramaticals) no hi ha un contínuum, sinó que es pot identificar un punt clar d'inflexió en què el que era gest ha entrat a formar part d'un sistema gramatical ben definit (Reilly i Anderson 2002).

La conclusió general que ens ofereixen els estudis psicolingüístics de l'adquisició infantil de llengües de signes és que el procés no està guiat per uns mecanismes diferents dels que guien l'adquisició d'una llengua oral. Això és exactament el que esperaríem si és la capacitat humana del llenguatge la que determina el curs de l'adquisició amb independència de la modalitat de la llengua destí, sempre que l'input lingüístic sigui l'adequat durant els primers anys de vida.

El coneixement que hem adquirit en les últimes dècades, no només en lingüística sinó en el conjunt de disciplines que s'engloben dins les Ciències Cognitives, ens permet saber que la capacitat lingüística humana té una base clarament biològica. Aquesta base biològica es troba al cervell, i no pas d'una manera aleatòria: la neurolingüística ens ha demostrat que les diverses funcions lingüístiques es poden localitzar en parts ben identificables de l'hemisferi esquerre d'aquest òrgan. És el que coneixem com a lateralització o especialització neurològica del llenguatge. Les tècniques de neuroimatge, com p. ex. la ressonància magnètica funcional, ens han permès d'identificar quines zones del còrtex cerebral s'activen quan un individu produeix o percep un enunciat lingüístic.

Una de les troballes més interessants de recerca recent en neurolingüística és que els signants, davant un estímul lingüístic en llengua de signes, mostren activació cortical a les mateixes zones de l'hemisferi esquerre que un parlant quan processa un enunciat oral. És cert que també s'ha observat en signants activació en parts de l'hemisferi dret, però això no resulta gens sorprenent si tenim en compte la modalitat gestuovisual en què es produeix i es percep una llengua de signes.

És un fet ben establert que lesions cerebrals que afecten determinades zones de l'hemisferi esquerre, sovint com a resultat d'embòlies, produeixen dèficits lingüístics en parlants. Aquests dèficits, que s'anomenen afàsies, poden ser de tipus diversos en funció de la part afectada: de vegades queda afectada la comprensió, de vegades la producció; en uns casos és un problema de tipus lèxic, en d'altres té un caràcter més sintàtic, o més fonològic. El que ens interessa destacar és que els casos

d'afàsia en signants mostren les mateixes característiques diferenciades que en les afàsies descrites per a parlants de llengües orals.[10]

Podríem pensar que tots els aspectes de tipus espacial de les llengües de signes, a causa de la modalitat gestuovisual en què es vehiculen, haurien de quedar afectats per una lesió de l'hemisferi dret, que és on es localitza la cognició visuoespacial. Ara bé, s'ha descobert una dissociació clara entre l'ús clarament espacial de l'espai sígnic i l'ús estrictament lingüístic. Així, Poizner *et al.* (1987) descriuen el cas d'una signant amb una lesió a l'hemisferi dret que era incapaç de descriure correctament la distribució dels objectes dins una cambra i els situava tots de manera incorrecta a la dreta del seu espai sígnic. La dada rellevant per al neurolingüista és que l'ús gramatical de l'espai, aquell que apareix en la realització de la concordança verbal, dels pronoms i dels referents discursius, no havia quedat afectat en absolut. Una dada més que posa de relleu el fet que les llengües de signes operen bàsicament amb material lingüístic i no només amb la cognició visuoespacial.

4 Cloenda

Amb aquest recorregut inevitablement vertiginós per les propietats gramaticals de les llengües de signes, així com l'esment de les característiques generals del procés d'adquisició infantil, de l'especialització cerebral i de les afàsies entre signants, podem defensar amb prou fonament que les llengües de signes no són un objecte d'una naturalesa substancialment diferent de les llengües orals. Aquesta és la conclusió esperable si les llengües de totes dues modalitats són resultat de la mateixa capacitat humana del llenguatge. Tanmateix, la tasca de recerca que queda per fer és immensa, i no només per tal de seguir ampliant i aprofundint el nostre coneixement de les llengües de signes. Cal que la teoria lingüística faci l'esforç de situar-les en el centre de la reflexió, tot intentant superar el biaix que suposa la teorització a partir de només una part de l'objecte empíric, les llengües orals.

[10] Sobre afàsies en signants, veg. Poizner *et al.* (1987).

Referències

ARONOFF, M., I. MEIR i W. SANDLER (2000): «Universal and Particular Aspects of Sign Language Morphology». *University of Maryland WPL* 10, pàg. 1-33.

BELLUGI, U. (1988): «The Acquisition of Spatial Language». Dins Kessel, F.S. (ed.): *The Development of Language and Language Researchers: Essays in Honor of Roger Brown*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, pàg. 153-185.

BLOOMFIELD, L. (1933): *Language*. Nova York: Holt, Rinehart and Winston.

EMMOREY, K. (2002): *Language, Cognition, and the Brain. Insights from Sign Language Research*. Mahwah, N.J. i Londres: Lawrence Erlbaum.

KLIMA, E.S. i U. BELLUGI (1979): *The signs of language*. Harvard: Harvard University Press.

LILLO-MARTIN, D. (1999): «Modality Effects and Modularity in Language Acquisition: The Acquisition of American Sign Language». Dins Ritchie, W.C. i T.J. Bhatia (ed.): *Handbook of Child Language Acquisition*. San Diego: Academic Press, pàg. 531-567.

NEWKIRK, D. *et al.* (1980): «Linguistic evidence from slips of the hand». Dins Fromkin, V.A. (ed.): *Errors in linguistic performance: slips of the tongue, ear, pen, and hand*. Nova York: Academic Press, pàg. 165-197.

NEWPORT, E.L. i R.P. MEIER (1985): «The Acquisition of American Sign Language». Dins Slobin, D.I. (ed.): *The Crosslinguistic Study of Language Acquisitio.*, Vol. 1: *The Data*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, pàg. 881-938.

PADDEN, C.A. i D.M. PERLMUTTER (1987): «American Sign Language and the Architecture of Phonological Theory». *NLLT* 5, pàg. 335-375.

PARKHURST, S. i D. PARKHURST (2001): *Un estudio lingüístico: Variación de las lenguas de signos usadas en España*. Madrid: RELLS.

PERLMUTTER, D.M. (1992): «Sonority and Syllable Structure in American Sign Language». *Linguistic Inquiry* 23, pàg. 407-442.

POIZNER, H.;, E.S. KLIMA i U. BELLUGI (1987): *What the Hands Reveal about the Brain.* Cambridge, MA: MIT Press.

REILLY, J. i D. ANDERSON (2002): «FACES: The acquisition of non-manual morphology in ASL». Dins Morgan, G. i B. Woll (ed.): *Directions in sign language acquisition.* Amsterdam/Filadèlfia: John Benjamins, pàg. 159-181.

SANDLER, W. (1989): *Phonological Representation of the Sign. Linearity and Nonlinearity in American Sign Language.* Dordrecht: Foris.

— (1999): «The Medium and the Message: Prosodic Interpretation of Linguistic Content in Israeli Sign Language». *Sign Language and Linguistics* 2.2, pàg. 187-215.

SANDLER, W. i D. LILLO-MARTIN (2000): «Natural Sign Languages». Dins Aronoff, M. i J. Rees-Miller (ed.): *The Handbook of Linguistics.* Oxford: Blackwell, pàg. 533-562.

STOKOE, W.C. (1960): *Sign Language Structure.* Silver Spring: Linstok Press.

STOKE, W.C., D.C. CASTERLINE i C.G. CRONEBERG (1965): *A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles.* Silver Spring: Linstok Press.

SUPALLA, T. i E. NEWPORT (1978): «How Many Seats in a Chair? The Derivation of Nouns and Verbs in American Sign Language». Dins Siple, P. (ed.): *Understanding Language through Sign Language Research.* Nova York: Academic Press, pàg. 91-132.

Els usos de l'espai i la comunicació no verbal. Una aproximació des de l'antropologia lingüística

Carles Bertran
(Serveis Lingüístics, CCOO)

1 Breu marc teòric

L'interès per les maneres com les diferents societats conceben i organitzen els intercanvis comunicatius ve de lluny. Els relats dels viatgers dels segles XVIII i XIX ja recullen dades sobre el funcionament de la comunicació dins de les societats que descriuen, però és especialment en els treballs dels etnòlegs del segle XX (F. Boas, E. Sapir, B. Malinowski, M. Mead i altres) en què es planteja la necessitat d'estudiar l'ús del llenguatge en el seu context de situació.

Per a Malinowsky, el coneixement de la llengua dels pobles objecte d'estudi de l'antropòleg és un element bàsic per «captar el punt de vista del nadiu, la seva visió del món». La teoria etnogràfica del llenguatge elaborada per Malinowsky posa l'èmfasi en la necessitat de contextualitzar els estudis del llenguatge de pobles que viuen en un entorn cultural diferent i es concreta en el concepte de *context de situació*.[1] De fet, per a Malinowsky, en la realitat de la llengua parlada, l'expressió no té significat, excepte en el *context de situació*.

És a partir d'aquesta visió del llenguatge com a pràctica social contextualitzada dins del camp de l'antropologia que es configura el que s'ha anomenat antropologia lingüística, i que coincideix en gran mesura amb

[1] «(...) una expresión que indica por un lado que la concepción de *contexto* debe ser ampliada y por otro que la *situación* en qué se profieren las palabras nunca puede ser pasada por alto como impertinente para la expresión lingüística. Vemos como la concepción de *contexto* debe ser substancialmente ampliada para que nos rinda su plena utilidad. En efecto, debe quebrar los límites de la mera lingüística y ser transportada al análisis de las condiciones generales bajo las cuales se habla una lengua». Malinowsky (1923: 320)

allò que des d'altres àmbits ha rebut el nom d'etnolingüística, terme que, de fet, ja va ser utilitzat pel mateix Malinowsky en les seves primeres obres.

Així, seguint a Duranti (2000: 21), podríem definir l'antropologia lingüística de manera molt sintètica com «l'estudi del llenguatge com a recurs de la cultura i de la parla com una pràctica social».

Des d'una perspectiva clarament interdisciplinària i amb una aproximació de base etnogràfica, l'antropologia lingüística s'interessa pels diferents aspectes del llenguatge en el marc de pràctiques culturals, i dels parlants en tant que actors socials, és a dir, com a membres de comunitats singulars i complexes.

Però és especialment amb l'aparició de l'etnografia de la comunicació de la mà de Hymes i Gumperz, en la segona meitat de la dècada dels seixanta del segle XX, quan s'incrementa l'interès sobre l'amplitud de les variacions dels usos del llenguatge entre diferents societats humanes i es planteja la necessitat d'una descripció sistemàtica d'aquestes variacions.

L'etnografia de la comunicació estableix com el seu objecte d'estudi el concepte de *competència comunicativa* i ho fa com a resposta a la visió chomskyana del llenguatge. És a dir, davant del parlant ideal en una comunitat lingüística homogènia, els etnògrafs de la comunicació presenten el parlant real, que disposa d'un ampli ventall d'estils diferents (registres, dialectes o fins i tot llengües) que utilitza en funció d'interessos comunicatius diferents, en el si d'una comunitat diversa.

Hymes, en un article publicat l'any 1962, titulat *The ethnography of speaking*, exposa el seu concepte de competència comunicativa en els següents termes:

> La paraula és un procés de comunicació estudiable dins del seu context social a la manera dels etnògrafs (...). La comunitat lingüística no es defineix per una competència lingüística ideal sinó per una competència comunicativa que associa els recursos verbals d'aquesta comunitat i les regles d'interacció i de comunicació.[2]

Una versió posterior elaborada conjuntament per Gumperz y Hymes (1972) la defineix com: «allò que un parlant necessita saber per comu-

[2] Citat per Kerbrat Oreccionni (1990: 59).

nicar-se de manera eficaç en contextos culturalment significants» i planteja que «els estudiosos de la competència comunicativa consideren els parlants com a membres d'una comunitat, com a exponents de funcions socials, i tracten d'explicar com usen el llenguatge per autoidentificar-se i per portar a terme les seves activitats» (Gumperz, 1972, p. vii).[3]

És a dir, el concepte de competència comunicativa inclou tant els aspectes relacionats amb la competència lingüística com els coneixements pragmàtics sobre la manera com aquests coneixements han de ser duts a la pràctica en cada situació concreta. Les normes comunicatives engloben, per tant, coneixements verbals i no verbals, normes d'interacció i d'interpretació, estratègies comunicatives i coneixements socioculturals.

Des d'aquesta perspectiva, per comunicar-se adequadament no n'hi ha prou de dominar el codi lingüístic, conèixer les regles gramaticals que ens permeten construir adequadament les oracions, sinó que cal el mestratge d'un seguit de normes i hàbits d'interacció. Tots aquests aspectes són fruit de la nostra pertinença a un entorn sociocultural determinat. Al llarg de la nostra vida, en cada interacció en què ens veiem confrontats anem adquirint noves estratègies, nous recursos comunicatius. Aprenem a fer les coses d'una determinada manera, la dels que ens rodegen. En tot el procés de socialització, directament o indirectament, anem incorporant hàbits, gestos, maneres de dir, registres diferents que van definint poc a poc les nostres habilitats comunicatives: com saludem a un conegut, com ens acomiadem, com preguntem, què es pot dir i què no, i a qui i en quin moment...

Aquesta «dependència» cultural de la competència comunicativa ha marcat com un dels objectius de la disciplina l'estudi comparatiu de les pràctiques comunicatives de tot tipus de societat. Aquesta aproximació es planteja des d'un punt de vista etnogràfic i comporta un estudi dels *esdeveniments de parla* que configuren la vida social de la comunitat, entesos com «aquelles activitats o aspectes d'activitats governades directament per regles o normes per a l'ús de la parla» (Hymes, 1972: 56). Com a exemples d'esdeveniments de parla podem esmentar una entrevista de treball, una conversa telefònica, un acudit o una interacció de servei.

Per a aquesta anàlisi dels esdeveniments de parla, Hymes (1972) va elaborar un model que recollia els diferents factors que integraven aquests esdeveniments, que va anomenar SPEAKING, en referència a l'a-

[3] Citat per Tusón, A. (1995: 66).

crònim format per les inicials dels vuit components en anglès: *Situation, Participants, Ends, Act sequences, Key, Norms, Genre* (situació, participants, finalitats, seqüència d'actes, clau, instruments, normes i gènere). Aquest model permet oferir una idea general dels factors que intervenen en el llenguatge com a part integrant de la vida social.

Aquest model ha estat utilitzat en multitud de treballs etnogràfics sobre comunitats lingüístiques des del punt de vista dels esdeveniments de parla.

2 Usos de l'espai i comunicació no verbal

El primer factor del model Speaking, la *situació*, em permetrà, després d'aquesta breu introducció teòrica, entrar a analitzar el paper que els usos de l'espai tenen sobre la comunicació humana, i en concret les seves implicacions en relació amb la comunicació no verbal, objecte d'aquesta jornada.

Com diu Amparo Tusón (1995: 61), seguint Hymes, el *setting* o *situació* s'ha d'entendre en un doble sentit: la localització *espaciotemporal* i l'atmosfera *psicosocial*. La localització espacial fa referència tant a les fronteres externes, que delimiten els límits del lloc on es desenvolupa la interacció com a les fronteres internes que tenen a veure amb l'organització interior de l'espai que afecta la comunicació. Pel que fa a les fronteres temporals, les externes serien les que defineixen l'inici i el final de la interacció, i les internes permetrien veure determinades seqüències o «subfets» de la interacció.

L'*atmosfera psicocial* es refereix al fet que associem determinades organitzacions espaciotemporals a determinats fets comunicatius (una botiga ens remet a un tipus de interacció verbal menys formal del que ens suggereix el despatx d'un advocat o una entrevista de feina).

Si ens fixem en els àmbits en què desenvolupem la nostra vida quotidiana, per exemple les múltiples relacions de servei del nostre dia a dia, veiem com estan definits per fronteres externes (els seus límits físics), que estableixen marcs de comunicació determinats (una escola, un jutjat, una botiga...), però també per fronteres internes, que configuren diferents espais simbòlics (la taula de la mestra, el banc de l'acusat, el taulell o mostrador de la botiga...), amb els seus usos de parla específics.

I és evident que aquest espai, entès com a medi ambient construït, és una font constant de signes no verbals, en el sentit de la definició que fa Fernando Poyatos de la comunicació no verbal, entesa com «las emisiones de signos activos o pasivos, constituyan o no comportamiento, a través de los sistemas no léxicos somáticos, objetuales y ambientales contenidos en una cultura, individualmente o en mutua estructuración» (Poyatos 1994: 17).

Així, veiem com espai i comunicació estan íntimament relacionats i que és impossible aïllar la comunicació humana, entesa en la seva triple vessant verbal, paraverbal i kinèsica, dels espais, reals o simbòlics, en què aquesta comunicació és desenvolupa. L'espai constreny, determina els usos lingüístics, però alhora és un recurs a disposició dels participants en la interacció i és objecte de negociació contínua (l'espai personal pot ampliar-se o reduir-se durant la conversa, la mestra pot deixar la taula i asseure's entre l'alumnat...), i es configura, així, com un element determinant de l'anàlisi de les interaccions cara a cara. Els espais del nostre dia a dia es construeixen i reconstrueixen a partir del llenguatge i amb ells la nostra representació mental de l'espai i del temps.

Per a Duranti (2000: 432) el cos humà i l'entorn construït són elements bàsics en l'anàlisi de qualsevol interacció en què intervingui el moviment a través de l'espai i el temps. A partir d'aquest plantejament, posa de manifest la impossibilitat d'aïllar la parla dels moviments dels participants a través d'un espai amb fort contingut material i simbòlic. I per fer-ho, posa com exemple la importància que els usos de l'espai tenen en la interpretació dels rituals de salutacions en una cerimònia de Samoa, és a dir, la impossibilitat de comprendre plenament les seqüències de paraules que intercanvien els participants en aquest ritual sense tenir en compte els seus moviments i les seves localitzacions espacials. Així, Duranti afirma que per entendre aquest tipus d'interacció, en primer lloc, hem de «tomar en cuenta la conceptualización local del espacio dentro de la casa como una representación simbólica de la organización social relevante para el evento que está aconteciendo o va a acontecer».[4]

Segons Duranti, si només analitzéssim el contingut lingüístic de la salutació, podríem representar la interacció per mitjà d'un parell adjacent complex en què els participants en la interacció que ja es troben a la casa donen la benvinguda al que arriba, que, al seu torn, respon a la salutació

[4] Duranti (2000: 433).

del grup o dels individus que identifica pels seus títols o rols posicionals que el context posa de manifest. Tanmateix, el que diu la part A només compta com a part del parell quan la part B s'ha posicionat dins de la casa en el lloc corresponent.

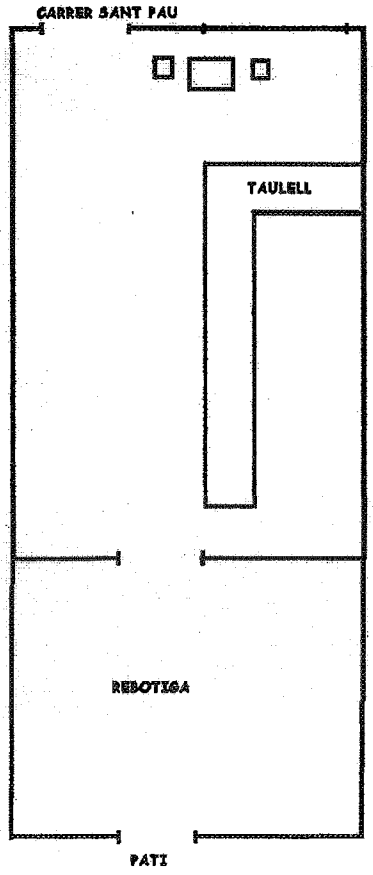
Així, si tenim en compte el que fan els participants, el que fa la part A es pot considerar la segona part d'un parell adjacent que comença en un acte no verbal, l'ocupació d'un lloc determinat dins de la distribució espacial de la casa per part del participant B.

Així, Duranti ens presenta l'espai en què és desenvolupa la interacció com un «àmbit de possibilitats», com un espai ple de significats, que ha estat modelat per altres abans que nosaltres i, per tant, com un element crucial en l'anàlisi de les interaccions entre individus.

3 Espais de comunicació en la relació de servei: un cas pràctic

Aquest paper de l'espai com a recurs i com a condicionant de la comunicació humana es posa de manifest en qualsevol de les múltiples interaccions de servei que configuren la nostra vida quotidiana. Les observacions que presentaré a continuació són extretes de les dades recollides durant el primer semestre de l'any 2001 en una farmàcia del carrer de Sant Pau de Barcelona i no pretenen ser res més que un exemple d'aquest paper del medi ambient construït com a marc definitori i com a àmbit de possibilitats posat a disposició dels participants en la interacció.

Si ens fixem en la distribució espacial de l'àmbit analitzat, veiem com, en general, no s'allunya gaire de la majoria de petits establiments en què es desenvolupen la majoria de prestacions de servei. El context físic correspon al d'un local ampli, amb rebotiga, amb un taulell allargat. El taulell delimita la zona reservada als servidors i la dels usuaris. Es tracta d'una vitrina allargada en forma de L invertida on hi podem trobar, a més de la caixa registradora, diferents expositors d'especialitats farmacèutiques. Al fons del local, s'hi troba la rebotiga, que té funcions de magatzem: és el lloc on s'elaboren les especialitats farmacèutiques, de descans dels servidors quan no hi ha feina... A més, a vegades s'utilitza per fer xerrades de divulgació sanitària adreçades als veïns del barri.

Aquests tres àmbits (taulell, zona dels usuaris i rebotiga), ben delimitats per fronteres internes, constitueixen espais simbòlics que comporten graus selectius d'accessibilitat, drets i deures determinats i rols comunicatius diferenciats.

El taulell esdevé una barrera, un límit, estableix una frontera entre les dues parts, i com tal frontera és alhora límit i pont, separació i intercanvi. Aquest taulell confereix al servidor el seu caràcter com a tal, el separa de l'entorn i li atorga un rol determinat.

El taulell des d'un punt de vista simbòlic atorga a tots els que són «al darrere» el rol de servidor. De fet, quan no hi ha un uniforme que identifica els papers de servidor i d'usuari, ser «al darrere» o «al davant» del taulell és el que defineix l'estatus.

Ser «al darrere», a la part reservada als servidors confereix autoritat, estableix rols, maneres de parlar, drets i deures...

Moltes vegades aquest rol ve reforçat per l'ús d'un uniforme o un altre element identificador, com és el cas de la farmàcia, amb l'ús d'una bata blanca, i, més recentment, amb l'obligació de dur una targeta d'identificació a la bata que permeti diferenciar el farmacèutic d'altres servidors no titulats.

En els casos en què no hi ha un taulell clarament definit, com podria ser el cas dels grans magatzems en què l'usuari pot passejar entre els articles a la venda, es fa necessari que els servidors s'identifiquin clarament com a tals. La falta d'aquest element identificador molt sovint

genera situacions de confusió dels rols que dificulten el desenvolupament de la relació de servei.

Al mateix temps, el taulell comporta una separació de territoris real: una zona per als servidors, configurada per la presència dels instruments que aquests servidors utilitzen en la seva feina diària: els calaixos, els prestatges, la caixa registradora... i una altra per als usuaris, molt sovint només un espai lliure. La possibilitat de trànsit d'un espai a l'altre és molt reduïda, especialment per als usuaris, que difícilment creuaran la línia que separa els dos espais.

Al mateix temps, el taulell també controla el flux d'informació entre els servidors i el seu entorn i és el lloc on es donen els intercanvis comunicatius que són la base de la relació de servei. En aquest punt, el tipus de taulell condiciona enormement el tipus d'interacció: no és pas el mateix un taulell obert, que genera proximitat i permet una interacció més plena, que aquells taulells acorassats, més propis d'entitats bancàries... o de les taquilles del metro, que dificulten la comunicació, fins i tot verbal, i comporten una interacció molt més freda i formal.

L'inici de la interacció ve determinat per la capacitat de l'usuari de fer-se veure pel servidor, que molt sovint està ocupat per altres coses. A no ser que la prestació de servei estigui definida per algun dispositiu d'espera –ser el següent de la cua o tenir una cita concertada– l'usuari ha d'aconseguir captar l'atenció del servidor. El servidor, per la seva banda, pot ser que estigui ocupat fent altres coses i vulgui defensar el seu espai de treball i que, per tant, eviti mirar l'usuari. L'experiència quotidiana a molts àmbits de servei, des de bars fins a administracions públiques, en què els servidors exerceixen el control de les interaccions amb els usuaris a partir d'un control estricte de la mirada, avala aquests plantejaments.

Tanmateix, en el moment en què es creuen les mirades és com si s'establís un pacte, un pacte que compromet el servidor a atendre l'usuari en un període prudencial de temps, i que molt sovint és ratificat per un gest, un somriure o unes paraules: «ara mateix l'atenc», però al mateix temps compromet l'usuari a no seguir insistint (Joseph, 1998: 77).

També cal tenir en compte que molt sovint, sobretot quan el servidor no es troba darrere del taulell però pot observar què fa l'usuari, és la situació espacial d'aquest usuari (dempeus davant del taulell, en actitud d'espera, cercant amb la mirada algú que l'atengui...) la que actua com un reclam del servidor. Això ho hem pogut veure a la farmàcia, en què molt sovint els servidors es troben a la rebotiga, des d'on poden controlar

qui entra a la farmàcia: com que molt sovint molta gent només ve a pesar-se, no es produeix cap resposta per part dels servidors fins que l'usuari entra en la zona de reclam o «posició».[5]

Aquesta necessitat de situar-se en la zona de reclam o posició perquè és doni per iniciada la relació de servei ens remet a les aportacions de Duranti sobre la importància dels moviments de les persones dins de l'espai d'interacció. En aquest cas, a una actuació no verbal de l'usuari, situar-se en un lloc determinat de l'espai, li correspon una altra actuació no verbal del servidor, ocupar el lloc corresponent darrere del taulell.

Un cop establerts els papers de l'usuari i del servidor, és probable que hi hagi una obertura ritual i una fase interrogativa[6]: el servidor expressa la seva disponibilitat a prestar el servei, és la fase del «en què el puc servir?», a la qual segueix l'explicitació de la demanda per part de l'usuari.

D'altra banda, la visibilitat total en què, en general, els servidors desenvolupen les seves tasques i la separació estricta dels territoris del servidor i de l'usuari és la base de l'enfocament dramatúrgic de les relacions de servei. I això ens remet als plantejaments de Goffman sobre la divisió de l'espai comunicatiu en dues zones ben delimitades: una zona frontal (*front stage*) en contacte amb el públic, l'escenari on es desenvolupa l'actuació de l'individu, i una zona posterior (*back stage*), entre bastidors, que constitueix l'espai privat, on l'individu es pot treure la careta i abandonar el seu personatge.

Així, si el taulell, com a zona d'interacció entre servidors i usuaris, ens apareix com l'escenari on es desenvolupa l'actuació del servidor, la rebotiga compleix les funcions de l'espai entre bastidors de l'actuació, on els servidors implicats expliciten la seva opinió sobre els usuaris, fan bromes, emeten crítiques, valoracions sobre els casos...

El servidor interpreta el seu paper davant dels usuaris i la seva actuació, entesa com a cerimònia ritual, no és més que la realització de la seva condició de servidor. Aquesta percepció del treball de la relació de servei com a espectacle es reflecteix en el comentari que va fer una de les

[5] Citat per Goffman (1971: 155), extret d'una monografia de Marilyn Merrit (1968), «On the Service Encounter».

[6] «un service, en effet, c'est la réponse à une question et un agent de service, quelqu'un qui est susceptible ou autorisé à poser des questions» Joseph (1998: 197)

persones que treballen a la farmàcia: «cada matí encenem els llums i comença la funció».

4 Relació de servei i competència comunicativa

Així, per a qui observa, la relació de servei es desenvolupa davant els ulls com una escenografia, com una coreografia en què sembla que cadascú té ben clar quin és el seu paper, en què tothom sembla compartir les normes que regeixen aquesta situació concreta. Aquest coneixement compartit del que és adequat o no en una determinada situació ens remet al concepte de marc (*frame*) de Goffman, entès com el conjunt de coneixements previs, de premisses, d'instruccions que ens permeten desxifrar on som i què està passant. Els *marcs* ens permeten definir les situacions d'interacció i definir una situació implica també establir les maneres adequades de participar-hi (Wolf, 1979: 42).

El marc defineix les normes d'interacció i els papers que els participants tenen en el seu desenvolupament. La coproducció del servei entre servidor i usuari es basa en aquest coneixement compartit. Per experiències anteriors podem distingir entre una consulta en un àmbit administratiu i una conversa informal, i saber quines normes d'interacció regeixen cadascuna: sabem que si anem a fer qualsevol tràmit administratiu probablement haurem de fer cua, aportar documents, utilitzar un registre determinat...

Per la nostra experiència sabem què està passant, podem donar sentit a una interacció, distingir-la d'una altra. Però també ens estranyem quan una cosa surt del que considerem que és habitual en aquell moment concret. Així, se'ns fa estrany que algú entri a una farmàcia i demani *una* pastilla per al mal de cap i no vulgui quedar-se tota la capsa, com succeeix habitualment a la farmàcia on hem fet l'observació.[7] O que, comportaments inadequats per a una situació determinada puguin donar lloc a malentesos: així, si aixequem massa el braç per pentinar-nos en una conferència o una taula rodona, és possible que ens donin la paraula, perquè

[7] De la mateixa manera que ara molta gent consideraria «anormal» que algú volgués comprar només un o dos cigarrets i no tot el paquet, cosa que no fa gaires anys era prou habitual i encara ho és en alguns llocs.

en aquell marc aixecar el braç és un comportament pautat, compartit per tots els que hi assisteixen, de demanar la paraula.

Les relacions de servei s'estableixen així com a activitats rutinitzades en què els usos de l'espai tenen un pes determinant, els components observables de les quals reposen sobre normes implícites, admeses inconscientment, que només se'ns fan presents en aquells moments en què, pels motius que sigui, alguna cosa surt del que seria habitual.

Aquests coneixements compartits entre usuaris i servidors ens remeten de nou al concepte de competència comunicativa, presentat al començament, com allò que ens permet comunicar adequadament en un context cultural determinat. No compartir aquests coneixements implícits pot comportar l'aparició de problemes de comunicació. Encara que molt sovint aquestes petites incomprensions són superades sense gaire dificultats, les repercussions que poden comportar les divergències en les normes comunicatives, el que Gumperz anomena «moments incomfortables», van més enllà de petits malestars en la comunicació, o de situacions còmiques o anecdòtiques, sobretot si el que està en qüestió és una entrevista de feina, un ajut assistencial o les relacions amb els usuaris en el lloc de treball. En aquestes situacions la «incomfortabilitat» pot tenir conseqüències força més dramàtiques per a les persones d'origen estranger, que es troben en una clara situació de desavantatge, ja que qualsevol infracció de les normes de comportament establertes en aquests contextos específics serà durament jutjada.

De la mateixa manera que la divergència en comportaments proxèmics o kinèsics poden generar problemes de comunicació entre individus amb habilitats comunicatives diferents, la divergència en el domini de les conceptualitzacions de l'espai, els coneixements dels rols atribuïts a determinades localitzacions, la manera com aconseguir el torn, o la possibilitat o impossibilitat de creuar certes fronteres simbòliques poden comportar igualment l'aparició de problemes de comunicació.

Així, en el següent fragment d'una interacció enregistrada a la farmàcia veiem com una usuària desconfia del paper del servidor i considera que el servidor la vol enganyar perquè no li dóna els medicaments que ella havia demanat. Més enllà de l'existència de dificultats comunicatives fruit del seu baix domini de la llengua castellana, aquest fragment també posa de manifest un domini deficient de les atribucions simbòliques que la situació espacial confereix al servidor. La seva situació al darrere del taulell de la farmàcia, reforçat per l'ús de la bata blanca, la presència d'al-

tres usuaris, la nostra experiència prèvia en altres interaccions de servei... configuren un marc interpretatiu que reforça la confiança en el farmacèutic. El fet que la clienta consideri que el servidor d'una farmàcia la vol enganyar no deixa de ser una mostra del deficient domini d'aquest marc interpretatiu.

F= farmacèutic

C= clienta

(28) F: [remenant la bossa] qué más le falta | ¿éstas son?

(29) C: las otras | las | jeringuillas | no las jeringuillas | las otras | la insulina

(30) F: solo había cuatro recetas

(31) C: no::: | cómo va ser cuatro

(32) F: una dos | solo habían cuatro recetas

(33) C: no puede ser || más de cuatro

(34) F: =yo=

(35) C: =nada= de yo | a mi m'han dejado más el cuatro | por favor

(36) F: yo | yo no tengo más

(37) C: si la- a partir hoy <3> no puede ser

(38) F: yo no ten- yo no tengo más

(39) D: yo em =sembla que (???)=

(40) F: dos y dos | además | es que verde:s

(41) C: =NO= no | más | =se lo he dejado má::s=

(42) F: =eh= =fíjate | me las acaba de traer-=

(43) C: porque yo lo he pidido | la otra es para- para mezcla:r

(44) F: no | no | si además las he extendido aquí || =había=

(45) C: =pues eso | cómo ha podido= sucer madre mía | e'una mentira

En certa mesura, la construcció de les nostres identitats socials està en funció de les nostres capacitats d'interactuar «adequadament» amb els altres. Les incomprensions, els fracassos, els errors, fruit de la incapacitat de comunicar adequadament, seran jutjats durament: l'atribució de certes qualitats negatives en pot ser el resultat. Les generalitzacions a tot el col·lectiu a què pertany l'individu en qüestió poden comportar un increment dels estereotips atribuïts a determinats orígens socials o culturals.

Tanmateix, no sempre els malentesos acaben generant un conflicte, ni sempre han de generar discriminació, sinó que moltes vegades acaben donant lloc a situacions divertides o anecdòtiques. Molt sovint, l'humor esdevé un recurs molt eficaç per superar l'entrebanc que representa el malentès i ajuda a mantenir la interacció, com es pot veure en el següent fragment de la mateixa interacció que hem presentat abans.

(141) C: pues yo lo pongo en el poligrafo | y es de abajo arriba | tienes que controlarlas así

(142) F: ==pero que tú qué tienes | ¿una pluma?

(143) C: como éste que me lo has enseñado

(144) F: ==pues empieza por ah:::í | muje:::r

(145) C: ==si ya lo | sabes siempre que me lo a- siempre me lo ensiña::do

(146) F: pero es que si tú haces la mezcla con esto | tú sacas esto | luego lo metes todo en la pluma

(147) C: y cómo lo voy hacer | si es un poli=grafo= no se puede meter

(148) F: =(???)=

(149) C: porque tienes que poner | no es- <4> porque esoeloesta::::

(150) F: == sí | ya está cortado <2> pero es que: || es muy importante | parece que no | pero es muy importante-

(151) C:==(???)| no <4> lo pongo en el poligrafo

(152) F: ==lo pones en en la pluma || en la pluma

(153) C: ==ploma | oye yo digo el poligra-

(154) F: ==no es que no es lo mismo | no es lo mismo

(155) C: no es pluma | es poligrafo

(156) F: es un | una pluma

(157) C: ya tienes tú (una???)

(158) F: but

(159) C:{ [rient] no:: |pero ¿cómo pones después cuando pesa::s? }

(Nota: tant la ploma com el poligraf es refereixen a un instrument per administrar insulina que s'assembla a una ploma estilogràfica o a un bolígraf.)

Els àmbits quotidians de la relació de servei (les botigues, les farmàcies, el centre mèdic, els serveis socials...) són un àmbit excel·lent d'anàlisi de les normes implícites que regulen les interaccions socials i de les repercussions que poden tenir per als agents implicats, especialment en aquells casos en què el domini d'aquestes habilitats comunicatives és més deficient.

Però, al mateix temps, aquests mateixos àmbits quotidians són un àmbit decisiu d'aprenentatge de aquestes normes, ja que, com hem dit, aquest aprenentatge únicament es pot aconseguir per mitjà de la interacció en àmbits diversos i variats. Per això, aquests àmbits quotidians esdevenen un instrument cabdal d'integració social de les persones. Perquè, com diuen Calsamiglia i Tusón (1999: 42), «como mejor se aprenden los juegos es, precisamente, jugando, participando en ellos de forma activa. Hablar, usar una lengua, es aquello que nos permite participar en la vida social y, a la vez, construirla».

5 A tall de conclusió

Com dèiem al començament, i amb això reprenem la definició que feia Duranti de l'antropologia lingüística, una aproximació al llenguatge com a recurs de la cultura i de la parla com a pràctica social no pot obviar l'anàlisi de l'espai en què tenen llocs les interaccions comunicatives. Un espai carregat de fort contingut simbòlic, que constreny però que alhora és un recurs a disposició dels participants en les interaccions, que és una

font constant de signes no verbals que fan de «guia» respecte al que és apropiat dir i interpretar i que es configura com un element central en l'estudi de les pràctiques lingüístiques dels membres d'una comunitat lingüística.

Tenir en compte el paper de l'espai en què les interaccions tenen lloc vol dir tenir en compte el que veuen i com ho veuen els participants de la interacció, vol dir tenir en compte els seus moviments en l'espai i en el temps... En paraules de Duranti (2000: 432), «si somos serios en cuanto al compromiso con el estudio del lenguaje como recurso para las prácticas culturales y producto de ellas, no podemos aislar sistemáticamente el habla del movimiento de los cuerpos participantes a través de un espacio cargado material y simbólicamente».

Bibliografia

CALSAMIGLIA, Helena i Amparo TUSÓN (1999): *Las cosas del decir. Manual de análisis del discurso*. Barcelona: Ariel.

DURANTI, Alessandro (2000): *Antropología lingüística*. Madrid: Cambridge University Press.

GOFFMAN, Erwing (1959): *La presentación de la persona en la vida cotidiana*. Madrid: Amorrortu-Murguía, 1987.

— (1971): *Relaciones en público. Microestudios del orden público*. Madrid: Alianza Editorial, 1979.

GUMPERZ, John J. i Dell H. HYMES (1972): *Directions in sociolinguistics. The Ethnography of Communication*. Nova York: Holt, Rinehart and Wilson.

JOSEPH, Isaac (1998): *La ville sans qualités*. París: L'Aube.

HYMES, Dell (1972): «Models of the Interaction of Language and Social Life». Dins Gumperz, J. i D. Hymes (ed.): *Directions in Sociolinguistic. The ethnography of communication*. Nova York: Holt, Rinehart and Wilson, 1972, pàg. 35-71.

KERBRAT-ORECCHIONI, Catherine (1990): *Les interactions verbales*. Vol. I. París: Armand Colin, 1995.

MALINOWSKI, Bronislaw (1923): «El problema del significado en las lenguas primitivas». Dins Ogden, C.K. i I.A. Richards (ed.): *El significado del significado. Una investigación acerca de la influencia del lenguaje sobre el pensamiento y la ciencia simbólica*. Barcelona: Paidós, 1984.

POYATOS, Fernando (1994): *La comunicación no verbal*. Vol. I: *Cultura, lenguaje y conversación*. Madrid: Itsmo.

TUSÓN, Amparo (1995): *Anàlisi de la conversa*. Barcelona: Empúries.

WOLF, M. (1979): *Sociologías de la vida cotidiana*. Madrid: Cátedra.

El *habitus* incorporado y la variación gramatical

Aria Adli
(New York University)

Este trabajo trata del papel del *habitus* en los fenómenos lingüísticos de la variación. El término de *habitus* proviene de la teoría sociocultural de Pierre Bourdieu, donde representa un concepto clave. El *habitus*, según Bourdieu, influye no solamente en el comportamiento verbal, sino en toda la expresión corporal, como el gesto y la postura.

Presento aquí un análisis empírico de la hipótesis teórica de una variación social observable y condicionada por el *habitus* específico de un individuo. El fenómeno lingüístico elegido para el estudio es un tema eminentemente formal de la lingüística verbal: la sintaxis. Ahora bien, la variación social observada en el campo gramatical es una sola dimensión del espacio de variación de la comunicación que se ve influido por el *habitus*. El carácter inherentemente corporal del *habitus* representa un puente general a las otras contribuciones de este tomo y permitirá aquí, al menos, formular hipótesis análogas sobre la variación social en el marco de la comunicación no verbal.

Así pues, presentaré primero los datos gramaticales examinados, los diferentes estilos de vida en la población estudiada y la metodología para recoger juicios de gramaticalidad graduales; en segundo lugar, mostraré los análisis estadísticos y sus resultados, y, finalmente, discutiré la fenomenología empírica sobre la base de la teoría sociocultural de Bourdieu.

1 Los datos gramaticales

Las personas juzgaron de manera gradual construcciones sintácticas que permiten variaciones en el orden de las palabras: movimiento del elemento interrogativo *qu-* (*wh*-movement) en (2a) comparado con su emplazamiento in-situ (*wh*-in-situ) en (2b), y estructura con inversión estilística en (1a) comparada con estructura sin inversión estilística en (1b).

(1a) quelle est l'armoire que **refont** les employés de la scierie ?
¿cuál es el armario que renuevan los empleados de la carpintería?

(1b) quelle est l'armoire que les employés de la scierie **refont** ?
¿cuál es el armario que los empleados de la carpintería renuevan?

(2a) **à qui** elle prête sa carte bancaire ?
¿a quién ella presta su tarjeta de crédito?

(2b) elle prête sa carte bancaire **à qui** ?
¿ella presta su tarjeta de crédito a quién?

Lo que tiene interés sociolingüístico es, en primer lugar, el hecho de que cada construcción tiene diferentes posibilidades de realización estructural (técnicamente hablando, una variante con y una variante sin movimiento adicional) y, en segundo lugar, estas variantes gramaticales difieren con respecto al registro o nivel estilístico: la inversión estilística en (1a) corresponde a un nivel más bien culto, a diferencia de la variante con la secuencia canónica de sujeto y verbo en (1b). En lo que concierne a las interrogativas *qu-*, la variante (2b), llamada *qu*-in-situ, se limita al uso coloquial (*français familier*) y se utiliza en situaciones que no requieren un estilo más elevado. Corresponde a un registro más bajo que los de las variantes interrogativas con el elemento *qu-* desplazado hacia el inicio de la frase.

En el análisis empírico de los juicios de gramaticalidad no discutiré otras variantes de interrogativas *qu-* del francés, como la forma con inversión adicional (3a) o con el elemento «est-ce que» (3b).[1]

(3a) **à qui** prête-elle sa carte bancaire ?

(3b) à qui est-ce qu'elle prête sa carte bancaire ?

No obstante, teniendo en cuenta todas las variantes en el orden de las palabras de las interrogativas *qu-*, lo que sí se observa es que es más conveniente representar las diferencias de registro como un continuo que como distintos niveles bien separados. Así, represento la variación del registro

[1] Para un listado exhaustivo de las diferentes formas, cf. Behnstedt (1973: 209).

(o de la dimensión diafásica, como dice Coseriu, 1969) como diferentes valores en un eje o dimensión del espacio de la variación.

2 La teoría sociocultural de Bourdieu

El estilo lingüístico o, más generalmente, el estilo de la comunicación, ya sea verbal o no verbal, tiene una estrecha relación con la estructura social y las estrategias personales de la distinción.

Por diferentes razones sigo aquí el enfoque sociocultural de Pierre Bourdieu. Por un lado, su teoría tiene en cuenta el papel de la lengua y explica los mecanismos responsables de la estrecha relación entre la estructura social y los diferentes aspectos lingüísticos. Por otro lado, su enfoque sociocultural me parece también una perspectiva prometedora para superar las insuficiencias de las teorías clásicas de clase que en el marco de sociedades post-industriales contemporáneas ya no tienen la capacidad de explicar la desigualdad social (véase Berger y Hradil, 1990). Finalmente, se presta a un análisis empírico cuantitativo como el de este trabajo.

La teoría de Bourdieu tiene el mérito de proponer una salida a la crisis de la sociología de posguerra, la así llamada *nueva falta de claridad* o *neue Unübersichtlichkeit* (véase Habermas, 1985; Berger, 1987; Hradil, 1983, 1988). Bourdieu vuelve a poner en relación la teoría social y la teoría de la desigualdad mediante la relación que establece entre la diferenciación de *estilos de vida* y la clase social.

Bourdieu no carece del conocimiento de importantes marcos de investigación lingüística y no cae en la trampa de oponer paradigmas intuitivos como un nativismo total y un enfoque simplificado de socialización. Tiene en cuenta el nativismo de Chomsky concediendo que «la capacidad de hablar, que por estar inscrita en el patrimonio biológico es *universal, y, por tanto, esencialmente no distintiva*» (Bourdieu, 1985: 28, 29, en cursiva en el original), pero exige una *sociología estructural de la lengua* que «debe fijarse como objetivo la relación que une sistemas estructurados de diferencias lingüísticas sociológicamente pertinentes y sistemas también estructurados de diferencias sociales». Aquí intento unir empíricamente estos sistemas proponiendo los fenómenos gramaticales como estructuras de diferencias lingüísticas, sociológicamente pertinentes por-

que son estilísticamente distintos, y la separación de mi muestra al azar en distintos estilos de vida como estructuras de diferencias sociales.

Recordemos que los fenómenos gramaticales observados permiten diferentes variantes en el orden de las palabras, sea el movimiento facultativo del elemento *qu-*, sea la inversión estilística facultativa. Tal hecho los hace adecuados para el estudio de efectos sociales, dado que, como subraya Bourdieu (1985: 29), «solo lo *facultativo* puede dar lugar a efectos de distinción» (véase también Adli, 2004: 200-203).

La pertinencia sociológica del estilo lingüístico es parte del enfoque de Bourdieu (1985: 28): «Estos estilos, sistemas de diferencias clasificados y clasificantes, jerarquizados y jerarquizantes, dejan su huella en quienes se los apropian y la estilística espontánea, provista de un sentido práctico de las equivalencias entre ambos órdenes de diferencias, expresa clases sociales a través de las clases de índices estilísticos».

Bourdieu logra la continuidad sociológico-histórica no solamente por el desarrollo de la problemática entre los términos *Klasse* y *Stand* de Max Weber (1972) (véase también Beck, 1983), sino también por la fórmula abstracta de estructura-*habitus*-prácticas, que intenta explicar de manera general la relación entre la estructura social y la acción cotidiana, concreta. El vínculo entre la estructura y las prácticas forma el *habitus*, término esencial de su teoría. La estructura social influye en la acción concreta de los individuos, que se expresan por formas aparentemente propias e individuales de la personalidad como las preferencias culturales, los juicios de gusto y el estilo de vida. El *habitus* representa los esquemas de pensamiento, percepción y juicio que son incorporados, inconscientes, estables y, además, parte de una estrategia ingeniosa de reproducción de las estructuras sociales (véase Krais, 1981 y 1983).

Mediante el *habitus* las diferencias socioculturales no son solamente juicios estéticos alejados de los reflejos cotidianos. Están enraizadas incluso en el hablar, la gesticulación y las posturas; con relación a esto dice Bourdieu (1984: 133): «Los principios prácticos de enclasamiento que son constitutivos del *habitus* son *indisociablemente* lógicos y axiológicos, teóricos y prácticos (desde que decimos blanco o negro, digamos bien o mal). La lógica práctica conlleva inevitablemente valores dado que está orientada hacia las prácticas. [...] Todos los principios de elección son incorporados, se han vuelto posturas, disposiciones de cuerpo: los valores

son gestos, maneras de estar de pie, de caminar, de hablar. La fuerza del ethos reside en que es una moral transformada en hexis, gesto, postura».[2]

Así pues, podemos mirar el análisis de la variación gramatical como un ejemplo empírico de la variación sociológica, que según Bourdieu, incluye también la comunicación no verbal. Se podría imaginar un estudio parecido con expresiones no verbales, si, conforme a la idea de sistemas estructurados de diferencias lingüísticas sociológicamente pertinentes, estas expresiones se recogen de manera sistemática (utilizando, por ejemplo, métodos de observación con esquemas de clasificación eficaces), para permitir luego el análisis cuantitativo junto con los datos sociológicos.

3 La diferenciación de cuatro estilos de vida

En el enfoque de Bourdieu, el gusto se manifiesta en el estilo de vida y expresa la competencia estética y sociocultural de una persona (en el marco de su teoría de los capitales, esta competencia corresponde al así llamado *capital cultural*; véase Bourdieu, 1983: 185 y siguientes). En sociedades post-industriales contemporáneas, la competencia estética es el medio central de la distinción social (cf. también Gans, 1974). Para que esta competencia pueda desarrollar la fuerza para volverse manifestación de distinción y de refinamiento, no puede restringirse únicamente a los aspectos clásicos de la estética, como el arte o la música clásica. Más bien, cubre todos los aspectos de la vida, de los más sofisticados a los más banales y cotidianos.

En este estudio se han identificado cuatro estilos de vida sobre la base de un cuestionario de 68 ítems o variables con respecto a las actividades preferidas y a los medios. La muestra al azar consta de 195 estudiantes de

[2] Traducción propia, A. A. La cita original francesa de Bourdieu dice: «Les principes pratiques de classement qui sont constitutifs de l'*habitus* sont *indissociablement* logiques et axiologiques, théoriques et pratiques (dès que nous disons blanc ou noir, nous disons bien ou mal). La logique pratique étant tournée vers la pratique, elle engage inévitablement des valeurs. [...] Tous les principes de choix sont incorporés, devenus postures, dispositions du corps : les valeurs sont des gestes, des manières de se tenir debout, de marcher, de parler. La force de l'ethos, c'est que c'est une morale devenue hexis, geste, posture».

lengua materna francesa de la universidad de Toulouse 2. Los estudiantes de lingüística fueron excluidos para evitar los problemas típicos que se presentan con participantes expertos. Para controlar un eventual efecto de la competencia en materia de lengua (un capital cultural específico), la mitad de la muestra consistió en personas con una especialización escolar literaria (*BAC A*) y la otra mitad en personas con otras especializaciones.

La aplicación de técnicas estadísticas de reducción de datos (análisis factorial y análisis cluster) ha permitido la identificación de distintos grupos de estilo de vida con perfiles específicos. La escala de actividades representa un aspecto clave clásico del estilo de vida. Esta escala recoge datos sobre la frecuencia de actividades muy diversas (televisión, visitar a amigos o conocidos, hacer deporte, leer libros, ir al cine, etc.). La escala de la cultura de medios se divide en 4 subescalas: género de libros, periódicos, revistas y emisiones de televisión preferidas. Cada vez se debía elegir una de estas cuatro respuestas: «nunca», «más bien raramente», «más bien frecuentemente» o «muy frecuentemente». El cuestionario de Bourdieu (1988: 523-529) es mucho más amplio. Sin embargo, en la investigación sociológica no es inusual reducir las informaciones a unas escalas consideradas claves (véase, p. ej., Jansen *et al.*, 2001). Aquí era también una necesidad práctica para reducir el tiempo necesario para el cuestionario, dado que la prueba de juicios de gramaticalidad también requiere recursos.

El peso comparativamente mayor de la escala de medios refleja tanto una evolución social hacia lo que a veces se denomina *sociedad de la información* (Lewis, 1981) como un componente relacionado estrechamente con la lengua (Davies, 2002, y Davies, en prensa, muestra en su estudio, por ejemplo, que un estilo de vida prestigioso con rasgos lingüísticos característicos se transmite y se adquiere por los medios).

Primero se calculó un análisis factorial para cada una de las escalas. En el análisis factorial cada factor sustituye a un grupo de ítems o variables interrelacionados, o sea, que expresan más o menos la misma información. Sobre la base del gráfico de sedimentación, la interpretabilidad de los factores y los valores de fiabilidad se optó, con respecto a la escala de medios, por una solución con 6 factores, y, con respecto a la escala de

actividades, por una solución con 3 factores.[3] Ese primer paso redujo, así, 54 variables a 9 factores.[4]

La escala de medios se describe por los factores «diversión por la sensación, moda e historias de la vida cotidiana» (F1 medios), «deporte» (F2 medios), «política, economía y cultura – medios cultos» (F3 medios), «técnica, conocimiento y aptitudes prácticas» (F4 medios), «animación: suspense, cómico y erótica» (F5 medios) y «crítica social, arte y letras (izquierda intelectual)» (F6 medios).

	F1 medios	F2 medios	F3 medios	F4 medios	F5 medios	F6 medios
revistas femeninas (*Elle, Femme actuelle...*)	0,708					
revistas juveniles (*Jeune et jolie, OK mag...*)	0,628					
revistas sobre celebridades (*Gala, Paris-Match...*)	0,588					
series (*Les feux de l'amour, Beverly Hills, X files...*)	0,566				0,308	
novelas rosas del tipo Arlequin	0,517					
grandes programas de entretenimiento (show)	0,517					-0,340
programas de competición, concursos de preguntas y respuestas	0,487					

[3] Como método de extracción se optó por el análisis de componentes principales, como método de rotación por la normalización Varimax con Kaiser. Con respecto a la escala de actividades la rotación ha convergido en 7 iteraciones y la solución con 3 factores (para 21 ítems) explica el 37,7% de la varianza. Con respecto a la escala de medios, la rotación ha convergido en 8 iteraciones, y la solución con 6 factores (para 33 ítems) explica el 46,1% de la varianza.

[4] Para aumentar los valores de fiabilidad de los factores (ningún factor debe tener un α de Cronbach < 0.6), 9 ítems o variables se excluyeron de la escala de actividades y 5 de la escala de la cultura de medios.

revistas de televisión (*Télé 7 jours, téléZ...*)	0,450				0,343	
películas de amor	0,448			-0,309		
programas deportivos		0,837				
revistas deportivas (*11 mondial...*)		0,826				
periódicos deportivos (*France football, L'équipe...*)		0,804				
documentales o discusiones sobre temas sociales, políticos o históricos			0,764			
noticias o reportajes de televisión sobre la actualidad política			0,598			
revistas sobre la actualidad (*L'Evénement, Le Nouvel Obs...*)			0,566			0,358
programas sobre arte o cultura en general			0,547			0,349
documentales sobre otros países o regiones			0,505			
revistas económicas (*Investir, Le financier...*)		0,325	0,447			
periódicos *Le Monde* o *Le Figaro*			0,371			
revistas de informática (*Play station mag, PC mag...*)				0,692		
libros prácticos (libros de cocina, guías de viaje, libros de informática, etc.)				0,661		
revistas de automoción (*Auto Plus...*)				0,645		
revistas de trabajos manuales o bricolaje (*Maison et travaux..*)	0,319			0,582		
revistas de divulgación (*Science et vie, Ça m'intéresse...*)			0,300	0,537		
películas o series policíacas					0,722	
películas de ciencia ficción o de acción					0,682	

novelas policíacas					0,563	
comedias (televisión)					0,384	
revistas eróticas (*New-look, Hot vidéo...*)					0,353	
periódicos *Libération* o *L'humanité*						0,625
periódicos satíricos *Charly Hebdo* o *Le canard enchaîné*						0,620
revistas de arte: cine, pintura, etc. (*Studio, Beaux arts...*)						0,614
literatura: poesía, prosa, teatro						0,490

Tabla 1. *Matriz de componentes rotados de la escala de estilo de vida «medios»*[5]

En la tabla siguiente, los factores distinguen entre actividades que son «sociales, sobre todo fuera de casa» (F1 actividades), «socioculturales, intelectuales y artísticas» (F2 actividades) y «centradas en los medios clásicos, sobre todo en casa; interés por el deporte» (F3 actividades).

[5] F1 medios: α de Cronbach = 0,73; r de Cliff = 0,76; correlación media entre ítems = 0,23 ; λ rotado = 3,24.

F2 medios: α de Cronbach = 0,77; r de Cliff = 0,80; correlación media entre ítems = 0,44; λ rotado = 2,83.

F3 medios: α de Cronbach = 0,66; r de Cliff = 0,68; correlación media entre ítems = 0,19; λ rotado = 2,55.

F4 medios: α de Cronbach = 0,61; r de Cliff = 0,67; correlación media entre ítems = 0,21; λ rotado = 2,35.

F5 medios: α de Cronbach = 0,64; r de Cliff = 0,63; correlación media entre ítems = 0,19; λ rotado = 2,18.

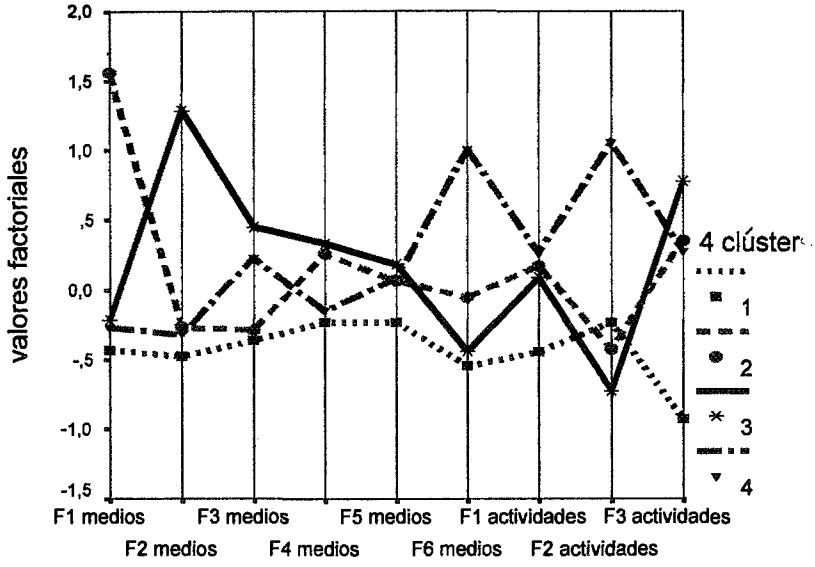
F6 medios: α de Cronbach = 0,60; r de Cliff = 0,60; correlación media entre ítems = 0,18; λ rotado = 2,07.

	F1 actividades	F2 actividades	F3 actividades
ir a una fiesta	0,781		
visitar a los amigos	0,717		
salir y hacer algo junto con los amigos	0,708		
ir a bailar	0,561		
escuchar música	0,469		
pasear, caminar	0,411	0,330	
hacer excursiones de un fin de semana o de un par de días	0,341		
ir a ver películas de cineclub		0,716	
visitar museos, exposiciones		0,695	
leer libros		0,573	
actividades políticas o sociales		0,521	
ir al teatro, a conciertos	0,436	0,516	
hacer actividades creativas o expresivas como pintar, tocar un instrumento, teatro...		0,381	
ir al cine		0,350	
leer revistas			0,675
leer periódicos		0,315	0,631
escuchar la radio			0,570
estar con la familia			0,555
ver la tele		-0,355	0,465
ir a actos deportivos		-0,324	0,459
hacer deporte	0,320		0,347

Tabla 2. *Matriz de componentes rotados de la escala de estilo de vida «actividades»*[6]

[6] F1 actividades: α de Cronbach = 0,68; r de Cliff = 0,73; correlación media entre ítems = 0,21; λ rotado = 2,96.

Seguidamente se aplicó un análisis clúster a estos 9 factores para clasificar las 195 personas de la muestra al azar en 4 grupos, es decir, 4 tipos distintos de estilo de vida.

Este método sirve para clasificar a los individuos en grupos lo más homogéneos posible sobre la base de los rasgos pertinentes (aquí, los factores de las escalas de estilo de vida), que sean, al mismo tiempo, lo más heterogéneos entre sí.[7]

F2 actividades: α de Cronbach = 0,66; r de Cliff = 0,69; correlación media entre ítems = 0,15; λ rotado = 2,72.

F3 actividades: α de Cronbach = 0,62; r de Cliff = 0,64; correlación media entre ítems = 0,19; λ rotado = 2,24.

[7] El análisis clúster se hizo en dos etapas, un análisis jerárquico mediante el método de Ward y luego un análisis no jerárquico mediante el método k-medias. Un análisis discriminante confirmó, luego, una muy alta calidad de la clasificación en cuatro grupos, a saber, el 95% de los casos correctamente clasificados en la muestra de prueba (*test sample*) y el 98% en la muestra de entrenamiento (*training sample*). No se optó por una solución con más de 4 clústeres para

Conforme a los perfiles específicos de los clústeres con respecto a los nueve factores los tipos de estilo de vida se identificaron con las denominaciones siguientes: «tipo introvertido sin intereses centrales» (clúster 1), «tipo con intereses múltiples buscando la diversión» (clúster 2), «tipo con intereses múltiples, orientado al deporte» (clúster 3) y «tipo culturalmente activo, políticamente crítico» (clúster 4).

4 La medición de juicios de gramaticalidad

De las 195 personas que participaron en el estudio completo y cuyos datos contribuyeron a la creación de los grupos de estilo de vida, un subconjunto de 78 personas participó en la prueba del juicio de gramaticalidad.

Para medir juicios *graduales* de gramaticalidad, se utilizó un instrumento sobre la base metódica del *rating* gráfico.[8] Los juicios no se expresaron seleccionando con una cruz uno entre varios niveles separados sino dibujando una línea en una escala bipolar (véase Bortz y Döring, 1995: 164ff.). Es posible un número teóricamente infinito de gradaciones; aunque en la práctica, está naturalmente limitado por la capacidad de la persona de hacer juicios diferenciados.[9]

---

garantizar grupos de tamaño suficiente y para evitar problemas de potencia estadística en el análisis de la varianza siguiente.

[8] Véase Adli (en prensa) para una presentación más detallada de este procedimiento metódico.

[9] La frase, con la escala de *rating* gráfico abajo, se encontraba en el medio de la hoja. Después de haber juzgado la frase, el participante continuaba con la próxima en la página siguiente. Los juicios se dieron con relación a una frase de referencia juzgada al comienzo por la persona misma. La frase de referencia no era ni muy agramatical ni tampoco impecable. Así la construcción específica de la prueba daba los dos puntos finales de la escala, que corresponden a las nociones 'obviamente bien formado' y 'obviamente agramatical', a los que el participante añadía una así llamada *ancla de escala*, es decir, el juicio de la frase de referencia suboptimal. Esta frase se encontraba encima de la pila de hojas, visible durante toda la prueba. La variable dependiente era la diferencia de valor entre la frase de referencia y la frase particular respectiva. Por razones de fiabilidad estadística, cada estructura sintáctica examinada, por ejemplo la construcción *qu*-in-situ, no se presentó una sola vez sino en cuatro variantes léxicas, cuyo media

En el análisis se tuvieron en cuenta los datos de 65 personas. Los otros se descartaron sobre la base de criterios de validez, sobre todo con respecto a una coherencia mínima de los juicios (técnicamente llamada índice de juicios triviales), permitiendo la exclusión de personas que por lo visto no habían sido capaces de utilizar el instrumento correctamente.

Se preparaba a los participantes mediante una conversación individual con instructores de lengua materna francesa, los cuales fueron previamente entrenados en la utilización de la prueba de juicio de gramaticalidad. La fase de entrenamiento debía transmitir dos conceptos claves. La percepción de una *gramaticalidad aislada*, necesaria para la reducción de las interferencias con efectos semánticos y pragmáticos y, segundo, la percepción gradual, con el fin de sustituir la distinción dicotómica usual, entre frases gramaticales y agramaticales, o «bueno» y «malo», por la gramaticalidad gradual.

Un análisis de fiabilidad mostró luego una precisión de medición satisfactoria (véase Adli, 2004: 103-111).

5 El efecto de las variables sociales

En un primer paso, los juicios de gramaticalidad se analizaron en un análisis de varianza con dos factores intra-sujetos A y B, cada uno con dos niveles (hay que recordar que el término factor en el análisis de la varianza no quiere decir lo mismo que en el análisis factorial). El factor B, denominado «estructura sintáctica», diferencia entre las interrogativas de objeto estilísticamente invertible [b_1], es decir (1a) y (1b), y las interrogativas *qu-* [b_2], es decir (2a) y (2b). El factor A, denominado «movimiento sintáctico», diferencia entre las variantes sin movimiento adicional [a_1], es decir (1b) y (2b), y con movimiento adicional [a_2], es decir (1a) y (2a).

aritmética representa el valor de gramaticalidad de la estructura. En medio, cada frase relevante para el análisis fue acompañada por una frase de distracción. Cada una de las interrogativas fue precedida por una frase de contexto formando así un marco discursivo a un nivel mínimo. Los juicios se referían explícitamente a la frase interrogativa.

Factor A: movimiento ↓ sintáctico	Factor B: construcción sintáctica →	b_1: interrogativas de objeto estilísticamente invertible	b_2: interrogativas *qu-*
	a_1: sin movimiento adicional	(1b)	(2b)
	a_2: con movimiento adicional	(1a)	(2a)

El nivel de significación es de $\alpha = 5\%$, lo que permite, con un tamaño de efecto medio ($\varepsilon = 0{,}5s$; $s = 1$), un nivel de β parecido.[10]

El efecto principal A, es decir, el efecto del factor A, no es significativo ($p < 0{,}875$).[11] O sea, el movimiento sintáctico no influye en el nivel de gramaticalidad, las dos variantes del orden de las palabras son igualmente aceptadas.

El movimiento sintáctico tampoco tiene efecto, si observamos en efectos simples ($A|b_j$) el papel del factor A por separado para las interrogativas *qu-* ($p < 0{,}230$)[12], y para las interrogativas de objeto estilísticamente invertible ($p < 0{,}152$).[13] (No nos ocupamos en este contexto del factor B y de la interacción entre los dos factores.)

Solamente en un segundo paso se analiza la relación entre la estructura social y los juicios de gramaticalidad. Una variable clave de la estructura social es precisamente el estilo de vida. Además, se recogieron datos sobre la especialización académica (distinguiendo entre (i) lengua y artes, (ii) ciencias humanas y sociales, y (iii) matemáticas, ciencias naturales y economía), el sexo, la especialización escolar (literaria y no literaria), el nivel de educación (primer ciclo, o sea, *DEUG*, y superiores) y la edad (menor y mayor que la mediana de 23 años).

A este fin, se añadió la variable social respectiva como un factor intersujeto al modelo del análisis de la varianza ya establecido, lo que lleva a

---

[10] Véase Erdfelder y Bredenkamp (1994) con respecto a la estrategia $\alpha = \beta$.

[11] $SC_A = 7{,}855$; $gl_A = 1$; $gl_{AxSuj} = 64$; $F_A = 0{,}025$; $p < 0{,}875$.

[12] Interrogativa *wh-*: Traza de $Pillai_{A|b2} = 0{,}022$; $F_{A|b2} = 1{,}471$; $gl_{A|b2} = 1$; $gl_{AxSuj} = 64$; $\eta^2\ parcial_{A|b2} = 0{,}022$; $p < 0{,}230$.

[13] Interrogativa de objeto: Traza de $Pillai_{A|b1} = 0{,}032$; $F_{A|b1} = 2{,}102$; $gl_{A|b1} = 1$; $gl_{AxSuj} = 64$; $\eta^2\ parcial_{A|b1} = 0{,}032$; $p < 0{,}152$.

un modelo trifactorial con dos factores intra-sujetos A y B y un factor inter-sujeto C.

En consecuencia, las 65 personas cuyos valores son analizados se dividieron en varios grupos, lo que plantea la cuestión de los valores para α, β y el tamaño de efecto de manera diferente que antes. Para evitar los problemas de potencia estadística, o sea *power problem* (Buchner, Erdfelder y Faul, 1996), los análisis se basan en un α de 10%, un β de 20% y un efecto de tamaño grande, es decir f = 0,38 (Adli, 2004: 276-281).

El estilo de vida muestra un efecto principal ($p < 0,039$).[14] Tiene un efecto en los juicios de la gramaticalidad en su totalidad. Sin embargo, todas las demás variables sociales o sociodemográficas mencionadas no son significativas. Estos resultados ponen en evidencia que sí hay un efecto social sobre una parte de la lengua como la gramática, pero que ese efecto se muestra solamente con el estilo de vida y no con las otras cinco variables sociodemográficas examinadas.

Aunque las cinco variables sociodemográficas no ejercen por sí solas ningún efecto, se puede imaginar que alguna revele un efecto de interacción en combinación con el estilo de vida. De hecho, encontramos una triple interacción entre el movimiento sintáctico, el estilo de vida y la especialización escolar ($p < 0,089$).[15] Esta interacción no cambia la imagen general, según lo cual el estilo de vida se revela como rasgo central con respecto a los juicios de gramaticalidad, pero matiza la interpretación con respecto al papel de, al menos, una de las variables sociodemográficas.

El primer resultado del análisis de varianza bifactorial ha mostrado que el movimiento sintáctico no manifiesta un efecto sobre los juicios de la gramaticalidad. Eso es, por lo tanto, la imagen empírica para la población observada en este estudio. Sin embargo, desde un punto de vista variacionista es interesante saber si determinadas partes de la población, es decir, grupos con determinados rasgos sociales, se destacan de esta imagen empírica y forman, si se pueden llamar así, excepciones a la regla.

---

[14] Estilo de vida: $SC_C = 20227,231$; $gl_C = 3$; $gl_{en\ P} = 61$; $F_C = 2,961$; η^2 parcial = 0,127; $p < 0,039$.

[15] Triple interacción: SC = 2089,838;gl = 3; $gl_{error} = 57$; F = 2,283; η^2 parcial = 0,107; $p < 0,089$.

A tal fin, se calcularon treinta efectos simples diferentes del factor del movimiento sintáctico A, cada uno condicionado por el tipo de construcción (interrogativa *qu-* o interrogativa de objeto) y por los diferentes grupos de cada variable social (A $|b_j c_k$).

Además, como en la triple interacción se había revelado un efecto de la especialización escolar en conjunción con el estilo de vida, se calcularon también dieciséis efectos simples diferentes del factor del movimiento sintáctico, esta vez condicionado por el tipo de construcción y por las ocho combinaciones de estilo de vida y especialización escolar (A $|b_j c_k d_l$).

En resumen, estos cuarenta y seis análisis de detalle manifiestan exactamente tres grupos sociales que se destacan de la imagen general, en la cual se había perfilado la identidad de los juicios para la construcción con movimiento *qu-* y para la construcción con *qu-*in-situ.

Primero, el tipo de estilo de vida culturalmente activo, políticamente crítico ($p < 0{,}056$)[16], y segundo, personas con una especialización académica en el campo de lengua y artes ($p < 0{,}017$)[17]. Estos dos grupos juzgan la estructura con movimiento *qu-* (2a) mejor que la estructura con *qu-*in-situ (2b). La influencia normativa parece fuerte en estas personas.

El tercer grupo, mejor dicho un pequeño subgrupo, a saber el tipo de estilo de vida con intereses múltiples, orientado al deporte con especialización escolar literaria, juzga, esta vez, la estructura con *qu-*in-situ mejor que la estructura con movimiento *qu-* ($p < 0{,}022$).[18]

La desviación de estos tres grupos concierne en todos los casos la interrogativa *qu-*, como si fuera un fenómeno con tendencia particular a la variación social –y, de hecho, lo es.

Las tres maneras de juzgar las interrogativas *qu-* se pueden relacionar con las tres maneras de percepción y de conocimiento diferenciadas por Bourdieu, a saber la *doxa*, la *ortodoxia* y la *heterodoxia*. Bourdieu desarrolla un sistema de maneras de percepción y de conocimiento sociológicamente relevantes que se basan en su concepto de *habitus*, el cual, a su turno, se refiere a esquemas de pensamiento, percepción y juicio.

---

[16] Efecto simple $A|b_2c_4$ (factor C: est. de vida): Traza de Pillai = 0,058; F = 3,785; gl = 1; $gl_{err} = 61$; $n_{b2c4} = 21$; $p < 0{,}056$.

[17] Efecto simple $A|b_2c_1$ (factor C: espec. acad.): Traza de Pillai = 0,088; F = 6,009; gl = 1; $gl_{err} = 62$; $n_{c1} = 17$; $p < 0{,}017$.

[18] Efecto simple A $|b_2c_3d_1$ (factor C: est. de vida; factor D: espec. esc.): Traza de Pillai = 0,089; F = 5,546; gl = 1; $gl_{err} = 57$; $n_{c3d1} = 5$; $p < 0{,}022$.

Denomina *doxa* los esquemas cotidianos, no reflexionados y considerados como naturales. Bourdieu (1984: 83) lo describe como «todo el conjunto de lo que es admitido como *allant de soi* y, en particular, los sistemas de clasificación que determinan lo que es juzgado como interesante o sin interés, aquello de lo que nadie piensa que merezca ser contado, porque no hay demanda».[19] La discrepancia entre la frecuencia real de utilización y el carácter establecido de esta construcción, de un lado, y de la conciencia incompleta, de otro lado, representa una percepción errónea, llamada *allodoxia*, que es un peligro inherente a la doxa. Uno se da cuenta de la allodoxia solo por el saber y la reflexión. En cierto modo, el estudio sistemático con los juicios graduales de gramaticalidad presentado en este trabajo se puede ver como una contribución a una reflexión crítica sobre esta doxa.

Opuesto a la doxa no reflexionada hay, por un lado, la ortodoxia y, por el otro, la heterodoxia. La ortodoxia expresa un conocimiento reflexionado y sistemático, que pretende legitimidad y normatividad. La heterodoxia presupone también un conocimiento reflexionado y sistemático, pero utiliza este conocimiento para corroborar una interpretación rompiendo la ortodoxia y, también, la doxa. Es la voz crítica y divergente, capaz de un juicio con distancia.

Basándose conscientemente o inconscientemente en la influencia normativa del registro más bien culto, uno puede sorprenderse del resultado: con excepción de los tres grupos ya mencionados, el conjunto de las personas atribuye igual aceptabilidad a frases con *qu*-in-situ y con movimiento *qu*-. Este hecho es, no obstante, un elemento constitutivo de la doxa. La construcción con *qu*-in-situ ya es parte integrante del repertorio comunicativo lingüístico. Bourdieu (1984: 83) dice con respecto a la doxa que «lo más escondido es aquello en que todos están de acuerdo, tan de acuerdo que nadie habla de ello».[20]

---

[19] Traducción propia, A.A. En el texto literal de la cita original francesa Bourdieu describe la doxa como «tout l'ensemble de ce qui est admis comme allant de soi, et en particulier les systèmes de classement déterminant ce qui est jugé intéressant et sans intérêt, ce dont personne ne pense que ça mérite d'être raconté, parce qu'il n'y a pas de *demande*.»

[20] Traducción propia, A.A. En el texto literal de la cita original francesa Bourdieu dice con respecto a la doxa: «Le plus caché, c'est ce sur quoi tout le monde est d'accord, tellement d'accord qu'on n'en parle même pas».

El tipo de estilo de vida culturalmente activo, políticamente crítico y las personas con una especialización académica en el campo de lengua y artes representan la ortodoxia. No participan, o participan en menor grado, en el juego de la variación diafásica entre las dos variantes gramaticales posibilitado por la gramaticalidad idéntica. Sus estrategias de conservación de la norma se fundan en sus rasgos culturales y de distinción incorporados. Respecto a esto, Bourdieu (1988: 437) remarca que «tienen de manera espontánea, natural, la hexis corporal, dicción, la pronunciación de sus proposiciones, y el acuerdo entre la palabra y la personalidad que la tiene es inmediato, perfecto, natural».

El tipo de estilo de vida con intereses múltiples, orientado al deporte con especialización escolar literaria, que juzga la construcción con *qu*-in-situ mejor que la construcción con movimiento *qu*-, sigue las reglas de la heterodoxia. A su manera, estas personas rompen la doxa, a saber, la gramaticalidad y aceptabilidad idéntica de las dos variantes y manifiestan un comportamiento opuesto a la norma. Sobre la base de, o tal vez mejor dicho, con las espaldas cubiertas por su competencia cultural –poseen por su educación escolar conocimientos lingüísticos suficientes– sacan la estructura *qu*-in-situ de su utilización cotidiana y no reflexionada pero al mismo tiempo, con la misma poca reflexión, poco valorada, y le atribuyen con «intenciones heréticas» (Bourdieu, 1988: 437) una posición privilegiada en el repertorio de las variantes de las interrogativas *qu*-. Dominan el juego sutil y complejo de un estilo lingüístico distintivo, que es una mezcla refinada y sofisticada entre un estilo culto y complejo y un estilo simple o bajo conscientemente utilizado. El juego sutil de ese estilo lingüístico asocia, según Bourdieu (1985: 37), «la distensión lingüística y la soberana ignorancia de las reglas puntillosas a la exhibición de desenvoltura en los más peligrosos terrenos».

6 El papel central del *habitus*

El término de *habitus* permite un análisis teórico coherente de estos fenómenos de variación observados. El estilo de vida, cuya relevancia empírica ha sido demostrada, manifiesta los esquemas del *habitus* que llevan a estrategias de distinción en la vida cotidiana. Al mismo tiempo, el *habitus* propone una comprensión de los procesos que desembocan en el comportamiento lingüístico, tanto verbal como no verbal. Los estilos de vida se

basan en un *habitus* específico. Sin embargo, no todos los elementos del *habitus* se manifiestan en el estilo de vida. Así, como han mostrado los resultados empíricos, el efecto de la especialización escolar o académica también influye en el *habitus*, y, por lo tanto, en el comportamiento lingüístico, pero sin llevar a un tipo de estilo de vida diferente. En el caso de la especialización escolar literaria, el efecto de heterodoxia sí que ha sido relacionado con un determinado estilo de vida.

Algunos trabajos sostienen la idea de varios *habitus*, de los que uno sea un *habitus* específico de la especialización académica o profesional (p. ej. Apel, 1989; Liebau y Huber, 1985). Sin embargo, si no concebimos la relación entre *habitus* y estilo de vida como demasiada estrecha, no necesitamos renunciar a un concepto homogéneo de *habitus*.

Luego, el *habitus*, por su carácter incorporado, por el hecho que representa la transformación del «haber» (de diferentes formas del capital) en «ser», asocia las expresiones verbales y no verbales. Las dos formas son parte del repertorio de estrategias de distinción. Bourdieu (1984: 132) lo expresa de la manera siguiente: «Las relaciones con el lenguaje me parecen muy cercanas a lo que son las relaciones con el cuerpo. Por ejemplo, para resumirlo, la relación burguesa con el cuerpo o con la lengua es la relación desenvuelta de aquellos que están en su elemento, que tienen las leyes del mercado a su lado. La experiencia de la desenvoltura es casi divina. Sentirse *comme il faut*, ejemplar, es la experiencia de la absolutidad».[21]

Esta experiencia, lo añado, se fundamenta en las competencias necesarias que permiten el acceso a la ortodoxia o el lujo de la heterodoxia.

Bourdieu sigue: «Al contrario, la relación pequeño-burguesa con el cuerpo y con la lengua es una relación que se describe como timidez,

[21] Traducción propia, A. A. En el texto literal de la cita original francesa Bourdieu dice: «Les rapports au langage me semblent être très proches de ce que sont les rapports au corps. Par exemple, pour aller très vite, le rapport bourgeois au corps ou à la langue est le rapport d'aisance de ceux qui sont dans leur élément, qui ont pour eux les lois du marché. L'expérience de l'aisance est une expérience quasi divine. Se sentir comme il faut, exemplaire, c'est l'expérience de l'absoluité.»

como tensión, hipercorrección: hacen demasiado o no lo suficiente, *ils sont mal dans leur peau*».[22]

Así, por falta de competencias suficientes, solo queda la doxa, con su riesgo inherente de transformarse en percepciones y comportamientos inadecuados, cuando la situación exige más ingeniosidad.

En resumen, el *habitus* es un principio generador u *opus operandi* que produce sistemas estructurados de diferencias sociales que son con el tiempo incorporados y es, también, un principio reproductivo u *opus operatum* dado que las prácticas individuales se eligen conforme a las estructuras de diferencias sociales, lo que contribuye a su conservación.

En el marco lingüístico, este mecanismo se traduce en todos los sistemas estructurados de diferencias lingüísticas sociológicamente pertinentes, tanto verbales como no verbales. Sin embargo, el trabajo de estructuración de estos sistemas corresponde al lingüista.

[22] Traducción propia, A.A. En el texto literal de la cita original francesa Bourdieu dice: «Au contraire, le rapport petit-bourgeois au corps et à la langue est un rapport que l'on décrit comme timidité, comme tension, hypercorrection: ils en font trop ou pas assez, ils sont mal dans leur peau.»

Bibliografía

ADLI, Aria (en prensa): «Gradedness and Consistency in Grammaticality Judgments». En Kepser, Stephan y Marga Reis (ed.): *Linguistic Evidence*. Berlín: Mouton de Gruyter.

— (2004): «Grammatische Variation und Sozialstruktur». *Studia Grammatica* 58. Berlín: Akademie Verlag.

APEL, Helmut (1989): «Fachkulturen und studentischer *Habitus*». *Zeitschrift für Sozialisations- und Erziehungsforschung 9*, pág. 2-22.

BECK, Ulrich (1983): «Jenseits von Klasse und Stand? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten». En Kreckel, Reinhard (ed.).

BEHNSTEDT, P. (1973): *Viens-tu? Est-ce que tu viens? Tu viens ? Formen und Strukturen des direkten Fragesatzes im Französischen.* Tübingen: Narr.

BERGER, Peter A. (1987): «Klassen und Klassifikationen». *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 39*, pág. 59-85.

BERGER, Peter A. y Stefan HRADIL (1990): «Die Modernisierung sozialer Ungleichheit und die neuen Konturen ihrer Erforschung». En Berger, Peter A. y Stefan Hradil (ed.), pág. 3-24.

— (ed.) (1990): *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile (Soziale Welt, Sonderband 7).* Göttingen: Schwartz.

BORTZ, Jürgen y Nicola DÖRING (1995): *Forschungsmethoden und Evaluation für Sozialwissenschaftler.* Berlín, Heidelberg: Springer.

BOURDIEU, Pierre (1983): «Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital». En Kreckel, Reinhard (ed.), pág. 183-198.

— (1984): *Questions de Sociologie.* París: Les Editions de Minuit.

— (1985): *¿Qué significa hablar?* Madrid: Ediciones Akal.

— (1988): *La distinción: Criterios y bases sociales del gusto.* Madrid: Taurus.

BOURDIEU, Pierre *et al.* (1981): *Titel und Stelle: Über die Reproduktion sozialer Macht.* Frankfurt am Main: Syndikat.

BUCHNER, Axel, Edgar ERDFELDER y Franz FAUL (1996): «Teststärkeanalysen». En Erdfelder, Edgar, Rainer Mausfeld, Thorsten Meiser y Georg Rudinger (ed.): *Handbuch quantitative Methoden.* Weinheim: Beltz, Psychologie Verlags Union.

COSERIU, Eugene (1969): *Einführung in die strukturelle Linguistik.* Universidad de Tübingen.

DAVIES, Catherine (2002): *Assessing the Effects of Language in the Media on Linguistic Variation.* Charla en la NWAV 31, Universidad de Stanford, octubre 2002.

— (en prensa): «Martha Stewart and American 'Good Taste'». En Aitchison, Jean y Diana Lewis (ed.): *New Media Discourse.* Londres: Routledge.

ERDFELDER, Edgar y Jürgen BREDENKAMP (1994): Hypothesenprüfung. En Herrmann, Theo y Werner H. Tack (ed.).

GANS, Herbert J. (1974): *Popular culture and high culture: an analysis and evaluation of taste.* Nueva York: Basic Books.

HABERMAS, Jürgen (1985): *Die neue Unübersichtlichkeit.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

HERRMANN, Theo y Werner H. TACK (ed.) (1994): *Methodische Grundlagen der Psychologie - Enzyklopädie der Psychologie, Themenbereich B Methodologie und Methoden, Serie I Forschungsmethoden der Psychologie, Band 1.* Göttingen, Berna, Seattle: Hogrefe.

HRADIL, Stefan (1983): «Die Ungleichheit der 'Sozialen Lage' – Eine Alternative zu schichtungssoziologischen Modellen sozialer Ungleichheit». En: Kreckel, Reinhard (ed.), pág. 101-118.

— (1988): «Die Chancen der ‚neuen Unübersichtlichkeit' - Neue Wege der Soziologie sozialer Ungleichheit». *Soziologische Revue* 11, pág. 21-28.

JANSEN, Elke, Hardy HOLTE, Cordula JUNG, Viola KAHMANN, K. MORITZ, Christian RIETZ, Georg RUDINGER y Ch. WEIDEMANN

(2001): *Ältere Menschen im künftigen Sicherheitssystem Straße/ Fahrzeug/Mensch.* Forschungsbericht der Bundesanstalt für Straßenwesen: Bergisch Gladbach.

KRAIS, Beate (1981): «Einleitung». En Bourdieu *et al.* (ed.), pág. 7-21.

— (1983): «Bildung als Kapital – Neue Perspektiven für die Analyse der Sozialstruktur». En Kreckel, Reinhard (ed.). pág. 199-220.

KRECKEL, Reinhard (ed.) (1983): *Zur Theorie sozialer Ungleichheiten (Soziale Welt, Sonderband 2).* Göttingen: Schwartz.

LEWIS, George H. (1981): «Taste Cultures and their Composition. Towards a New Theoretical Perspective». En Katz, Elihu y Tamás Szecskö (ed.): *Mass Media and Social Change.* Londres-Beverly Hills: Sage.

LIEBAU, Eckart y Ludwig HUBER (1985): «Die Kulturen der Fächer». *Neue Sammlung* 25, pág. 314-339.

WEBER, Max (1972): *Wirtschaft und Gesellschaft.* Tübingen: J.C.B. Mohr (Paub Siebeck).

Lexicon and phonology of nonverbal communication systems

Isabella Poggi
(Università degli Studi di Roma Tre)

1 Multimodality of communication

As we communicate in face-to-face interaction, we have some beliefs in our mind and to transmit them to someone else we produce a set of communicative signals taken from different communicative repertoires (words, gestures, gaze, head, face and body behavior), and delivered one after the other or simultaneously. Now, what are the beliefs we may conceive to communicate? and how do we go from the input –a set of beliefs– to the output –that particular arrangement of words, voice, hands, body, face signals? What is the structure of these communicative repertoires?[1]

2 A goal and belief model of communication

In order to answer these questions, I adopt a view of communication that is based on the notions of goal and belief (Conte & Castelfranchi, 1995; Poggi & Magno Caldognetto, 1997; Castelfranchi & Poggi, 1998; Poggi & Pelachaud, 2000a). Communication holds when a Sender *S* has a belief *b*, has the goal that another Agent *A* (Addressee) comes to believe *b*, and to reach this goal delivers a signal *s* that *S* supposes is linked to *b* (the meaning to communicate) in the minds of both *S* and *A*, through a shared set of rules, that is a communication system *CS*.

---

[1] A draft of this paper was published in: Poggi, I.: «Towards the lexicon and Alphabet of Gesture, Gaze, and Touch». In *Multimodality of Human Communication. Theories, problems and applications*. Virtual Symposium Edited by P. Bouissac, <http://www.semioticon.com/virtuals/index.html>, 2001-2002.

The belief *b* can be represented in *S*'s mind either in a sensorimotor or a propositional format; the goal of making *A* believe it may be represented in *S*'s mind at different levels of awareness and intentionality: it may be a conscious goal (a communicative intention), but also an unconscious goal (take for example a Freudian lapsus) or a tacit goal (take beats, the rhythmic hand gestures that we make without even realizing we are making them); and it may be, as well, a social goal, that is one impinging on the individual for the sake of society (for instance status symbols or uniforms) or even a biological instinct (the stickleback's abdomen reddened to show coupling readiness, or the Human's blushing, see Castelfranchi & Poggi, 1990).

The signal *s* is any perceivable event (say, a movement of a hand, the march of a crowd) and any perceivable object (a monument, a uniform) or any part or feature of an object (the lights of a traffic light) or of an organism (the spot on the beak of mother seagull) which in *S*'s mind (and, according to the *S*'s assumption, also in *A*'s mind) is linked to some *meaning*, that is, to the mental representation of the belief *b* to communicate.

3 Signals, modalities and communication systems

A system of signals makes a Communication System. Humans, like other animals, use several communication systems, exploiting several modalities and several body organs. Any signal, in its being a perceivable stimulus produced by the Sender, can be classified according to its sensory-motor modality: that is, it is produced by the Sender through specific physical actions and perceived by the Addressee through a specific sensory system.

Therefore, we may distinguish two senses of modality: a sensory (or receptive) modality as we take into account the sensory organs of the Addressee that receive the signals, and a motor (or productive) modality as we consider the body organs that produce them. So in principle we have as many production modalities as are the parts of the body or the kinds of movements used by the systems or organisms that perform signals; and as many sensory modalities as are the sensory systems that receive signals.

In human communication, the receptive modalities are our five senses: a word communicates through audition, a gesture and a grimace through vision, a punch or a caress through touch, a perfum through smell, organic artifacts produced by human hands (raw or cooked food) can communicate through the sensory modality of taste (for example, when someone makes a delicious food to show me his love, or to exhibit his cooking skill). As for the productive modalities, in the human body we can count a number of body organs that produce communicative signals. Only in the visual and acoustic modality, we produce communicative signals with various body parts –head, face, hands, trunk and legs– and with their subparts (within face, forehead, eyes, nose, mouth: Magno Caldognetto and Poggi, 2001).

Some of these organs and parts of organs can be viewed as bearing their own specific communicative repertoire, that is, their own system of signals, their «mode-specific communication system». The head produces head movements, the eye region (eyebrows, eyelids, eyes) all the signals of gaze; the nose can wrinkle or dilate nostrils; the mouth produces, in the auditory modality, words and prosodic signals, in the visual, visemes but also smile, laugh and grimaces; shoulders, arms and hands produce gestures, while trunk and legs produce postures, movements, orientations and proxemic signals. In other cases, though, a communication system is somehow distributed across different organs: in the human body, hands, legs, mouth, nose, eyelashes, hair, sexual organs communicate by touch, while different glands produce smells.

So face-to-face interaction is multimodal in that more receptive and productive modalities are used at once, even if not in a one-to-one correspondence. As *S* talks to *A*, *A* receives the signal through two receptive modalities, auditory and visual; but *S* uses at least five different productive modalities: *S* utters sentences (verbal modality) with a given prosody and intonation (prosodic-intonational modality), makes gestures (gestural modality) and facial expressions (facial modality), assuming different postures and moving trunk or legs (bodily modality). In other works (Poggi and Magno Caldognetto, 1997), I have shown how it is possible to capture all the richness of this multimodal interaction; but to understand how multimodal communication works, I think it is useful, from a heuristic point of view, to study each single communicative system by itself, set out its differences from other systems, and then also

see how two or more systems combine and work together in producing multimodal messages.

4 Two kinds of communication systems

I define a communication system as a set of rules to link meanings to signals. I distinguish two kinds of communication systems, according to whether the links between signals and meanings are «codified» or «creative» (Magno Caldognetto & Poggi, 1995; Poggi & Magno Caldognetto, 1997). In a «codified» communication system, the signal-meaning link is shared and coded in the memory of both a Sender and an Addressee (as it is the case, for example, with words or symbolic gestures) and a whole set of these links makes a «lexicon». I define a «lexicon» as a system of rules of correspondence between a set of signals in a given modality and a set of meanings, codified in the Agent's long-term memory: a list of signal-meaning pairs written in memory. As a Sender has the goal to communicate some meaning *m1*, he looks in memory, and if he finds out a lexical pair whose meaning is *m1*, he just has to produce the signal *s1* that corresponds to that meaning; and as an Addressee perceives the signal *s1*, he looks in memory and finds out that it means *m1*. In a «creative» system, instead, what is shared and coded in memory is only a small set of inference rules about how to create a new signal starting from a given meaning, or about how to retrieve a meaning from a given signal: like in pantomime (Klima & Bellugi, 1979) and in McNeill (1992) «iconics», or in the creation of new words in natural languages. If a Sender has the goal of communicating a meaning *m2*, and looking up in his memory cannot find a signal corresponding to that meaning, he has to resort to his creative system, that is, to the set of inference rules, and produces a completely new signal *s2*; and the Sender, when perceiving *s2*, has to apply the same inference rules in order to draw the meaning *m2* from the signal *s2*.

A step in investigating the structure of different communication systems is then to find out the rules that link signals to meanings. For «creative» ones we have to find out the inference rules that state how new signals may be created by a Speaker and understood by an Addressee: that is, for instance, how do we invent an iconic gesture to represent the idea of climbing, of a spiral staircase, a bird, a cello or the wind. Some

studies accomplishing this task are McNeill (1992), Magno Caldognetto & Poggi (1995), Poggi & Magno Caldognetto (1997), Yan (2000), Sowa & Wachsmuth (2003), Poggi (2002a). For «codified» systems, that is, «lexicons», the task is to compile lexicons of systems in all modalities.

5 The Lexicons of non-verbal systems

Examples of lexicon of gestures are the dictionaries of Sign Languages, but also the classical and more recent dictionaries of symbolic gestures for many different cultures (De Jorio, 2001 for Neapolitan gestures, Efron, 1941 for the Jewish, Morris, 1997 for gestures all over the world, and Morris *et al.* 1979 for the Mediterranean area; Payrató, 1993 for Catalan gestures, Tumarkin, 2001, 2002, for Japanese gestures, Kreidlin, 2004 for the Russian, Posner & Serenari, 2001, 2004 for Berliner gestures, Poggi, 2003 for the Italian). In my hypothesis, though, not only words or symbolic gestures, as it is generally accepted, but also other kinds of gestures, and even gaze, facial expression, posture shifts, are «lexical» systems, that is, lists of correspondences between signals and their meanings. For example, rasing the eyebrows means 'I'm surprised'; dropping both hands down means 'What I am saying is important', a posture shift, 'I am changing the topic of my discourse' (Cassell *et al.*, 2001). Being a lexicon implies that each item in these systems has a precise meaning that is coded in the conversationalists' minds, and this meaning is precisely stated, so much that if we substituted one item for the other the overall meaning of the interaction would not be the same. I hold, in fact, that if these signals did not have each a precise meaning shared across minds, people could not understand each other.

Some of these lexicons have already been written: Ekman and Friesen's (1978) FACS, for instance, can be considered a lexicon of face; Poggi & Pelachaud (2000a; 2002), and Poggi (2002b) have provided, respectively, a sketch of a lexicon of performative faces, of a lexicon of gaze, and the lexicon of the Orchestra Conductor's face; Johnson et al. (2000) and Kendon & Versante (2002) presented lexicons of deictic gestures, Enfield (2001) one of lip-pointing.

But in my view, the lexicons of all communication systems should be described, just like it has been done by linguists for all verbal languages. Writing down a lexicon means to find out and represent the meaning of

each item of it. In my hypothesis meanings in all communication systems can be analysed in terms of mental images or propositional units that can be expressed discursively, as in a verbal dictionary, or formally in terms of semantic components or logical propositions.

In this work I present some researches aimed at writing down a Gestionary, a Touchionary and a Gazeionary: that is, the lexicons of Italian Symbolic Gestures, of Touch and of Gaze.

6 Universal or cultural lexicons?

A interesting issue is whether the lexicons of different systems are culturally or biologically coded, then whether they are lexicons of a particular culture or they may be thought of as belonging to all humans in the world. Symbolic gestures are by definition culturally coded: they are used in a particular culture, they have to be learned by young children through direct experience; and, for example, a child born blind cannot make these gestures (unless he was not specifically taught through hand modeling) because he cannot see them. But what about batons, or the signals of gaze?

A communication system includes two kinds of rules: *semantic rules* and *norms of use*. *Semantic rules* concern the correspondence between meanings and signals, be they words, signs or sentences in a verbal or sign language, or gesture or gaze items. These are rules of the following type:

if you want to communicate the meaning 'I greet you', say «Hello»

if you want to communicate the meaning 'I greet you', raise your eyebrows

if you want to communicate the meaning 'I greet you', wave your hand

Norms of use, instead (those studied by pragmatics and sociolinguistics) do not state how some meaning has to be conveyed, but if some meaning can, should or should not be conveyed in a given situation, or by a given person, or to a person with a given role or status. They are rules of this type:

if you meet a person you know, apply the rule for the meaning 'I greet you',
or
if you meet an unknown person, do not apply the rule for the meaning 'I greet you'

Now, my hypothesis is that in some communication systems, like spoken languages and the systems of symbolic gestures, both semantic rules and norms of use vary across cultures. But in others, for instance the facial expressions of primary emotions, as it has been shown by Ekman (1972), but also other communication systems like gaze or touch, semantic rules might be everywhere the same (a grimace of anger is performed in the same way in all cultures), while cultural difference holds in the norms of use (in Japan expressing anger is much more sanctioned than in the USA). In fact, cultures differ a lot in the norms they impose on the use of gaze (Argyle & Cook, 1976; Duranti, 1992); but this leaves room for the hypothesis of a universally shared repertoire: it is just because staring fixedly at someone has the meaning of a defying gaze, or an oblique glance is seductive, that these kinds of gaze will be prescribed or sanctioned according to how prescribed or sanctioned it is to show that social attitude in different situations or different cultures. Of course, there will be some rare cases of lexical items that are specifically cultural (for example, in Italy and in other countries winking is used as a sign of complicity); but I think that the bulk of the lexicon of gaze, face or touch is universally shared.

7 Phonology of non-verbal systems

If a lexicon is a list of rules of correspondence between signals and meanings, and the meanings can be analysed in terms of mental images or semantic components that can be expressed in a propositional format, how can the signal be analysed? To analyse the signal side of a lexicon we should find out its «phonological units», that is, the sublexical components, parts or aspects of signals, that, variously combined simultaneously or in sequence, form all the possible signals in the lexicon of a given modality.

A task included in the description of nonverbal systems is then the discovery of their «phonology». In this view, important examples are

Birdwhistell's (1952) system and Laban's notation (Laban & Lawrence, 1974) or FACS by Ekman and Friesen (1978). But among the various ways to find out the sublexical components of signals a precious hint is the work of Stokoe (1978), who proposed the notion of «formational parameters» for analysing signs in Sign Languages of the Deaf. He has shown that each sign is produced by a particular Handshape, Movement, Location, to which Orientation has then been added. Now, an analysis into formational parameters can be used to describe not only the signs of a Sign Language but many (perhaps all?) signals in different modalities: namely, the symbolic gestures used by hearing people, as shown by Calbris (1990) for French gestures, Kendon (1988) for the Australian Aboriginal Sign Language, Sparhawk (1978) for Persian gestures; but also, the signals of gaze (Poggi & Pelachaud, 2002) and touch (Poggi, Cirella *et al.*, 2003); as well as, I think, for body movements, body postures, head movements and so on.

Formational Parameters are criteria to analyse all signals in a communication system. Each signal (sign, gesture, gaze or touch) can be analyzed in terms of different parameters, each with a small number of possible values, in such a way that each signal is described as a combination of all the possible values it assumes against all parameters. Each value in each parameter of a gesture, gaze or touch has a «phonological» status, in that changing that value on that parameter transforms the item either from one signal to another signal or from a signal to a non-signal. In other words, the method of the «minimal pairs» used by linguists is also valid in the phonology of nonverbal systems.

8 Three methods to describe communication systems

To describe the lexical and phonological structure of a nonverbal system, three methods can be used. One is the Chomskian method of the Speaker's judgements: it consists of retrieving from one's memory the largest number of items of that system, and for each judging if it is semantically acceptable in one or another context, if it is ambiguous (it has more than one meaning), how it can be paraphrased in the verbal language, which other items in the lexicon of the same or other modalities may be synonyms of it, and so on. This may be done even by a single researcher: the resulting lexicon will be the representation of his/her

single communicative competence, but from a theoretical point of view this is yet a good way to discover the mechanisms of that communication system, since each single competence is a selfconsistent system. This method is useful for both the extensive overview of a whole lexicon (Poggi & Magno Caldognetto, 1997), and for the intensive work of semantic analysis of single items (Poggi, 1981; Poggi & Magno Caldognetto, 1997; Poggi & Pelachaud, 2000b).

To carry on this analysis item per item, though, an observational method is often adopted: the researcher collects several videorecorded occurrences of a single nonverbal item used in real-life situations, and tries to single out first its meaning in each occurrence, then the core meaning that is common to all occurrences. This method has been used for detailed analyses of single gestures (for instance, by Kendon, 1995, and Mueller, 2004), and for single items of gaze (Poggi, 2001).

Finally, to make a dictionary of nonverbal items that really represents the lexical nonverbal competence shared by all people in a culture, another method is used: one based on interviews or questionnaires to native subjects, through which the researcher can test to what extent his/her own intuitions are shared. This is perhaps the most used method in gesture literature (Morris *et al.*, 1979; Payrató, 1993; Poggi & Magno Caldognetto, 1997; Posner & Serenari, 2004; Poggi, Cirella *et al.*, 2003).

But how can we find the meanings of nonverbal items? In compiling dictionaries of natural languages, linguists have generally started by collecting words in a language and then tried to outline their meanings. To use a such method looks quite obvious for verbal languages, since signals in these communication systems are usually quite segmentable, and introspection of their meaning is made easier by their being used with total awareness. Neither condition, though, always holds for communication systems in other modalities, where the signals are seldom produced at a high level of awareness, and the job of finding out «lexical» units has not yet been accomplished thoroughly.

In my view, this task should be accomplished through both a top-down and a bottom-up approach. On the one side, one should start from some theoretical hypotheses about the nature of meaning and communication, in order to deduce some predictions about what are the meanings in principle conveyable and the ways they are in fact conveyed in different modalities; on the other side, one should carry on accurate analyses of real multimodal data in order to test those predictions

empirically. Roughly, the former approach starts mainly from the meanings, while the latter from the signals of different mode-specific systems: first try to guess what in principle may be all the possible kinds of information an Agent may need to provide other Agents for its adaptive goals; and then wonder if, which and how those kinds of information are generally conveyed in such or such modality, such or such communication system.

9 A deductive taxonomy of meanings

The method I use to make predictions about the possible meanings of signals in different modalities consists in starting deductively from a taxonomy of meanings. My hypothesis is that in whatever communication system it is possible, and often useful, to distinguish at least three classes of meanings: Information on the World, Information on the Speaker's Identity, and Information on the Speaker's Mind.

Information on the World. When we talk we provide information on the concrete or abstract events we communicate about, their actors and objects with their properties, and the time and space relations among them. This is provided most typically mainly through the sentence words and syntactic structure; but often also by deictic, iconic and symbolic gestures. A deictic gesture indicates something in the surrounding environment, to explain what, in the external world, we are going to talk about. An iconic gesture describes the (literal or metaphorical) properties of shape, size or movements of some referent we are mentioning. Some symbolic gestures directly mention some object, feature or action. But not only gesture can indicate or describe; sometimes this is done also through gaze, voice, head or body movements: we point at things or persons in the context even by eye, lip or chin direction, and refer to properties of objects or persons also by gaze, prosody and body movement: we squeeze our eyes to refer to something small or difficult, open eyes wide to refer to something huge, lenghten a vowel to say something is long, speak in a staccato way to indicate precision; we refer to a person by moving as she does.

Information on the Speaker's Identity. While talking, we provide information on our Identity: physiognomic traits of our face, eyes, lips, the acoustic features of our voice, and often our posture provide infor-

mation on our sex, age, socio-cultural roots, and personality. These signals are usually governed by the biological goal of being recognized by other people, that often are not conscious or deliberate, to the extent that they may conflict with other conscious goals of ours: as it happens, for instance, when I try to mask my original accent to better mix up with a guest country.

Information on the Speaker's Mind. While we talk about events of the external world, we also communicate why we want to talk of those events, what we think and feel about them, how we plan to talk of them: we provide information on the beliefs we're mentioning, our own goals concerning how to talk about them, and the emotions we are feeling while talking (Poggi 2003).

A. Within information concerning our own beliefs, we inform:

1. On the degree of certainty of the beliefs we are mentioning, by words like *perhaps*, *certainly*, conditional or subjunctive verb modes, but also by frowning, which means: 'I am serious in stating this', or by opening hands, which means 'this is self-evident'.
2. On the source of the beliefs we mention, whether they come from memory, inference, or communication: we look up when trying to make inferences, snap fingers while trying to remember, we make the gesture «quote» with index and middle fingers curved twice to mean that we are quoting other people's words, or that a word is not to take in its literal meaning.

B. Our goals we inform about while talking concern:

1. The performative of our sentence, that may be conveyed by performative verbs, intonation or facial expression (Poggi & Pelachaud, 2000a).
2. The topic-comment distinction within a sentence or discourse, which may be conveyed by batons, eyebrow raising, intensity or pitch of a tonic vowel.
3. The discourse rhetorical relationships: a list may be scanned by words (*first*, *second*, *third*...), by counting on fingers, by marking

all items with the same intonational contour; topic shift may be expressed through posture shift.

4. The turn-taking and backchannel structure of conversation: we raise our hand for asking turn; we nod to reassure the Interlocutor we are following, understanding, approving of what he says.

C. Again, we may inform on the emotions we are feeling while talking, not only by affective words, but with gestures, emotional intonation, facial expression, gaze and posture.

This semantic taxonomy is, in my view, a useful framework to build «mode-specific» lexicons, that is, to single out the correspondences between signals and meanings in systems of different modalities. Once we have a list of possible meanings, we can go and see if and which signals in a given system can convey each of them. Indeed, the taxonomy has proved useful in constructing Artificial Agents that communicate by face and gesture (Poggi, Pelachaud & de Rosis, 2000; Poggi, Pelachaud & Magno Caldognetto, 2003).

It is then starting from this framework that I now try to outline the lexical structures of, respectively, gesture, touch and gaze.

10 How to analyse signals (and their corresponding meanings) in multimodal data

Once we have made predictions on the meanings people may convey, we have to test them in real multimodal data. To this goal a useful tool is the Musical Score of Multimodal Communication (Poggi & Magno Caldognetto, 1997), a procedure for the transcription, analysis and classification of signals simultaneously produced in different modalities. It starts from a metaphor that views multimodal communication as a concert where different instruments (voice, hands, face, body) play together, so that the researcher's job is to write down, just as in a musical score proper, the signals produced by the different instruments at the same time. In a classical «musical score», the signals delivered in five different modalities are reported on parallel lines:

- Verbal modality (the words and sentences uttered).
- Prosodic modality (speech rhythm, pauses, intensity, stress, intonation).
- Gestural modality (movements of the hands, arms and shoulders).
- Facial modality (head and eye movements, gaze, smile and other facial expressions).
- Body modality, (trunk and leg movements, body posture, orientation and movements in space).

For each communicative item in each modality five levels of analysis can be provided:

- Signal description: the surface (acoustic or visual) features of the movement, gesture, gaze, or vocal element at issue are described.
- Signal type: an item is classified according to some typology (for example, symbolic gesture, deictic; gaze...).
- Meaning description: a verbal formulation is provided of the meaning attributed to each communicative item (e.g., raising the right hand is glossed like: «wait, be careful»).
- Meaning type: each communicative item is classified in terms of a semantic typology, that distinguishes Information on the World, on the Speaker's Identity, and on the Speaker's Mind.
- Function: each signal is also marked as to its function, that is, the semantic relationship it holds against another parallel signal. The function of a signal X with respect to a signal Y may be of: repetition, if X provides the same meaning as Y; addition, as it adds different but congruent information; substitution, as X says something which is not communicated in the other modality; contradiction, if X says something opposite to Y, and finally, independence, as X and Y are simultaneous but belonging to different communicative plans.

A relevant aspect of the score is that the levels of analysis concerning meaning and function mention and classify not only the literal meaning

but also the indirect meaning of each item. In fact, like verbal words or sentences, also other signals often have an indirect meaning beside their literal meaning. An indirect meaning is one that can be inferred (and that the Sender wants to be inferred) from the literal meaning of a word, sentence, gesture, gaze, touch, or picture, and it may be creative or idiomatic: creative when the inference to apply to the literal meaning is different from time to time, and the resulting indirect meanings differ across contexts, just as in a Grician implicature (Grice, 1975); idiomatic when the inference to catch it is always the same, and is codified in memory, like in an Indirect Speech Act (Searle, 1969). A frown, for instance, has an idiomatic indirect meaning: it means 'I do not understand' at the literal level, but at the indirect level may mean 'I don't agree with you'.

In the score, attributing two different meanings (literal and indirect) to the signal also implies two different analyses on the levels of the meaning type and function.

The «musical score» has been used to analyse many different kinds of multimodal data, taken from TV-talk shows, political discourses, teacher-students' interaction, orchestra conduction in concert and rehearsal, dramatic and comic movies, and theatre plays (Poggi & Magno Caldognetto, 1999; Poggi, 2002b).

Recently, an electronic version of the «score» is being implemented, by inserting these analytical principles on an informatic tool for the analysis of multimodal data, ANVIL by Kipp (2001), a particularly friendly tool for its qualities of robustness, flexibility and ease of use, which allows the user to insert one's own categories to annotate audio-visual data. (Poggi, Pelachaud & Magno Caldognetto, 2003).

11 Phonology and Lexicon of Gesture, Touch, and Gaze

In the following sections I present a first sketch of the phonology and lexicon of three nonverbal communication systems being studied at Roma Tre University: the Symbolic Gestures of Italian Hearing People, the system of Touch, and the system of Gaze, as they are used in Italy.

A first decision to make before inserting a gesture, touch or gaze item into a lexicon is to assess whether that combination of body movements or morphological traits is a communicative signal or not. In fact, many

parts of our body that we use to communicate are also daily used to do other kinds of actions, with no communicative import. For example hands may have at least three kinds of behaviors: just rest, without doing anything; move to do some non communicative action; or, finally, communicate. Thus we may distinguish:

1. Resting position (for example, as we keep our hands on our knees while sitting down).
2. Simply action gestures, say, unscrewing a jar cap.
3. Communicative gestures: for example, just showing the action of unscrewing, to refer to a jar.

In the same vein, if we define an act as *touch* when a physical contact occurs between a part of the body of an Agent and a part of an object or a person (other or oneself), the act of touching may be performed by an Agent for at least four different goals:

1. To sense, i.e., just to get information about that object or person (ex. touch a tissue to sense if it is soft or rough).
2. To grasp, only because touching is a necessary step to grasp it (touch an apple to grasp it and chew it).
3. To feel, to get pleasure or pain from physical contact (caress a soft fur).
4. To communicate, when the touch has an aware or unaware goal to provide some information to the touched one.

Finally, also for eyes their first function is not communication: we use eyes for:

1. Seeing, that is, strictly for vision, for storing information coming in through visual perception.
2. Looking, as we have the intention of seeing.
3. Thinking: to help processes of thought, like concentration, inference, retrieval from memory.

4. Communicating, that is, for the goal of giving somebody some information.

12 The Italian Gestionary

At Roma Tre University work is in progress to write down the Italian Gestionary, a Dictionary of the symbolic gestures used by Italian hearing people (Poggi & Magno Caldognetto, 1997; Stefani, 1998; Romagna, 1998; Poggi, 2002c).

250 gestures used in Italy by Hearing people were collected and analysed, on the signal side, in terms of their formational parameters (Sect. 12.1), and on the meaning side, in terms of different semantic criteria (12.2) (Stefani, 1998; Romagna, 1998). The method used, for both the signal and the meaning analysis, was the one of the Speaker's judgments.

12.1 Formational parameters of gestures in the Italian Gestionary

In the Italian Gestionary (Poggi, 2002b), the signal part of each gesture is analysed through its formational parameters. The parameters used to analysed all 250 gestures are: hand configuration, location, orientation and movement, with movement distinguished into subparameters: *direction* (whereto the gesture is directed), *path* (the kind of route the gesture outlines in space); *part of the hand* involved; *tension*; *impact*; *tempo*, distinguished in its turn into: *duration*, *speed*, and *repetition*. Table 1 shows the values found in Italian Gestures for each parameter.

Parameters	Subparameters		Values
handshape			40 values
location			33 values
orientation			forward, backward, outward, inward, upward, downward
movement	direction		forward, backward, outward, inward, upward, downward
	path		straight, circular, half-circular, thrumming, oscillation
	part of the hand		wrist, whole hand, fingers, knuckles
	tension		relaxed, delicate, normal, tense
	impact		normal, block, skim
	tempo	duration	short, medium, long
		speed	slow, medium, speedy
		rhythm	unique, single, repeated in jerks, alternate, standing, continuous

Table 1

12.2 The lexical structure of Italians Symbolic Gestures. Meaning and Norms of use

In the Italian Gestionary, for each lexical entry the following information is represented (Table 2).

1. Verbal formulation: the gesture is glossed with its most frequent verbal paraphrase(s). For example, the gesture 1., fists palm down approaching with extended fingers parallel, may be paraphrased as 'they have an understanding with each other', or 'they are lovers' or simply 'there's a link'.
2. Context: some contexts are provided where the gesture can be used: gesture 1. may be used while speaking of two persons or two events.
3. synonyms: other gestures are possibly mentioned having (about) the same meaning as the analyzed one; a synonym of 1. is the hand oscillating on wrist with thumb and index open curved.
4. Semantic content: a definition is provided of the meaning of the gesture, similar to those of word dictionaries. An effort is made to single out the semantic components of its meaning, to be expressed in a metalanguage that may be a natural language like English or Italian, or a

formal system of logical propositions. Here the meaning of 1. is simply analysed as 'link between two persons or events'.
5. Morphological classification: gestures can be classified as holophrastic or articulated (Poggi, 1983; 2002c), depending on their having the meaning of a whole sentence, with its built-in performative, or of a single word or semantic predicate. Gesture 2. is articulated, because the mentioned link may be either asserted in an act of information or asked in a question. Gesture 2., clapping hands, instead, is holophrastic because it has the performative of praise incorporated in it, it cannot be a simple information, nor a question, nor a command.
6. Pragmatic classification: holophrastic gestures may be classified as to their specific performative as questioning, requesting, threatening gestures or so. Gesture 2. has a performative of praise, 3., 'I can't bear him/her', a performative of information.
7. Semantic classification: the semantic content of the gesture is classified according to the typology presented above. Gesture 1. bears an Information on the World, 2. and 3. an Information on the Speaker's Mind: 2. a performative, 3. a social emotion.
8. and 9. Rhetorical devices at work in the gesture. Sometimes the meaning of a gesture is a rhetorical reading of it: a meaning resulting from the operation of a rhetorical figure, like metaphor (see Calbris, 1990; Kendon 1992; Poggi & Magno Caldognetto, 1997), irony (Poggi, 1983), hyperbole or synecdoche (Poggi, 2002c). Like indirect meanings in general, rhetorical readings have a role both in the polysemy of gestures and in their historical change. Gesture 3. «I can't bear him/her», literally means 'I have it on my stomach', 'I can't digest it', but metaphorically refers to rejecting not a food but a person: here the indirect (rhetorical) meaning of the gesture causes its historical change, by giving rise to a new meaning that may subsequently substitute and obscure the previous meaning. In fact the meaning of an unbearable person is the only one now felt by the native gesturer. In other cases, a rhetorical figure simply adds one more meaning to a pre-existing one, and the two meanings presently coexist, thus causing a polysemy of the gesture: gesture 2. of clapping hands still has both its literal meaning of praise and an ironic meaning of blame.

The Italian Gestionary also provides information about variation in use of each gesture across time (diachronic change), space (geographic

distribution), users (male, female, child) and situations (formal, informal, solemn).

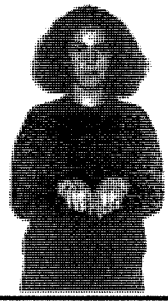
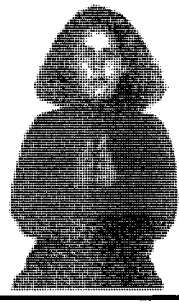
Gesture	1 	2 	3
1. Verbal formulation	- *se l'intendono*= they have an understanding with each other; - *c'e' del tenero* = they are lovers - *connessione* = link	*bravo!* = very good!	*mi sta qua* = he's on my stomach
2. Context	- speaking of two persons - speaking of two facts	commenting on something done by B	commenting on some person
3. Synonyms	hand with thumb and index open oscillates on wrist	«ring» with thumb and index	
4. Meaning	link between persons or events	Sender praises Addressee	Sender can't bear some person
5.Morphological classif.	articulated	holophrastic	holophrastic
6. Pragmatic classification		praise	evaluative information
7. Semantic classification	world	mind: performative	mind: social emotion
8. Source rhetorical meaning			metaphor: difficult to digest
9. Coexisting rhet. meaning		irony: blame	

Table 2: The semantic analysis of gestures in the Italian Gestionary
(The pictures are drawn from Stefani, 1998)

12.3 Types of meanings in Italian Symbolic Gestures

The semantic classification of gestures provided in line 7 allows to list the types of meanings conveyed by Italian Symbolic Gestures. Some convey Information on the World: iconic gestures mainly convey actions («to cut», «to smoke», «to walk») and properties («thin»), among which evaluative properties («stubborn» or «stupid», «good»); relations («link between two»); times («yesterday»); quantifiers («two», «much or many»); persons («Indian», «communist»); animals («horse», «donkey»); objects («scissors», «cigarette»). Since among symbolic gestures, different from signs of the Deaf, it is not usually possible to distinguish verbs from nouns, in some cases the same gesture may mean both the action and the object used to perform that action («to cut» –«scissors», «to smoke» –«cigarette»). A few gestures convey information on the Speaker's Identity, mainly social Identity, like «communist», «fascist», «feminist». Many ones convey Information on the Speaker's Mind (Poggi, Pelachaud & Magno Caldognetto, 2003). Among gestures that inform on the degree of certainty of beliefs, moving fist with raised index finger from left to right means 'no'; opening flat hands with palms up, means perplexity, the cognitive state of being uncertain about something. Snapping fingers may provides the metacognitive information 'I am striving to remember'. As to the Speaker's goals, some gestures mention a performative: pulling back flat hands, palms to Hearer, means 'I apologise'; raising fist with extended index finger, 'Pay attention'. The movement of many gestures marks the topic or the comment: when the hand is up it means 'this is the topic', when it's down, 'this is the comment'. The Italian gesture of oscillating curved thumb and index finger means 'causal link between two events' (something like 'therefore'): it states a rhetorical relation between sentences in a discourse. Finally, raising a hand is a way to ask for speaking turn. Among gestures informing on the Speaker's emotions, Churchill's gesture for 'Victory', or raising fists up, mean elation; hands on one's hair means despair, covering one's eyes with hands means shame.

13 The lexicon of touch

104 acts of communicative touch were collected and analysed, through the Speaker's Judgments, as to their formational parameters and some semantic criteria (Poggi, Cirella *et al.*, 2003). For 25 items, the meanings hypothesised were also tested through a multiple choice questionnaire. Finally, the semantic analysis of the acts of touch was applied in an observational study, allowing to distinguish different styles of haptic behavior between mother and child (Poggi, Cirella *et al.*, 2003).

13.1 Formational parameters of touch

Touch is a non-resident communication system, in that its signals are not produced all by the same body organs, but spread all around the human body: a caress is made by a hand, a kick by a foot, a kiss by the mouth. So two important parameters in touch are the part of the toucher's body that touches the other person, and the parts of the other's body that are communicatively touched. Moreover, some parameters of touch are the same as those of gestures, sometimes because touch is performed by hands (for example, in a caress, a slap, a rub) –and in this case we can speak of «touch gestures», but more generally because acts of touch generally share the important parameter of movement, where often the same subparameters as for gesture can be found.

The formational parameters of touch that seemed relevant to distinguish the 104 different items of touch collected are the following (Table 3).

1. *Touching part*: the part of the toucher's body that touches the other person.
2. *Touched part*: the parts of the other's body that are touched;
3. *Location or space* touched. A kick, a slap fall on a point, a caress, a lick move along a line, scratching touches an area.
4. *Movement.* As for gestures, the parameter of movement is very important and articulated in touch. For touch, we can distinguish *movement 1*, the movement of the touching part before skin contact takes place, from *movement 2*, the one during contact; but, in some acts of touch, like in a slap, where after contact the hand passes

away, *movement 2* does not occur. Movements 1 and 2 include the same sub-parameters:

- *Path*, the direction of the touching part with respect to the touched part.
- *Pressure*, that includes the two parameters already seen in gestures of *tension*, the muscular tension of the touching part, and *impact*, the way in which the act of touch ends.
- *Tempo*, that includes *duration*, *speed* and *rhythm*, with 5 values:
  - Unique, when skin contact is very short and not repeated (as for a slap, a punch, a kiss on the forehead).
  - Single, when skin contact is a bit persisting but not repeated (like in a caress, a rub, or drying the other's tear).
  - Repeated in jerks, when contact is repeated twice or more (like in burping a baby or doing pat-pat).
  - Standing, when contact persists quite long without the touching part moving away from the touched part (like in keeping the other's hand, or walking arm-in-arm).
  - Continuous, if the movement is repeated with no pause (like in massaging or rubbing).

Parameters	**Subparameters**	**Values**	
touching part		hair, forehead, head, eyelash, nose, cheek, beard, lips, teeth, tongue, shoulder, arm, back, elbow, hand, fingers, nails, hip, genitals, glutei, thigh, knee, foot	
touched part		hair, forehead, head, eyebrows, eyelashes, eye, temple, nose, cheek, ear, beard, lips, tongue, neck, shoulder, arm, forearm, breast, trunk, stomach, back, elbow, hand, fingers, hip, genitals, glutei, thigh, knee, calf, ankle, foot	
location or space		point, line, area	
movement	path	perpendicular, oblique, oblique circular, oblique arched	
	pressure	tension	relaxed, delicate, normal, tense
		impact	normal, block, skim
	tempo	duration	short, medium, long
		speed	slow, medium, speedy
		rhythm	unique, single, repeated in jerks, alternate, standing, continuous

Table 3

13.2 The meaning of touch

The semantic analysis of touch starts from the assumption that some acts of touch are communicative, and that each communicative (then by definition meaningful) item in any modality can be paraphrased in a verbal language. I also assume that for many meanings it is possible to find out both their origin in action (the degree zero of meaning, see Posner & Serenari, 2001; Poggi, 2002b) and the possible communicative inferences it elicits, that is, its indirect meaning. Often, in fact, not only in verbal lexicons but also in other modalities, a lexical item may have, beside its literal meaning, a meaning that can be inferred from the literal one: this further meaning is sometimes idiomatised, that is, it is stored in memory as one more (sometimes the only) meaning of the item. For instance, clapping hands has a literal meaning of praise, but it has also acquired a further ironical meaning of blame.

In the lexicon of touch, for each item the following information is provided (Table 4):

1. Name or verbal description of the act of touch: for example, *bacio* (kiss), *schiaffo* (slap), *calcio* (kick), *carezza* (caress), *asciugare le lacrime* (drying the other's tears).
2. Verbal paraphrase or other verbal expression that may accompany the gesture of touch.
   The gesture of *drying the other's tears* may be accompanied by the expression «*C'mon, don't cry*»; while caressing someone I may tell him «*I love you*».
3. Literal meaning: *drying the other's tears* means 'I want to console you'; a *caress*, 'I want to give you serenity and pleasure'.
4. Indirect idiomatic meaning: one may caress somebody to give him serenity, but sometimes this aims at letting him be calmer; so the indirect meaning of a caress may be 'I want to calm you'.
5. Originary meaning: the primitive goal of the act from which the literal meaning might have evolved (e.g., through ritualization): *embracing* might derive from a desire to wrap the other person, to incorporate her in oneself.
6. Social goal: the toucher's social disposition towards the touched person. We count 4 types of social goal: one aggressive goal, as it aims at hurting or causing harm to the other (say, a *slap*), and three

positive goals, differing for the power relationship they claim with the touched person. An act of touch is protective as it offers help or affect (a *kiss* or *to hand one's hand to another*); affiliative as it asks for help or affect (a wife *leaning on* her husband's *arm*); friendly as it offers help or affect without implying any difference in power.

Since some acts of touch, if performed by different actors, may imply a difference in meaning, for some items we provided different semantic analyses according to their possible actors.

1 TOUCH	2 PARAPHRASE/ COOCURRENT PHRASE	3 LITERAL MEANING	4 INDIRECT IDIOMATIC MEANING	5 ORIGINARY MEANING	6 SOCIAL GOAL
Drying the other's tears	*c'mon, don't cry*	I want to console you		I want to wipe your pain away as well as I wipe off your tears	protective
Caress	*oh nice, I love you*	I want to give you serenity	I want you to be calm	I want to give you a pleasant sensation	friendly
Slap		I want to punish you	I want to take you your «face» (your dignity) away	I want to send your face away from me violently	aggressive
Embracing	*I love you*	I love you		I want to wrap you all, I want to incorporate you in me	friendly or protective

Table 4: The meaning of touch

13.3 The norms of use of touch

For each act of touch, Poggi, Cirella *et al.* (2003) also made a hypothesis about its norms of use (Table 5), concerning:

1. Time: at which point in an encounter each touch is usually performed, whether during the welcome, in the opening, during the encounter, or in the closing.
2. Social frame: the type of social situation in which that act of touch is most typically performed.
A touch is *affective*, if used to communicate a sincere, i.e. really emotionally loaded, positive or negative affect (*embracing*, *punch*); *erotic*, if it makes part of or anticipates sexual intercourse (*kiss on neck*); *ritual* if it aims at goals of politeness and at making social relationships smooth (*kiss on both cheeks* between presidents of two States); *kidding*, if it is not serious but performed in a playful way (*slap on glutei* between females).
3. Degree of intimacy: whether each gesture of touch can be used only between lovers, or with friends, acquaintances, unknown people.
4. Power relationship between toucher and touched person: whether a gesture of touch can be performed only with lower status (toucher > touched), peers (toucher = touched), or also with upper status persons (toucher < touched).

TOUCH	1 TIME	2 SOCIAL FRAME	3 INTIMACY	4. POWER RELATIONSHIP		
				>	=	<
kiss on neck	during the encounter	erotic	lovers	x	x	
kiss on both cheeks	welcome, closing	affective, ritual	friends, acquaintances	x	x	x
punch	during the encounter	affective	friends, strangers	x	x	

Table 5: Norms of use of touch

14 The lexicon of Gaze

400 items of gaze were videotaped from TV talk-shows, real and fiction teacher-student interaction, political and judicial debates (Poggi, 2001; Poggi & Pelachaud, 2002; Poggi, Pelachaud & de Rosis, 2000). Each item was classified as to its formational parameters and to its literal and indirect meaning, finally extracting a semantic typology of gaze items. For 60 items of gaze the meanings hypothesised were tested on 20 subjects.

14.1 Formational parameters of Gaze

Among the parameters that were considered relevant for the analysis of gaze as a communicative signal (Table 6), some are parts of the eye region (brows, wrinkles, eyelids...), others are movements and other features of eyes (humidity, direction...). Several parameters are pertinent for their communicative import. The eyebrow movements (Eibl-Eibesfeldt, 1972; Ekman, 1979) are engaged in the expression of emotions like fear, anger, surprise, worrying, but also in topic-comment marking and emphasis (Torres *et al.*, 1999). Eyelids determine the openness of eyes, thus marking the withdrawing from interaction in cut-off, underlining excitement in flirting eyes and so forth. Wrinkles are particularly relevant in emotional expression: crow's feet are a cue to positive emotions, so much that they make the difference between a felt and a false smile (Ekman & Friesen, 1982). Coming to eyes, humidity may be relevant in joy or enthusiasm (bright eyes) and in sorrow (tears); reddening may be a cue to crying, and then sadness. Pupil dilation is a cue to sexual excitement or other kinds of arousal. For eye direction, its relationship with head and trunk direction is particularly important: in the default case head and eyes are all directed to the interlocutor, and any case departing from this is marked and then meaningful.

Eye region	Part or aspect	Values
Eyebrows (right/left)	Inner part	up, down, central
	Medial part	up, down, central
	Outer part	up, down, central
Eyelids (right/left)	Upper	default, raised, lowered
		default, tense, corrugated
		blinking, winking, closed
	Lower	default, raised, lowered
		default, tense, corrugated
Wrinkles		vertical, horizontal, curved , oblique
		central, lateral, all along forehead, between brows
		crow's feet, bulging (lower lid), bagging (lower lid)
Eyes (right / left)	Humidity	dry, wet, tears
	Reddening	default, reddened
	Pupil dilation	default, dilated, narrow
	Eye position	center, left, right, up, down, right corner, left corner
	Eye direction	forward, up, down, right, left, in the vacuum

Table 6

14.2 The meanings of gaze

As to the meanings of gaze, some classes of it have been found, and for each class some specific examples of gaze selected (Table 7).

Within Information on the World, eyes can make reference to places and entities located in them: we can point at things or people in a spatial context with a *«deictic gaze»*, which can be paraphrased as: 'I am referring to some referent in that place'; the referent may be a single entity, like a person or an object, or a whole event. Moreover, eyes may have an adjectival function, mentioning physical or metaphorical properties of concrete or abstract entities: by squeezing eyes we refer to something small or conceptually subtle, by opening eyes wide to large or important things. In this case, gaze is not a completely arbitrary signal, since it refers to a property of an object by squeezing or opening eyes in the same way one would in adjusting vision to the object size. Examples

of this gaze are frequent in story-telling, where any expressive device is used to communicate subtle nuances of meaning.

Within information on the Speaker's Mind, gaze may inform on the degree of certainty of our beliefs: we raise eyebrows to show perplexity and doubt on something we are mentioning, while we exhibit a slight frown to show assertiveness and self-confidence in saying something. More, we provide metacognitive information by looking down obliquely when we try to remember something, and looking up when we try to make inferences.

Within information on the Speaker's goals, gaze may communicate our performative: a peremptory order by a serious gaze, with inner parts of eyebrows slightly closed as in an angry face (Poggi & Pelachaud, 2000a), an imploration by raising the inner parts of eyebrows like in sadness: staring fixedly to our Interlocutor may be part of a defiant gaze. As to the topic-comment structure of sentences, during the topic we do not look at the Interlocutor, while during the comment, we look at him raising eyebrows and opening eyes wide.

Some types of gaze even provide metadiscursive information: an eyebrow raising generally accompanies adversative words like *but*, thus meaning that a rhetorical relation of contrast holds between a preceding and a subsequent sentence; squeezing eyes sometimes means 'I am going to be more precise now', metadiscursively communicating one is going more in depth in the same topic; half-closing eyes means: 'I pass over this, I am skipping this topic for now'.

Again, eyes have a function in turn-taking and back-channelling. Simply gazing at a conversant is a way to pass speaking turn; while asking for a speaking turn is better done by wide opening eyes, like in breathing to start speaking. Among back-channelling goals, frowning signals that I do not understand what you're saying.

Finally, our gaze may show social emotions, those felt towards another person, like love, admiration, scorn, anger at somebody; and individual emotions, like fear, terror, joy, sadness, surprise, excitement, worrying, dismay.

In gaze, as in speech and other kinds of signals, we may have to distinguish between a literal and an indirect meaning. For instance, both looking down obliquely and looking up, at the literal level provide a metacognitive information ('I am trying to remember' or 'I am trying to make inferences'), but at a second level (Poggi, 2002b) they may imply a

turn-holding request: 'Let me think, please, let me finish expressing my thoughts'.

After finding out the classes of meanings above, research has been directed to specify different types of gaze in each class, to distinguish, for instance, in the metacognitive class the signal for 'I am trying to make inferences' from that for 'I am trying to plan a problem-solving'. The hypotheses put forward have been investigated through questionnaires to test the observers' intuitions about what is the meaning of each specific signal of gaze in a given context. First results in this direction show that, in a fair percentage of cases, subject attribute the meanings hypothesised to the signals proposed.

Class of meaning				lexical item
World	Deictic			*Gaze at X* = I am referring to X
	Adjectival			*Squeeze eyes* = small, subtle, difficult *Open eyes wide* = big
Mind	Beliefs	Certainty		*Small frown* = I assert this, I am serious *Eyebrow raised with eyes not wide open* = I am in doubt about this
		Metacognitve		*Look down left* = I am trying to remember *Look up* = I am trying to make inferences
	Goals	Performative		*Fixed stare* = I dare you
		Topic-comment		*Gaze far from the Interlocutor* = this is the topic *Gaze to Interlocutor while raising the eyebrows* = this is the comment
		Discourse relations		*Raised eyebrows* = but *Squeeze eyes* = I precise
		Conversation regulation	Turn-taking	*Gaze at a conversant* = Please take the turn *Open eyes* = I want to take the turn
			Back-channel	*Frown* = I don't understand
	Emotions			*Inner eyebrows raised* = I am sad

Table 7: Some meanings of gaze

15 Lexicons?

To the idea of seeing the systems of gestures, gaze, touch or posture as «lexical» systems an objection is often opposed: that these kinds of signals are the domain of homonymy, polysemy and vagueness, while a «lexical» system is typically formed by one-to-one correspondences between signals and meanings. But in fact this is not the case even for verbal lexicons, where each lexical item generally has more than one meaning: synonymy, homonymy and polysemy then, far from being an exception are, on the contrary, a typical feature of lexical systems. Therefore, both in verbal languages and in the systems of gestures, touch, gaze, a single signal may correspond to more than one meaning, or (almost) the same meaning may correspond to two or more different signals; and yet, both in verbal languages and in other lexical communication systems, even when the same signal seems to have a number of different meanings, in all the occurrences of it a common core of meaning can be found.

15.1 Polysemic but lexical

A way to demonstrate that a signal has a precise meaning is to show that, even if it apparently has different meanings in different contexts, nonetheless some link holds among these meanings. I want to argue for this taking the eyebrow raising as an example. According to Eibl-Eibesfeldt (1972), Ekman (1979) and Poggi & Pelachaud (2000b), the raising of the eyebrows may have a small number of meanings that are, at least at first sight, different from each other. But as shown by both Eibl-Eibesfeldt (1972) and Poggi & Pelachaud (2000b), in all meanings of this signal we can find a shared semantic element. We raise our eyebrows: a. when facing an unforecast situation, thus meaning : 'I am surprised'; b. to show doubt of incredulity as our interlocutor is talking; c. to accompany the word *but* or another adversative word, thus conveying a contrast between segments of our discourse; and finally, d. to mark emphasis on a part of the sentence. But underlying all of these meanings there is a common semantic core: in case of surprise, as well as in case of doubt, of an adversative, of an emphatic statement, there is a new information that cannot be inferred (it cannot be explained, it is contradicted) by previous knowledge (Poggi & Pelachaud, 2000b). And this meaning might,

moreover, be traced back to the action of opening eyes wide (of which the raising of the eyebrows is a side-effect), that is instinctively performed when we try to enhance our sight capacity in order to keep alert and pay attention to any potential new information (Ekman, 1979).

If we accept this analysis, we may conclude that, also when a signal apparently seems to have different meanings, it is usually possible to reconduct all its readings to one and the same meaning, thus having a one-to-one systematic correspondence between one meaning and one signal.

But how can we account for the fact that the different meanings of a signal all share one and the same piece of meaning?

The link between two or more meanings of an item can be of at least two kinds: componential or inferential. It is componential when the same semantic component is shared by two or more meanings: meanings *a*, *b* and *c* all share component *x*, to which each of them adds a different component: *a* means *x*+*y*, *b* means *x*+*z*, *c* means *x*+*k*. Take gesture 1 (Table 2), fists, palms down, approaching with extended fingers parallel, usually paraphrased 'they have an understanding with each other'. In its most frequent reading, this gesture bears a sense of complicity, implying the meaning of a LINK between TWO PERSONS for some ILLICIT, and then SECRET, affair. But it can also mean 'they love each other', where the meanings of a LINK between TWO PERSONS is still present, but that of an illicit affair is not (at least not necessarily). Moreover, the gesture can also simply mean 'there is some link between two facts', where the components PERSON, ILLICIT and SECRET do not hold. So it does have three different meanings, but they all share one and the same component: the idea of a LINK between two facts or persons.

The link between different meanings of a polysemic item is, instead, inferential when a first (literal) meaning allows to infer another (indirect) meaning that then becomes frozen as a second meaning of the item: item *a* means *x*, but *x* systematically induces inference *y*, so finally *a* comes to mean both *x* and *y*. Take gesture 2 (Table 2). Clapping hands is a praise, but since in some contexts a praise looks hyperbolic, one may infer it is an ironical praise, then a blame. So this gesture has two meanings: one of praise, and one inferred from it by contrast, blame. The inference from the literal to the indirect ironical meaning got frozen thus giving rise to a polysemy of the item.

15.2 Synonymic but lexical

One more advantage in acknowledging the importance of inference and indirect meanings in nonverbal items is that this accounts for some cases of synonymy among apparently different (sometimes opposite) signals. For instance, the eybrow raising and the frown look opposite in both signal and meaning, but their indirect meanings may converge. When my interlocutor says something that does not convince me completely –I cannot believe him or I don't agree with him– I can provide two different back-channel signals with gaze: either raise my eyebrows, expressing surprise, or frown, showing I don't understand completely. Even if these signals are different and have different literal meanings, both may imply the same indirect meaning: 'I don't completely accept what you are saying'. If I'm surprised (eyebrow raising), what you're saying is strange, finally unbelievable; then I indirectly communicate I don't believe what you're saying. But if I show I don't understand (frown), this is a rhetorical (reticent and polite) way to communicate that I don't agree with you. This is why both signals can be used as a negative back-channel (Table 8).

SIGNAL	MEANING 1	MEANING 2	MEANING 3
Eyebrow raising	I'm surprised	what you're saying is unbelievable	I don't accept what you're saying
Frown	I don't understand	it is not that I don't understand, in fact I don't agree	I don't accept what you're saying

Table 8

In sum, if we consider not only the literal but the possible idiomatic indirect meanings of signals in all modalities, we can account for the polysemy and synonymy of signals, and therefore we can hold that also communication systems different from verbal languages can be acknowledged a lexical status, since the correspondences between signals and meanings are systematical and encoded in the Speakers' memory, and not completely floating from context to context.

16. Conclusion

In this paper I have argued that many nonverbal communication systems have a lexical and phonological structure comparable to that of verbal languages, and worth to be studied in depth. I have tried to show how this endeavour might be confronted by presenting a sketch of three lexical communication systems: Italian Symbolic Gestures, Touch, and Gaze.

References

ARGYLE, M. & M. COOK (1976): *Gaze and mutual gaze*. London: Cambridge University Press.

BIRDWHISTELL, R. (1952): *Introduction to Kinesics. An Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture*. Louisville: University of Louisville.

CALBRIS, G. (1990): *The semiotics of French Gestures*. Indiana: Indiana University Press.

CASSELL, J., Y.I. NAKANO, T.W. BICKMORE, C.L. SIDNER & C. RICH (2001): «Annotating and Generating Posture from Discourse Structure in Embodied Conversational Agents». In Pelachaud, C. & I. Poggi (ed.): *Multimodal Communication and Context in Embodied Agents*. Proceedings of the Workshop W7 at the 5th International Conference on Autonomous Agents, Montreal, Canada, May 29, 2001.

CASTELFRANCHI, C. & I. POGGI (1990): «Blushing as a Discourse: Was Darwin Wrong?». In Crozier, R. (ed.): *Shyness and Embarrassment. Perspectives from social Psychology*. New York: Cambridge University Press, p. 230-251.

— (1998): *Bugie, finzioni, sotterfugi. Per una scienza dell'inganno*. Roma: Carocci.

CONTE, R. & C. CASTELFRANCHI (1995): *Cognitive and Social Action*. London: University College.

DE JORIO, A. (2001): *Gesture in Naples and Gesture in Classical Antiquity*, Ed. by A. Kendon. Indiana: Indiana University Press.

DURANTI, A. (1992): «Language and bodies in social space: Samoan ceremonial greetings». *American Anthropologist* 94, 3 (September 1992), p. 657-691.

EFRON, D. (1941): *Gesture and Environment*. New York: King's Crown.

EIBL-EIBESFELDT, I. (1972): «Similarities and differences between cultures in expressive movements». In Weitz, S. (ed.): *Nonverbal Communication*. Oxford: Oxford University Press.

EKMAN, P. (1972): «Universals and cultural differences in Facial expressions of Emotion». In Cole, J. (ed.): *Nebraska symposium on Motivation 1971*. Lincoln: Nebraska University Press.

— (1979): «About Brows: Emotional and Conversational Signals». In Cranach, M. Von, K. Foppa, W. Lepenies & D. Ploog (ed.): *Human Ethology; Claims and Limits of a New Discipline: contributions to the Colloquium*. New York: Academic Press.

EKMAN, P. & W. FRIESEN (1978): *Facial Action Coding System*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologist Press, Inc.

— (1982): «Felt, false, and miserable smiles». *Journal of Nonverbal Behavior* 6, p. 238-252.

ENFIELD, N. (2001): «'Lip-pointing' – a discussion of form and function with reference to data from Laos». *Gesture* 1, 2, p. 185-211.

GRICE, P. (1975): «Logic and Conversation». In Cole, P. & J.L. Morgan (ed.): *Syntax and Semantics. Speech Acts*. New York: Academic Press.

JOHNSON, W., J. RICKEL & J.C. LESTER (2000): «Animated pedagogical Agents: Face-to-face interaction in interactive learning environments». *International Journal of Artificial Intelligence in Education* 11, p. 47-78.

KENDON, A. (1988): *Sign Languages of Aboriginal Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.

— (1992): «Abstraction in gesture». *Semiotica* 90, 3-4, p. 225-250.

— (1995): «Gestures as illocutionary and discourse structure markers in Southern Italian conversation». *Journal of Pragmatics* 23, p. 247-279.

KENDON, A. & L. VERSANTE (2002): «Pointing by hand in 'Neapolitan'». In Kita, S. (ed.): *Pointing*. Hillsdale: Erlbaum.

KIPP, M. (2001): «From human gesture to synthetic action». In Pelachaud, C. & I. Poggi (ed.): *Multimodal Communication and Context in Embodied Agents*. Proceedings of the Workshop W7 at the 5th International Conference on Autonomous Agents, Montreal, Canada, May 29, 2001.

KLIMA, E. & BELLUGI, U. (1979): *The Signs of Language*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

KREIDLIN, G. (2003): «The Russian Dictionary of Gestures». In Mueller, C. & R. Posner (ed.): *The Semantics and Pragmatics of everyday Gestures*. Berlin: Weidler.

LABAN, R. & LAWRENCE, F. (1974): *Effort: Economy in Body Movement*. Boston: Plays, Inc.

MAGNO CALDOGNETTO, E. & I. POGGI (1995): «Creative iconic gestures: some evidence from Aphasics». In Simone, R. (ed.): *Iconicity in Language*. Amsterdam: John Benjamins. It. Tr., «Gesti creativi iconici. Un esempio dalla gestualità degli afasici». In Poggi, I. e E. Magno Caldognetto: *Mani che parlano*. Padova: Unipress, 1997, p. 121-136.

— (2001): «Dall'analisi della multimodalità quotidiana alla costruzione di agenti animati con facce parlanti ed espressive». Atti delle XI Giornate di Studio del Gruppo di Fonetica Sperimentale. *Multimodalità e Multimedialità nella Comunicazione*. Padova, 29 novembre - 1 dicembre 2000. Padova: Unipress, p. 47-55.

MCNEILL, D. (1992): *Hand and Mind*. Chicago: University of Chicago Press.

MORRIS, D. (1997): *Manwatching. A Field-Guide to Human Behavior*. London: Jonathan Cape.

MORRIS, D., P. COLLETT, P. MARSH & M. O'SHAUGHNESSY (1979): *Gestures. Their origins and distribution*. Chicago: University of Chicago Press.

MUELLER, C. (2003): «Conventional Gestures in Speech Pauses». In Mueller, C. & R. Posner (ed.): *The Semantics and Pragmatics of Everyday Gestures*. Berlin: Weidler.

PAYRATÓ, L. (1993): «A pragmatic view on autonomous gestures: A first repertoire of Catalan emblems». *Journal of Pragmatics* 20, p. 193-216.

POGGI, I. (1981): *Le interiezioni. Studio del linguaggio e analisi della mente*. Torino: Boringhieri.

— (1983): «La mano a borsa: analisi semantica di un gesto emblematico olofrastico». In Attili, G. & P.E. Ricci Bitti (ed.): *Comunicare senza parole*. Roma: Bulzoni.

— (2001): «Le sopracciglia dell'insegnante: un contributo al lessico della faccia». In Magno Caldognetto, E. & P. Cosi (ed.): *Atti delle 11e Giornate del Gruppo di Fonetica Sperimentale: Multimodalità e multimedialità della comunicazione*. Padova, november 29 - december 1, 2000.

— (2002a): «From a typology of gestures to a procedure for gesture production». In I. Wachsmuth & T. Sowa (ed.) *Gesture and sign language in Human-Computer Interaction*. Berlin: Springer.

— (2002b): «The lexicon of the Conductor's Face». In McKevitt, P., S. Nuallàin & C. Mulvihill (ed.): *Language, Vision and Music*. Amsterdam: John Benjamins.

— (2002c): «Symbolic Gestures. The case of the Italian Gestionary». *Gesture* 2, 1, p. 71-98.

— (2003). Mind Markers. In Rector, M., I. Poggi & N. Trigo (ed.): *Gestures. Meaning and use*. Porto: Universidade Fernando Pessoa Press, p. 119-132.

POGGI, I., F. CIRELLA, A. ZOLLO & A. AGOSTINI (2003): «The communicative system of touch. Lexicon, alphabet and norms of use». In Camurri, A. & G. Volpe (ed.): *Gesture-based communication in Human-Computer Interaction. Proceedings of the 5th International Gesture Workshop, GW 2003*. Genova, Italy, April 15-17, 2003. Berlin: Springer, p. 77-89.

POGGI, I. & E. MAGNO CALDOGNETTO (1997): *Mani che parlano. Gesti e Psicologia della comunicazione*. Padova: Unipress.

— (1999): «The score of multimodal communication and the goals of political discourse». *Quaderni dell'Istituto di Fonetica e Dialettologia* 1, 1999, CNR, Padova.

POGGI, I. & C. PELACHAUD (2000a): «Performative facial expressions in Animated Faces». In Cassell, J., J. Sullivan, S. Prevost & E. Churchill

(ed.): *Embodied Conversational Agents*. Cambridge (Mass.): MIT Press.

— (2000b): «Emotional meaning and expression in performative faces». In Paiva, A. (ed.): *Affective Interactions. Towards a new generation of computer interfaces*. Berlin: Springer.

— (2002): «The Meanings of Gaze in Animated Faces». In McKevitt, P., S. Nualláin and C. Mulvihill (ed.): *Language, Vision and Music*. Amsterdam: John Benjamins.

POGGI, I., C. PELACHAUD & DE ROSIS (2000): «Eye communication in a conversational 3D synthetic agent». *AI Communications* 13, p. 169-181.

POGGI, I., C. PELACHAUD & E. MAGNO CALDOGNETTO (2003): «Gestural Mind Markers in ECAs». In Camurri, A. & G. Volpe (ed.): *Gesture-based communication in Human-Computer Interaction. Proceedings of the 5th International Gesture Workshop, GW 2003*. Genova, Italy, April 15-17, 2003. Berlin: Springer, p. 338-349.

POSNER, R. & M. SERENARI (2001): «Il grado zero della gestualità: dalla funzione pratica a quella simbolica – alcuni esempi dal Dizionario berlinese dei gesti quotidiani». In Magno Caldognetto, E. & P. Cosi (ed.): *Atti delle 11e Giornate del Gruppo di Fonetica Sperimentale: Multimodalità e multimedialità della comunicazione*. Padova: Unipress.

— (2004): «The Berlin Lexicon of Everyday Gestures». In Mueller, C. & R. Posner (ed.): *The Semantics and Pragmatics of everyday Gestures*. Berlin: Weidler.

ROMAGNA, M. (1998): *L'alfabeto dei gesti. I parametri formazionali nei gesti degli udenti italiani*. Unpublished Thesis. Roma: Roma Tre University.

SEARLE, J. (1975): «Indirect Speech Acts». In Cole, P. & J.L. Morgan (ed.): *Syntax and Semantics. Speech Acts*. New York: Academic Press.

SOWA, T. & T. WACHSMUTH (2003): «Coverbal iconic gestures for object descriptions in virtual environments: an empirical study». In

Rector, M., I. Poggi & N. Trigo (ed.): *Gestures. Meaning and Use.* Porto: Universidad Fernando Pessoa Press.

SPARHAWK, C. (1978): «Contrastive – Identificational Features of Persian Gestures». *Semiotica* 24, p. 49-86.

STEFANI, S. (1998): *Gestionario italiano. Analisi semantica dei gesti lessicali usati dagli udenti in Italia.* Unpublished Thesis. Roma: University Roma Tre.

STOKOE, W.C. (1978): *Sign Language Structure: An Outline of the Communicative Systems of the American Deaf.* Silver Spring: Linstock Press.

TORRES, O., J. CASSELL & S. PREVOST (1999): «Modeling gaze behavior as a function of discourse structure». In Wilks, Y. (ed.): *Machine Conversation.* Berlin: Kluwer.

TUMARKIN Petr, S. (2001): *Gestiy y mymyka v obcenii iaponcev.* Moskvà: Russkii yazik.

— (2002): «On a Dictionary of Japanese Gesture». In Rector, M., I. Poggi & N. Trigo (ed.): *Gestures. Meaning and use.* Porto: Universidad Fernando Pessoa.

YAN, H. (2000): *Paired speech and gesture generation in Embodied Conversational Agents*, PhD. Thesis. Cambridge (Mass.): MIT.

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Secció de Lingüística Catalana
Departament de Filologia Catalana

COL·LECCIÓ
LINGÜÍSTICA
CATALANA

7